ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА
МІНІСТЕРСТВО НАУКИ І ОСВІТИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

УДК 159.923:[159.942:159.955.4](043.5)

АРХИПОВА ТЕТЯНА МИКОЛАЇВНА

ДИСЕРТАЦІЯ

ПСИХОСОЦІАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

053 – Психологія
05 – Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ Архипова Т. М.

Науковий керівник - доктор психологічних наук, професор кафедри соціальної психології Курова Анастасія Володимирівна

Одеса- 2025

АНОТАЦІЯ

Архипова Т. М. Психосоціальні детермінанти агресивної поведінки підлітків. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертаційна робота на отримання наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 «Психологія» – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, місто Одеса, 2025.

Дисертацію присвячено дослідженню впливу психосоціальних детермінантів на агресивну поведінку підлітків в умовах воєнного стану. В роботі описано результати психологічного дослідження, яке проходило кілька етапів: організаційний, аналітичний, що включав порівняльний аналіз із використанням номотетичних і ідіографічних методів обробки статистичних даних. Застосовувалися t-критерій Стьюдента для порівняння двох незалежних вибірок, кореляційний параметричний аналіз χ^2 (хи-квадрат) Пірсона, кореляційний непараметричний аналіз rs-Спірмена та факторний аналіз. Аналіз емпіричних даних був виконаний із використанням пакета статистичного програмного забезпечення IBM SPSS Statistics версії 22.0.0. Після вивчення теоретичних і емпіричних аспектів теми була розроблена теоретико-методологічна модель психосоціальних предикторів агресивної поведінки підлітків. Для збору даних використовувалися різні методи, зокрема спостереження, авторський соціальний опитувальник, що містить 17 питань, а також психодіагностичні інструменти для оцінки агресії за методикою А. Басса - А. Дарки. Оцінка акцентуацій характеру проводилася за тестом К. Леонгарда і Г. Шмішека, тоді як рівень тривожності визначався за методикою Ч. Д. Спілбергера, адаптованою Ю. Л. Ханіним. Проективні методи включали психогеометричне тестування Сьюзен Делліндже і методику «Неіснуюча тварина», що містить 40 запитань. Дослідження проводилося в Подільських ліцеях №2 і №6 Одеської області, де взяли участь підлітки 9-10 класів, загальна вибірка складала 180 осіб віком 14-15 років.

На констатувальному етапі дослідження було здійснено статистичний аналіз впливу психосоціальних детермінантів на агресивну поведінку підлітків. Результати вказують на те, що виражені риси особистості, притаманні акцентуаціям, суттєво впливають на розвиток схильності до агресивних проявів у контексті війни.

В результаті емпіричного дослідження, з використанням критерію Пірсона, було встановлено цілий ряд прямих значущих кореляційних зв'язків між різними формами та видами агресивних проявів та усвідомленими і неусвідомленими особливостями, і соціальними факторами.

У підлітків чоловічої статі виявлено позитивну кореляцію між «фізичною агресією» та іншими формами агресії, зокрема непрямою агресією, негативізмом, підозрілістю, вербальною агресією та роздратуванням. Це свідчить про те, що підлітки, які проявляють фізичну агресію, частіше демонструють й інші агресивні або негативні риси поведінки.

Дослідження також показало статистично значущі зв'язки між «непрямою агресією» та негативізмом, підозрілістю, роздратуванням, вербальною агресією, циклотимічним типом акцентуації і особистісною тривожністю. Це вказує на те, що підлітки з непрямою агресією, як правило, також страждають від інших негативних емоцій і поведінкових рис. Особливо варто зазначити, що «підозрілість» має позитивний зв'язок з вербальною агресією та збудливим типом акцентуації. Це вказує на те, що підлітки, які відчувають підозрілість, можуть бути більш схильні до агресивних висловлювань і реакцій.

Роздратованість виявилася в тісному зв'язку з негативізмом, образою та іншими формами агресії, такими як вербальна агресія і підозрілість. А також має позитивну кореляцію з екзальтованою, збудливою, емотивною акцентуаціями, та з особистісною і ситуативною тривожністю. Ці результати свідчать про те, що рівень роздратування підлітків значною мірою залежить від їх індивідуально-психологічних і особистісних характеристик.

Параметр агресивності, що визначається як «негативізм», демонструє позитивну кореляцію з такими характеристиками, як образа, підозрілість,

почуття провини, а також зі ситуативною та тривожністю особистісною. Це свідчить про те, що підлітки з високим рівнем негативізму частіше відчувають агресивні емоції та тривогу. «Образа», як один із параметрів агресивності також показує значну позитивну кореляцію з вербальною агресією, почуттям провини, підозрілістю, а також з особистісною і ситуативною тривожністю. Це вказує на те, що підлітки, які відчувають образу, частіше виявляють підозрілість та агресію. «Підозрілість» позитивно корелює з вербальною агресією, що вказує на схильність до агресивних висловлювань у таких підлітків.

Дослідження також розглянуло елементи малюнків у тесті "Неіснуюча тварина". «Гострі кути» і «Зброя» виявилися пов'язаними з фізичною ($r = 0,301$; $p \leq 0,01$), ($r = 0,280$; $p \leq 0,01$) та непрямою агресією ($r = 0,314$; $p \leq 0,01$), ($r = 0,358$; $p \leq 0,001$), а також з роздратуванням ($r = 0,329$; $p \leq 0,01$), ($r = 0,313$; $p \leq 0,01$), образою ($r = 0,255$; $p \leq 0,01$), ($r = 0,330$; $p \leq 0,001$) і вербальною агресією ($r = 0,482$; $p \leq 0,001$), ($r = 0,469$; $p \leq 0,001$). Це свідчить про те, що агресивні образи в малюнках можуть бути індикаторами агресивної поведінки.

Натомість, малюнок з «Крилами» показав зворотній статистично значущий зв'язок з параметрами агресивності, такими як «образа» ($r = -0,249$; $p \leq 0,01$) і «підозрілість» ($r = -0,313$; $p \leq 0,01$). Це означає, що чим більше романтичних і мрійливих рис у малюнках, тим менше агресивності в поведінці. «Сильний натиск олівця» на папері вказує на можливі агресивні прояви і має прямий статистично значимий зв'язок середньої сили з фізичною агресією ($r = 0,299$; $p \leq 0,01$), роздратуванням ($r = 0,297$; $p \leq 0,01$), негативізмом ($r = 0,268$; $p \leq 0,01$), а також з непрямою ($r = 0,360$; $p \leq 0,001$) і словесною агресією ($r = 0,365$; $p \leq 0,01$). Ці результати підтверджують, що агресивні прояви можуть бути відображені навіть в техніці виконання малюнка.

Схожу методологію аналізу емпіричних даних було застосовано до вибірки дівчат-підлітків. Результати показали, що конфігурація кореляційних зв’язків між показниками агресивності та іншими соціальними і індивідуально-психологічними характеристиками значно відрізняється від тих «візерунків», які були отримані у групі хлопців.

Послідовно аналізуючи кореляційні зв’язки в вибірці підлітків-дівчат, можна зазначити, що фізична агресивність має позитивну кореляцію з гіпертимною акцентуацією, а також з непрямою агресією і роздратуванням. Це свідчить про те, що дівчата з підвищеним рівнем фізичної агресії частіше демонструють гіпертимні риси особистості, а також схильність до непрямої агресії.

Основні чинники підвищеного рівня роздратованості, окрім циклотимічної акцентуації, також включають особистісну тривожність та ситуативну тривожність. Це свідчить про те, що дівчата з високими показниками роздратування часто мають і підвищений рівень тривожності, що може впливати на їх агресивну поведінку. Таким чином, можна стверджувати, що особистісні характеристики значною мірою визначають прояви агресії у дівчат-підлітків.

Прямі кореляційні зв’язки виявлені між вербальною агресивністю та ригідною акцентуацією характеру. Підвищена схильність до образливості пов'язана з ригідною, тривожною та збудливою акцентуаціями. Також встановлено прямі кореляції між шкалами «Образа» та «Підозрілість» з ситуативною і особистісною тривожностями. Крім того, вербальна агресивність має значний позитивний зв’язок з циклотимічною акцентуацією характеру. За допомогою критерію Спірмена була виявлена статистично значима зворотна кореляція між фізичною агресією і «освітою батька» ($r = -0,325$; $p < 0,01$). Батьки з вищою освітою зазвичай демонструють більш розвинені навички виховання та комунікації, що позитивно впливає на емоційний розвиток дітей. Було встановлено, що існує зворотний зв'язок середньої сили між «самооцінкою поточного стану» та фактором соціального опитування «Оцініть від 1 до 5, наскільки на Ваш стан впливає війна в Україні» ($r = -0,255$; $p < 0,01$). Це свідчить про те, що підвищений негативний вплив війни на особистий стан може знижувати самооцінку.

Додатково, виявлені статистично значимі зворотні кореляції середньої сили між вибраною фігурою проективного тесту «Зиґзаґ» і такими показниками, як вербальна агресія, ситуативна тривожність та особистісна тривожність. Це

вказує на те, що вибір фігури «Зиґзаґ» може свідчити про здатність особи творчо виражати свої емоції та внутрішні конфлікти. У свою чергу, така здатність може зменшувати агресивні прояви, регулювати рівень стресу і, загалом, покращувати емоційне благополуччя. Таким чином, творчі вираження можуть слугувати ефективним механізмом для подолання негативних емоцій та покращення психоемоційного стану.

В проективному тесті «Неіснуюча тварина» відсутність вух – інтерпретується як замкнутість, небажання вступати в контакт з іншими, в нашій роботі ми знайшли пряму статистично значиму кореляцію і підтвердження з наступними параметрами агресивності: «непряма агресія», «підозрілість» та почуття провини. Фігура, що складається з гострих кутів може означати агресивність і знайдено сильної сили зв'язок з фізичною ($r = 0,252$; $p < 0,001$), непрямою ($r = 0,332$; $p < 0,001$) агресіями, та середньої сили з негативізмом ($r = 0,259$; $p < 0,01$). Це вказує на те, що якщо підлітки малюють гострі кути і їхні малюнки виходять за межі аркуша, можна зробити висновок про високий рівень агресивності. Це також підкріплюється статистично значущими кореляціями середньої сили між «інтенсивним натиском олівця на папір» та фізичною агресією ($r = 0,308$; $p < 0,01$), вербальною агресією ($r = 0,247$; $p < 0,01$) і негативним ставленням ($r = 0,246$; $p < 0,01$).

Застосувавши факторний аналіз головних компонентів (PCA) для зменшення розмірності даних, ми змогли ідентифікувати основні компоненти, які пояснюють найбільшу частину загальної варіації в психологічних і емоційних аспектах, що стосуються проективних та опитувальних методів. В результаті цього аналізу було визначено як позитивні, так і негативні фактори, які впливають на поведінку учасників. Високу надійність цих шкал та їх внутрішню узгодженість вказують показники альфа-Кронбаха для всіх методик, які були вище 0,4.

Порівняння результатів факторного аналізу в групах хлопців та дівчат дало змогу виявити суттєві відмінності у психосоціальних детермінантах агресивної поведінки. Обидві групи продемонстрували спільні психосоціальні фактори, які

впливають на агресивність, це - емоційна вразливість, соціальна ізоляція, тривожність та потреба в захисті. Що вказує на агресивну поведінку, яка має спільні психологічні корені, незалежно від статі.

Відмінності між групами були суттєвими: хлопці частіше виявляють фізичну агресію, характеризуючись високою активністю та емоційною експресією через фізичні дії, тоді як дівчата схильні до психологічної агресії, що проявляється у вигляді внутрішніх конфліктів, тривоги та соціальної відстороненості. Ці результати підкреслюють важливість врахування статевих відмінностей у агресивній поведінці для розробки програм підтримки та втручання.

Емпіричне дослідження показало, що агресивні тенденції під час воєнного стану виникають через виражений внутрішній дискомфорт, психологічне та соціальне неблагополуччя, що проявляється в психоемоційній напрузі, низькій саморегуляції та коливаннях настрою. З цього випливає психологічна закономірність: виражені риси акцентуацій характеру підлітків є важливими детермінантами формування схильності до агресії.

Ключові слова: агресивність, особистісні якості, індивідуально-психологічні властивості, психологічне благополуччя, агресія, підлітки, психосоціальні чинники, криза підліткового віку, психосоціальні детермінанти, акцентуація характеру, психічне здоров’я, емоційний стан, адаптація, особистість, стрес.

ABSTRACT

Arkhypova T. M. Psychosocial Determinants of Aggressive Behavior in Adolescents. Qualification Scientific Work as a Manuscript.

Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy in Specialty 053 "Psychology" – Odesa National I. I. Mechnikov University, Odesa, 2025.

The dissertation is dedicated to the study of the impact of psychosocial determinants on the aggressive behavior of adolescents under martial law conditions. The work describes the results of a psychological study, which consisted of several stages: organizational, analytical, which included a comparative analysis using nomothetic and idiographic methods of processing statistical data. The statistical tools employed included the Student's t-test for comparing two independent samples, Pearson's chi-square (χ^2) test, Spearman's rank correlation coefficient (rs), and factor analysis. The analysis of empirical data was performed using IBM SPSS Statistics software, version 22.0.0.

After examining both theoretical and empirical aspects of the topic, a theoretical and methodological model of psychosocial predictors of adolescent aggressive behavior was developed. Various data collection methods were used, including observation, an original social questionnaire containing 17 questions, and psychodiagnostic tools for assessing aggression based on the A. Bass - A. Darky method. Character accentuation was assessed using the K. Leonhard and H. Schmisek test, while anxiety levels were measured using C.D. Spielberger’s methodology, adapted by Yu.L. Khanin. Projective methods included Susan Dellinger's psychogeometric testing and the "Non-existent Animal" technique, which contains 40 questions. The study was conducted in Podil Lyceums No. 2 and No. 6 in the Odessa region, with the participation of 9th and 10th grade adolescents, aged 14-15, totaling 180 individuals.

In the descriptive phase of the study, a statistical analysis was conducted to examine the influence of psychosocial determinants on adolescent aggressive behavior. The results indicate that prominent personality traits associated with accentuations

significantly impact the development of a predisposition to aggressive manifestations in the context of war.

The empirical investigation, utilizing Pearson's correlation coefficient, revealed a number of direct significant correlations between various forms and types of aggression and both conscious and unconscious personal traits, as well as social factors.

In male adolescents, a positive correlation was found between "physical aggression" and other forms of aggression, including indirect aggression, negativism, suspicion, verbal aggression, and irritability. This suggests that adolescents who exhibit physical aggression are more likely to demonstrate other aggressive or negative behavioral traits as well.

The study also revealed statistically significant relationships between "indirect aggression" and negativism, suspicion, irritability, verbal aggression, cyclothymic type of accentuation, and personal anxiety. These findings suggest that adolescents exhibiting indirect aggression are generally also affected by other negative emotional and behavioral traits. Notably, "suspicion" was positively correlated with verbal aggression and an excitatory type of accentuation. This indicates that adolescents who experience suspicion may be more prone to aggressive expressions and reactions.

Irritability was found to be closely related to negativism, resentment, and other forms of aggression, such as verbal aggression and suspicion. It also showed a positive correlation with exalted, excitable, and emotive accentuations, as well as with both personal and situational anxiety. These results suggest that the level of irritability in adolescents is largely influenced by their individual psychological and personality characteristics.

The parameter of aggressiveness, defined as "negativism," demonstrated a positive correlation with characteristics such as resentment, suspicion, guilt, as well as with situational and personal anxiety. This suggests that adolescents with high levels of negativism are more likely to experience aggressive emotions and anxiety. "Resentment," as a parameter of aggressiveness, also showed a significant positive correlation with verbal aggression, guilt, suspicion, and both personal and situational

anxiety. This indicates that adolescents who experience resentment are more likely to display suspicion and aggression. "Suspicion" was positively correlated with verbal aggression, suggesting a tendency for aggressive verbal expressions among such adolescents.

The study also examined the elements of drawings in the "Non-existent Animal" test. "Sharp angles" and "Weapons" were found to be associated with physical aggression ($r = 0.301$; $p \leq 0.01$), ($r = 0.280$; $p \leq 0.01$) and indirect aggression ($r = 0.314$; $p \leq 0.01$), ($r = 0.358$; $p \leq 0.001$), as well as with irritability ($r = 0.329$; $p \leq 0.01$), ($r = 0.313$; $p \leq 0.01$), resentment ($r = 0.255$; $p \leq 0.01$), ($r = 0.330$; $p \leq 0.001$), and verbal aggression ($r = 0.482$; $p \leq 0.001$), ($r = 0.469$; $p \leq 0.001$). This suggests that aggressive features in the drawings may serve as indicators of aggressive behavior.

In contrast, the drawing with "Wings" showed a statistically significant inverse relationship with aggression parameters such as "resentment" ($r = -0.249$; $p \leq 0.01$) and "suspicion" ($r = -0.313$; $p \leq 0.01$). This means that the more romantic and dreamy features present in the drawings, the less aggressive the behavior tends to be.

A "strong pencil pressure" on the paper indicated possible aggressive manifestations and showed a moderate, statistically significant positive correlation with physical aggression ($r = 0.299$; $p \leq 0.01$), irritability ($r = 0.297$; $p \leq 0.01$), negativism ($r = 0.268$; $p \leq 0.01$), as well as with indirect aggression ($r = 0.360$; $p \leq 0.001$) and verbal aggression ($r = 0.365$; $p \leq 0.01$). These results confirm that aggressive traits can be reflected even in the technique used to execute a drawing.

A similar methodology for analyzing empirical data was applied to the sample of female adolescents. The results showed that the configuration of correlation links between aggression indicators and other social and individual-psychological characteristics differed significantly from the "patterns" observed in the male group.

A sequential analysis of the correlation links in the sample of female adolescents reveals that physical aggression has a positive correlation with hyperthymic accentuation, as well as with indirect aggression and irritability. This suggests that girls with higher levels of physical aggression are more likely to exhibit hyperthymic personality traits and a tendency towards indirect aggression.

The primary factors contributing to increased irritability, in addition to cyclothymic accentuation, include personal anxiety and situational anxiety. This indicates that girls with higher levels of irritability often also exhibit elevated anxiety, which may influence their aggressive behavior. Thus, it can be argued that personality characteristics play a significant role in the manifestation of aggression among female adolescents.

Direct correlation links were found between verbal aggression and rigid accentuation of character. An increased tendency toward irritability was associated with rigid, anxious, and excitable types of accentuation. Direct correlations were also established between the "Resentment" and "Suspicion" scales with situational and personal anxiety. Moreover, verbal aggression showed a significant positive correlation with cyclothymic accentuation of character.

Using Spearman's rank correlation coefficient, a statistically significant inverse correlation was found between physical aggression and the "Father's Education" variable ($r = -0.325$; $p < 0.01$). Parents with higher education levels typically demonstrate more developed parenting and communication skills, which positively affect the emotional development of their children.

Additionally, a moderate inverse correlation was identified between the "Self-assessment of current state" and the social survey factor "Rate from 1 to 5 how much the war in Ukraine affects your current state" ($r = -0.255$; $p < 0.01$). This suggests that an increased negative impact of the war on personal well-being may lower self-esteem.

Additionally, statistically significant moderate inverse correlations were found between the selected figure from the projective "Zigzag" test and indicators such as verbal aggression, situational anxiety, and personal anxiety. This suggests that choosing the "Zigzag" figure may reflect an individual's ability to creatively express their emotions and internal conflicts. Such an ability may, in turn, reduce aggressive manifestations, regulate stress levels, and overall improve emotional well-being. Therefore, creative expressions can serve as an effective mechanism for managing negative emotions and enhancing psychological and emotional states.

In the projective test "Non-existent Animal," the absence of ears is interpreted as a sign of introversion and reluctance to engage with others. In our study, we found a direct statistically significant correlation with the following aggression parameters: "indirect aggression," "suspicion," and "guilt." A figure consisting of sharp angles may signify aggressiveness, and a strong correlation was found with physical aggression ($r = 0.252$; $p < 0.001$), indirect aggression ($r = 0.332$; $p < 0.001$), and a moderate correlation with negativism ($r = 0.259$; $p < 0.01$). This suggests that if adolescents draw sharp angles and their drawings extend beyond the edges of the page, it may indicate a high level of aggressiveness. This is further supported by statistically significant moderate correlations between "intense pencil pressure on the paper" and physical aggression ($r = 0.308$; $p < 0.01$), verbal aggression ($r = 0.247$; $p < 0.01$), and negative attitude ($r = 0.246$; $p < 0.01$).

By applying Principal Component Analysis (PCA) for dimensionality reduction, we were able to identify the main components that explain the largest portion of the overall variance in psychological and emotional aspects related to projective and questionnaire methods. As a result of this analysis, both positive and negative factors affecting the participants' behavior were identified. The high reliability of these scales and their internal consistency is indicated by Cronbach’s alpha values for all methods, which were above 0.4.

The comparison of the results from the factor analysis in the male and female groups revealed significant differences in the psychosocial determinants of aggressive behavior. Both groups demonstrated common psychosocial factors influencing aggressiveness, including emotional vulnerability, social isolation, anxiety, and the need for protection. This suggests that aggressive behavior has shared psychological roots, regardless of gender.

The differences between the groups were significant: boys more often display physical aggression, characterized by high activity and emotional expression through physical actions, while girls tend to exhibit psychological aggression, manifested in internal conflicts, anxiety, and social withdrawal. These results highlight the

importance of considering gender differences in aggressive behavior for the development of support and intervention programs.

The empirical study showed that aggressive tendencies during martial law arise from pronounced internal discomfort, as well as psychological and social distress, manifested in psychological tension, low self-regulation, and mood fluctuations. From this, a psychological regularity follows: pronounced traits of personality accentuations in adolescents are important determinants in the formation of a predisposition to aggression.

Keywords: Aggressiveness, personality traits, individual psychological characteristics, psychological well-being, aggression, adolescents, psychosocial factors, adolescent crisis, psychosocial determinants, character accentuation, mental health, emotional state, adaptation, personality, stress.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Статті у наукових фахових виданнях з психології, включених до переліку, затверджених МОН України:

1. Архипова Т. М. Профіль особистісних властивостей агресивних підлітків. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»* No 5 (39) 2024. С. 669-684.
DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-5(39)-669-684

2. Архипова Т. М. Система психосоціальних чинників негативних психоемоційних станів підлітків, що визначають їх готовність до агресивних проявів. *Наукові інновації та передові технології. 2024. No 6 (34). Серія «Управління та адміністрування», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагог»*. С. 1474-1488.
DOI: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-6(34)-1474-1488

3. Архипова Т. М. Психологічні причини агресії підлітків в умовах війни. *Психологія та соціальна робота. 2024. Вип. 1(59).* С. 22-29.
DOI https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.2

4. Архипова Т. М., Псядло Е. М. Психосоціальні предиктори, що обумовлюють агресивні реакції у підлітковому віці. *Перспективи та інновації науки : Серія «Психологія», Серія «Медицина».* 2024. № 8(42) 2024. С. 663-675.
DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-8(42)-663-675

Статті в зарубіжних наукових періодичних виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних:

1.Hubal, H., Fomina, I., Drozd, L., Arkhypova, T., & Sobkova, S. (2024). Psychological Aspects of the Decision-Making Process: The Influence of Personal Characteristics on Choice Strategies in the Face of Instability. Cadernos De Educação Tecnologia E Sociedade, 17(se5), 173–183.
DOI: https://doi.org/10.14571/brajets.v17.nse5.173-183

Статті та тези апробаційного характеру

1. Архипова Т. М., Псядло Е. М. Гендерні відмінності в прояві агресивності у підлітків / Одеса : Збірник тез II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції : Тенденції та перспективи розвитку психології та соціальної роботи в сучасному суспільстві. 19-22 листопада 2021 р. Одеса .Секція №2. С.47-50.
2. Архипова Т. М. Агресивна поведінка підлітків крізь гендерний аспект **/** Актуальні аспекти психологічного забезпечення професійної діяльності сил безпеки та оборони України : Збірник тез матеріалів VII всеукраїнської науково-практичної конференції (наукове електронне видання) (м. Харків, 29 листопада 2021 року). Харків : Національна академія Національної гвардії України, 2021. С. 269-273.
3. Архипова Т. М. Особливості сприйняття часу підлітками / Збірник тез Міжнародної наукової конференції, присвяченої 40-річчю каузометрії : Психологічний час і життєвий шлях : Каузометрія та інші підходи. м. Казанлик, Долина троянд, Болгарія, 1 - 3 червня 2022 року. (Секція 1) С. 5-6.
4. Архипова Т. М. Психологічні проблеми агресивності сучасних підлітків. Київ : Збірник тез II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції : Психологічне здоров'я особистості в контексті процесів глобалізації : методологія дослідження, реалії та перспективи (PHPCPG: MR, RP). 4 листопада 2022 року Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2022. С.12-14.
5. Архипова Т. М., Псядло Е. М. Психосоціальні детермінанти агресивної поведінки підлітків в умовах воєнного стану / Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Вінниця, 29 березня 2024 р) / МВС України, Харків: національний університет внутрішніх справ ; Національна академія Правових наук України. Вінниця : ХНУВС, 2024. С. 257-259.

6. Архипова Т. М., Псядло Е. М. Підтримка психологічного здоров’я підлітків в умовах війни / Підтримка психологічного здоров’я особистості в умовах війни : Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції : міжнародний досвід та українські реалії, 30 квітня, 01 травня 2024 Київ, Україна, С. 98-105. DOI: http://doi.org/10.35668/978-966-986-675-2

7. Архипова Т. М. Психосоціальні фактори, що сприяють агресивні реакції у підлітковому віці / Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку : Збірник тез матеріалів XLVIII - ої Міжнародної науково-практичної конференції (07 вересня 2024 року, м. Констанца). Румунія, С. 153-154.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ……..21
ВСТУП…….....22
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ВПЛИВУ ПСИХОСОЦІАЛЬНИХ ЧИННИКІВ НА АГРЕСИВНУ ПОВЕДІНКУ ПІДЛІТКІВ……..31
1.1. Сутність поняття агресивності у вітчизняній та зарубіжній науці ……31
1.2. Характеристика кризи підліткового періоду розвитку…….....36
1.3. Основні психосоціальні чинники, що впливають на виникнення та прояв агресивної поведінки підлітків…….43
1.4. Гендерні аспекти психічного розвитку підлітків…….50
Висновки по першому розділу…..……..56
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОСОЦІАЛЬНИХ ДЕТЕРМІНАНТІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ……..59
2.1. Методологічні основи дослідження впливу психосоціальних чинників на агресивну поведінку підлітків..……59
2.2. Програма та організація емпіричного дослідження……..……61
2.3. Соціально-демографічна структура вибірки та методичне забезпечення емпіричного дослідження……64
2.4. Психодіагностичний інструментарій та психометричний аналіз методик дослідження……..….....66
Висновки по другому розділу…….....74
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОСОЦІАЛЬНИХ ДЕТЕРМІНАНТІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ……...76
3.1. Пілотажне дослідження статевих відмінностей в прояві агресивності підлітків…….….76
3.2. Порівняльний аналіз результатів основного дослідження усвідомлених особистісних особливостей підлітків……..92

3.2.1. Соціальне опитування та аналіз і інтерпретація за методикою на виявлення різних форм агресивності дівчат і хлопців старшого шкільного року……. …92
3.2.2. Порівняльний аналіз акцентуацій характеру і тривожності за статевим аспектом……....101
3.3. Порівняльний аналіз результатів основного дослідження неусвідомлених особистісних особливостей підлітків.. …….116
3.3.1. Аналіз і інтерпретація висновків психогеометричного тестування Сьюзен Делліндже р……...116
3.3.2. Порівняльний аналіз і інтерпретація за методикою «Неіснуюча тварина»……124
3.4. Статистичний аналіз і інтерпретація результатів емпіричного дослідження……..129
3.5. Факторний аналіз головних компонентів в обох групах підлітків ……..147
3.6. Програма психологічної допомоги підліткам для превенції і зменшення агресивності…… …….172
Висновки по третьому розділу…….195
ВИСНОВКИ……...…197
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ……200
ДОДАТКИ……...……221

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВООЗ - Всесвітня організація охорони здоров’я

НР - нормальний розподіл

БШ - багатомірне шкалювання

CFT- терапія, сфокусована на співчутті або compassion-focused therapy

ACT-терапія прийняття та відповідальності.

ВСТУП

Актуальність теми. Висока психоемоційна напруга, викликана військовими подіями в Україні, призводить до різноманітних проявів агресії, які не завжди мають під собою обґрунтовані причини, як серед дорослих, так і серед підлітків. У контексті глобальних змін у соціально-економічній системі та зміни цінностей українського суспільства, особливо важливим є вивчення соціально-психологічних чинників, що впливають на підлітків, зокрема в аспекті агресивної поведінки. Ці чинники, тісно пов'язані з об'єктивними та суб'єктивними аспектами суспільного життя, мають свої власні закономірності розвитку та функціонування.

Протиріччя між зростанням агресивних проявів у підлітковому середовищі та відсутністю ґрунтовного наукового аналізу цього складного соціально-психологічного явища вимагає термінового дослідження природи агресії у підлітків, створення моделей соціально-психологічних чинників їх формування, а також розробки ефективних заходів профілактики і подолання.

Лімінальність підліткового віку часто супроводжується відчуттям втрати контролю та невизначеності, що може підвищувати рівень стресу і тривоги. Це, в свою чергу, може провокувати агресивні реакції як засіб відновлення контролю або вираження внутрішнього конфлікту. Аналіз психологічних чинників, що впливають на агресивність підлітків, має велике значення, оскільки в цей критичний період відбуваються не лише зміни в існуючих психічних структурах, а й формуються нові психологічні явища, а також уявлення про мораль і загальнолюдські цінності. Багато сучасних підлітків мають недостатньо сформовані моральні принципи, схиляються до споживання, виявляють емоційну нерозбірливість і використовують агресію як метод самовираження. Причини агресивної поведінки можуть бути як соціальними, що виникають через напруження в суспільстві, так і психологічними, пов’язаними з віковими особливостями розвитку та взаємодією з оточуючими. Наразі спостерігається

зростання асоціальної поведінки серед дітей: вони стають більш агресивними, вразливими та втрачають контроль над своїми емоціями.

Важливо зазначити, що психокорекційні заходи для зниження агресії підлітків будуть малоефективними без врахування особистісних характеристик, які викликають ці прояви. Агресія часто є результатом фізичного або психічного дискомфорту, тому важливо звертати увагу на внутрішній світ підлітка. Для ефективного вирішення проблеми необхідна підтримка та розуміння з боку дорослих, щоб допомогти підліткам конструктивно виражати свої емоції.

Безсумнівно, емоційна сфера підлітка є головним джерелом агресивної поведінки. Дослідження показують, що страх активує специфічні вроджені механізми захисту, в яких агресія займає центральне місце. Водночас слід підкреслити, що агресивність не сприймається позитивно в суспільстві, що веде до страху покарання та соціального відторгнення за агресивні дії.

Ці чинники можуть поглиблювати емоційний дискомфорт підлітків, адже конфлікти та напруга, викликані такими вчинками, лише посилюють їхні внутрішні переживання. Ключовим є розуміння, що агресія часто є наслідком незадоволених емоційних потреб, і для її подолання важливо забезпечити емоційну підтримку та можливість конструктивного вираження почуттів. У зв’язку з цим, аналіз індивідуально-психологічних та особистісних детермінант агресивних проявів у підлітків є надзвичайно важливим і актуальним.

Зв’язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є частиною науково-дослідних тем кафедри соціальної психології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: «Ґенеза та соціально-психологічні детермінанти психологічного благополуччя особистості». Номер державної реєстрації НДР: 0123U101274. Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні Вченої ради університету (протокол № 4 від 16 жовтня 2021 року).

Об’єкт дослідження – агресивна поведінка підлітків.

Предмет дослідження – психосоціальні детермінанти агресивної поведінки підлітків.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психосоціальні детермінанти агресивної поведінки підлітків.

Для досягнення мети було поставлено такі **завдання дослідження**:

1. Здійснити теоретичний аналіз підходів до вивчення агресії підлітків у кризових ситуаціях, зокрема під час військового конфлікту, систематизувавши концепції, моделі та парадигми, що пояснюють її прояви на різних етапах психічного розвитку в умовах екстремальних впливів.

2. Визначити та класифікувати основні психосоціальні детермінанти агресії підлітків у воєнний час, проаналізувавши соціальні, культурні та психологічні чинники, що змінюють поведінкові патерни та підвищують рівень агресії, а також встановити їхні взаємозв'язки.

3. Укласти психодіагностичний комплекс для емпіричного дослідження агресії підлітків з урахуванням її рівня, психосоціальних детермінант і специфіки підліткової психології та соціокультурного контексту.

4. Провести емпіричне дослідження агресії підлітків у воєнний час, проаналізувавши її прояви, психологічні інтерпретації та зв'язки між рівнем агресії й психосоціальними чинниками, що впливають на її посилення або регуляцію.

5. На основі синтезу отриманих результатів розробити комплексну програму психологічної допомоги підліткам для превенції та зменшення агресивної поведінки підлітків.

Методи дослідження:

- *Теоретичні методи:* проблемно-логічний метод, який передбачає аналіз літератури в галузі психології, філософії та соціології для визначення актуального стану досліджуваної проблеми, а також індукцію, порівняння, моделювання, аналіз і синтез, узагальнення, абстрагування, систематизацію та класифікацію, які допомагають у виявленні психосоціальних детермінант агресивної поведінки підлітків.

- *Емпіричні методи:* для збору первинних даних ми провели бесіду, спостереження, анкетування, тестування та психодіагностичні методи. Вибір

конкретних методів обумовлений цілями дослідження. У нашій роботі застосували психодіагностичні інструменти, зокрема: опитувальник А. Басса - А. Дарки для виявлення агресії, проективні методи, такі як психогеометричне тестування С.Делліджер та малюнок «Неіснуюча тварина». Для визначення акцентуацій характеру - анкета Л. Шмішека, а рівень тривожності дослідили за методикою Ч. Спілбергера в адаптації Ю. Л. Ханіна та соціальний опитувач.

- *Математичні та статистичні методи:* результати дослідження оброблялися за допомогою t-критерію Стьюдента для порівняння двох незалежних вибірок, коефіцієнта варіації, ранжованих кореляційних зв'язків; виконувалися розрахунки описової статистики; проводився факторний аналіз, кореляційний параметричний аналіз (критерій r Пірсона), а також кореляційний непараметричний аналіз (критерій Спірмена); здійснювалася варіаційна статистика. Математичний аналіз емпіричних даних проводився з використанням пакета статистичного програмного забезпечення IBM SPSS Statistics 22.0.0.

Теоретико-методологічну основу дослідження Теоретико-методологічну основу дослідження включають концептуальні положення щодо загальних закономірностей психічного розвитку дитини в онтогенезі, що охоплюють етапність процесу онтогенезу та вплив різних груп чинників на хід та результати кожного етапу індивідуального розвитку (П.І. Зінченко, Д. Дьюї, В. Кілпатрик, Е. Коллінгс, Ж. Піаже, Е. Еріксон, С. Грінспен); наукові положення психології про закономірності процесу розвитку особистості (Л.І. Божович, І.С. Булах, Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, З.О. Кіреєва); особистісний та суб'єктно-діяльнісний підходи у розгляді розвитку особистості підлітка (І.Д. Бех, С.Д. Максименко, С.А. Поліщук, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко); системний підхід до вивчення особистості (Б.Ф. Ломов, В.А. Семіченко, Н.В. Родіна); когнітивно-біхевіористичний підхід з проблем агресивності, який охоплює дві основні теорії: теорію соціального научіння (А. Бандура, Р. Барон, Д. Річардсон, Р. Уолтерс) та теорію фрустрації як основного психологічного фактору, що сприяє агресії (Л. Берковіц, Дж. Доллард); біологічний підхід, згідно якому агресія

розглядається як природжена відповідь на загрозу і ворожість оточення (К. Лоренц, З. Фрейд**,** Е. Фром, К. Хорні); уявлення в рамках соціально-когнітивного підходу про модель загальної агресії (К. Андерсон, Б. Бушман); соціально-культурний підхід до агресії, згідно якому рівень агресії в суспільстві залежить від соціальних норм і того, наскільки прийнятним є насильство в культурі(концепція культур насильства Е. Аронсона, Р. Ла П'єра, Г. Теджфела, Дж. Б. Уотсона, М. Грановеттера, Г. Гарднера).

Наукова новизна отриманих результатів дисертаційного дослідження полягає в наступному:

- *вперше* комплексно досліджено вплив специфічних психосоціальних факторів, характерних для умов війни, на формування агресивної поведінки підлітків, що дозволило виявити нові патерни агресії, притаманні цій категорії в умовах воєнного стану;

- *концептуалізовано* теоретико-методологічну модель, що демонструє зв'язок між психосоціальними чинниками та агресивною поведінкою підлітків, яка враховує як індивідуальні, так і соціокультурні аспекти, що впливають на поведінкові реакції в умовах кризових ситуацій,

- *визначено* особливості впливу соціального середовища (сім'я, соціальні групи, місцеві громади) на агресивні реакції підлітків, що перебувають в умовах війни, та важливість підтримки або її відсутності з боку значущих дорослих, що мають вирішальне значення для психологічного стану підлітка;

- *встановлено* нові закономірності у взаємозв'язку між індивідуально-психологічними характеристиками підлітків та схильністю до агресії в умовах постійного стресу та небезпеки, що дозволяє більш глибоко зрозуміти роль таких чинників, як стресостійкість, адаптаційні механізми, особливості емоційної регуляції та інші психологічні характеристики;

- *доповнено* визначення агресії, враховуючи нові теоретичні підходи, які розглядають агресивність не лише як індивідуальну характеристику, а й як результат складної взаємодії особистісних і соціальних чинників, таких як

соціальне середовище, сімейні стосунки, риси темпераменту та когнітивні стилі підлітків.

- *уточнено* та розширено знання про психосоціальні детермінанти агресивної поведінки серед підлітків, що дає можливість більш чітко визначити механізми її виникнення в контексті екстремальних умов і сформулювати нові підходи до корекції та превенції агресії серед підлітків у кризових ситуаціях.

Особистий внесок автора. Всі теоретичні та емпіричні результати, які будуть представлені під час захисту, були здобуті автором дисертації самостійно. Ці результати були апробовані та відображені у семи окремих публікаціях. Внесок Т. М. Архипової у статтю, написану у співавторстві з Псядло Е. М., яка полягає в описі психосоціальних предикторів, що обумовлюють агресивні реакції у підлітковому віці, складає 70%. У статті , написаній у співавторстві з групою науковців, внесок Т. М. Архипової полягає в описі психосоціальних детермінантів агресивної поведінки.

Результати дослідження були впроваджені у навчально-виховний процес Подільського району Одеської області протягом 2024 року, зокрема в ліцеї №2 та ліцеї №6. Крім того, вони були застосовані у практичній діяльності Одеської асоціації дитячих, сімейних і перинатальних психологів, медиків і педагогів «Психея»

Апробація результатів дослідження: Основні результати дисертації були представлені та обговорені на VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні аспекти психологічного забезпечення професійної діяльності сил безпеки та оборони України» (Харків, 29 листопада 2021 року); на XLVIII Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку» (07 вересня 2024 року, м. Констанца, Румунія); на II Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку психології та соціальної роботи в сучасному суспільстві» (м. Одеса, 19-22 листопада 2021 року); а також на науково-практичній конференції, присвяченій 40-річчю каузометрії : Психологічний час і життєвий шлях : Каузометрія та інші підходи. м. Казанлик,

Долина троянд, Болгарія, 1 - 3 червня 2022 року: на ІІ Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Психологічне здоров'я особистості в контексті процесів глобалізації: методологія дослідження, реалії та перспективи» 4 листопада 2022 року, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; на Всеукраїнській науково-практичній конференції Національної академії правових наук України «Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України» (м. Вінниця, 29 березня 2024 року); на міжнародній науково-практичній конференції «Підтримка психологічного здоров'я особистості в умовах війни: міжнародний досвід та українські реалії» (Київ, 30 квітня – 1 травня 2024 року); на щорічних науково-практичних конференціях науково-педагогічного складу Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (2022-2024рр.).

Публікації. Основні результати та висновки дисертаційної роботи представлені в 12 публікаціях автора, серед яких 4 статті у наукових фахових виданнях з психології, включених до переліку, затверджених МОН України, 1 стаття в міжнародному періодичному виданні, що належить до міжнародної наукометричної бази, та 7 публікацій - у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає в поглибленні наукового розуміння психосоціальних чинників, що впливають на агресивну поведінку підлітків у період воєнного стану в Україні. Зокрема, в дослідженні визначено специфічні психосоціальні детермінанти агресії в умовах війни, що дозволяє розширити існуючі теоретичні моделі агресивної поведінки; поглиблено знання про взаємозв'язок між соціальними (родина, оточення, суспільні фактори) та індивідуальними (емоційна регуляція, резильєнтність, рівень тривожності) характеристиками підлітків; виявити механізми впливу травматичного досвіду війни на формування агресивних тенденцій; доповнити теоретичні уявлення про роль сімейних факторів, зокрема рівня освіти батьків, у розвитку агресивної поведінки підлітків.

Отримані результати можуть слугувати основою для подальших досліджень у сфері підліткової психології, зокрема щодо розробки профілактичних та корекційних програм для зниження агресивності серед підлітків у кризових умовах.

Практична значимість. Практична значимість роботи полягає в тому, що результати можуть бути використані для розробки психосоціальних інтервенцій, спрямованих на профілактику та корекцію агресії підлітків. Це важливо для роботи психологів, педагогів, соціальних працівників та інших фахівців, що працюють з підлітками.

Отримані результати можуть бути використані в психологічному консультуванні та виховній роботі на різних етапах розвитку, у лекціях, семінарах і практичних заняттях для покращення психологічного благополуччя особистості. Вони можуть стати основою для методичних рекомендацій щодо діагностики агресивності підлітків, а також для розробки реабілітаційних програм, спрямованих на подолання наслідків війни через КПТ, CFT та ACT підходи. Ці результати також допоможуть розширити фактичну основу для аналізу агресії.

Результати дослідження були впроваджені протягом 2024 року в навчально-виховний процес Подільського району Одеської області, зокрема в ліцеї №2 (довідка про впровадження №385 від 10.06.2024 р.) та ліцеї №6 (довідка про впровадження №342 від 27.05.2024 р.); також у практичну діяльність Одеської асоціації дитячих, сімейних і перинатальних психологів, медиків і педагогів «Психея» (довідка про впровадження №287 від 15.06.2024 р.).

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг роботи становить 250 сторінок, з яких основний зміст викладено на 199 сторінках. У роботі представлено 31 рисунок на 29 сторінках, 18 таблиць на 15 сторінках та 20 додатків на 30 сторінках. Список використаних джерел налічує 202 найменування, з яких 87 – іноземною мовою.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ВПЛИВУ ПСИХОСОЦІАЛЬНИХ ЧИННИКІВ НА АГРЕСИВНУ ПОВЕДІНКУ ПІДЛІТКІВ

1.1. Сутність поняття агресивності у вітчизняній та зарубіжній науці

Агресивність — це стійка особистісна риса, що проявляється ідентифікацією агресії або сприйняттям іншої поведінки як ворожої, відповідно «до мене» [1; 5, 164]. У цій роботі терміни «агресія» і «агресивна поведінка» використовуються як синоніми. Агресивна поведінка може характеризуватися вербальною агресією або фізичною агресією. Агресія може бути доречною (наприклад, самозахисту) або деструктивною щодо себе та інших.

Агресивна поведінка дорослих іноді вважається ознакою психічного розладу, коли вона не є відповіддю на явну загрозу. Л. Берковіц вважає, що насправді існує супутня патологія між агресією та психічними розладами і що багато психічних розладів, таких як шизофренія та алкоголізм, також демонструють агресивну поведінку [124; 125]. Агресія може бути спрямована на інших, завдаючи шкоди, як у випадку з вибуховим розладом особистості. Додатково, агресія може бути спрямована на власну особистість, що може викликати суїцидальну поведінку, включаючи акти самогубства.

Історично склалося так, що деякі дослідники поведінки людей і тварин, такі як Зигмунд Фрейд і Конрад Лоренц, вважали, що агресивна поведінка є вродженою, але інші вважали, що це навчена поведінка [146]. Ймовірно, на агресивну поведінку впливають не тільки генетик , а також середовище, і деякі біологічні та екологічні причини агресивної поведінки обговорюються нижче. Сучасні дослідження причин агресії зосереджені на соціальному навчанні, моделюванні, домашньому насильстві, жорстокому поводженні з дітьми, нехтуванні, телевізійному насильстві, структурних і функціональних розладах

мозку, гормонах (наприклад, тестостерон) і нейромедіаторах (наприклад, серотонін).

Поняття агресії використовується в багатьох різних ситуаціях. Примітно, що його застосовували як до поведінки тварин, так і до поведінки людей. Він використовується для опису особистості та стосунків, а також для характеристики поведінки дітей і дорослих. Коли агресивна поведінка використовується в медичній сфері, вона часто пов'язана з психічними розладами, такими як епілепсія [29, 139]. Вона також використовується у військовому контексті для опису дій нації (а не окремої людини) проти іншої нації, а також у спорті для позначення інтенсивної конкурентної поведінки. Агресія часто вживається в повсякденному мовленні для опису насильницької, але водночас легітимної поведінки в бізнес-середовищі, наприклад, коли говорять про «агресивного» продавця.

Як було зазначено раніше, агресивна поведінка має різні форми. Теоретичні погляди на агресивну поведінку припускають, що існують типологічно та функціонально відмінні підтипи агресивної поведінки. Посилаючись на роздуми І. С. Мазохи [73], важливо враховувати багатоаспектність агресивної поведінки, оскільки різні стимули в поєднанні з різними типами фізіологічних і психологічних процесів породжують різні форми агресивної поведінки.

Хоча були запропоновані різні системи класифікації агресивної поведінки, як показано нижче, ці типи часто збігаються, і кожна система має різний фокус. Розглянуті форми типів агресії включають клінічну класифікацію, класифікацію на основі стимулів, класифікацію інструментальних і ворожих підходів, класифікацію позитивних і негативних афектів.

Клінічна класифікація. Дослідження в клінічній літературі, під значним впливом роботи С. Фешбаха (1970), часто посилаються на дві форми агресії [144]. Першу форму називають «емоційною», «реактивною», «оборонною», «імпульсивною» або «тепловою» агресією.

Цей тип агресії визначається як жорстока відповідь на відносно неконтрольовану та емоційно насичену фізичну чи вербальну атаку іншої людини. Навпаки, друга форма агресії відома як «хижацька», «інструментальна», «активна» або «холоднокровна» агресія. Цей тип агресії характеризується контрольованою, цілеспрямованою, беземоційною агресією, яка використовується для досягнення бажаної мети, включаючи домінування та контроль над іншими.

Мевіс Е. (1986) стверджував, що агресивна поведінка людини є переважно афективною або хижацькою [162; 134]. Подібним чином М. Додж (1991) класифікував агресію у дітей на проактивну та реактивну форми, визнаючи, що небагато видів агресивної поведінки є суто реактивними або проактивними за своєю природою [134]. Діагностичний і статистичний посібник-IV (Американська психіатрична асоціація, 1994) стосується періодичного вибухового розладу, форми клінічної агресії, подібної до реактивної агресії, при якій особа втрачає контроль на короткий проміжок часу та стає надмірно агресивною.

Класифікація стимулів. Внутрішні та зовнішні подразники є важливими провісниками агресії. K. Moyer (1968) подав комплексний огляд різних форм агресивної поведінки та їх нервової та ендокринної регуляції [164]. Він класифікував агресивну поведінку відповідно до семи стимулюючих ситуацій, які її викликали. Ці початкові стимули такі:

- Атаки хижаків стимулюються наявністю природних цілей-жертв;

- Міжчоловіча агресія, стимульована присутністю нового родича чоловічої статі в нейтральному місці;

- Агресія, викликана страхом, стимулюється загрозою і завжди передує спробі втечі;

- Дратівлива агресивна поведінка, що стимулюється наявністю будь-якого прикріпленого предмета [164]. Будь-який стресовий фактор, такий як ізоляція, ураження електричним струмом і позбавлення їжі, може посилити тенденцію до прояву збудженої агресії.

- Територіальна агресія, викликана перебуванням зловмисника в будинку або на території мешканця;

- Материнська агресія, викликана загрозливими подразниками, що наближаються до матері;

- Інструментальна агресія, стимульована будь-якою з уже описаних ситуацій, але підкріплена навчанням [164].

Наведена вище система класифікації підкреслює ситуативну залежність агресивної поведінки та різноманітні ситуації, що породжують агресивну поведінку.

Допомагає протистояти агресії ворога. Ця типологія була вперше розроблена С. Фешбахом (1970) і вивчена більш глибоко в 1993 році. Ця впливова модель поділяє агресивну поведінку на інструментальну та змагальну. Інструментальна агресія створює деяку позитивну винагороду або перевагу (вплив) для нападника, незалежно від дискомфорту жертви. Метою ворожої агресії є заподіяння шкоди або болю (негативний вплив) жертві [144]. У цьому випадку агресор має невелику перевагу. Ця модель була широко вивчена на вибірці дітей і дорослих із неоднозначними результатами. Однак одна проблема з цією класифікацією є в тому, що структуру потрібно ретельно описати, оскільки багато агресивних інцидентів містять компоненти як інструментальної, так і ворожої агресії.

Активна або пасивна агресія. Взагалі кажучи, вважається, що агресія виконує негативну функцію, не тільки викликаючи незадоволення в оточуючих, але її наслідки також оцінюються як деструктивні. Однак J. Blustein (1996) вважає, що термін «агресивна» поведінка неоднозначний і стосується як позитивної, так і негативної поведінки. Так само це можна назвати «надмірною» або «недоречною» агресією. А. Елліс (1976) вважає, що активна агресивна поведінка здорова [2; 4] і є продуктивною поведінкою, якщо вона сприяє поширенню основних цінностей, таких як виживання, захист, щастя, соціальне визнання, збереження та інтимність.

У контексті активної агресії вважається, що певний ступінь агресії є необхідним і адаптивним у дитинстві та підлітковому віці, оскільки це допомагає розбудувати автономію та ідентичність. Крім того, певний ступінь агресії або домінування сприяє участі у співпраці та змаганні з однолітками. Якщо спрямована в правильному напрямку, людська агресія є силою, яка може дозволити людині стати впевненою, домінантною та незалежною, а також досягти панування над своїм оточенням і собою [88]. Тому А. М. Самойлов вважає, що активна агресія може приймати різні форми, включаючи самозахист, опір запереченню, пошук нових можливостей і захист від шкоди.

Коли йдеться про пасивну агресію, її можна охарактеризувати як дії, які ведуть до завдання шкоди або псування майна (А. Бандура, 1973) [122]. Крім того, це також визначається як агресивна поведінка, яка завдає шкоди іншому представнику того самого виду. Пасивна агресія визначається як форма агресивної поведінки, що проявляється непрямими методами, які призводять до шкоди іншій особі. Це може включати ігнорування, затримку виконання завдань або створення труднощів без відкритого прояву ворожості. [164, 135]. Такі дії можуть заважати взаємодії і завдавати шкоди психологічному стану інших (K. Moyer, 1968).

Вторгнення в житло чи територію мешканця та заподіяння матеріальної, фізичної та емоційної шкоди іншим також є пасивно-агресивною поведінкою. Пасивна агресія вважається нездоровою, оскільки вона викликає загострення емоцій, які можуть завдати людині шкоди в довгостроковій перспективі.

Агресія у чоловіків і жінок. Відомо, що чоловіки більш агресивні, ніж жінки [27]. Хоча чоловіки часто проявляють фізичну агресію або «прямі» форми агресії, жінки частіше проявляють так звану «агресію у стосунках» або «непрямі» форми агресії, такі як виключення інших із їхньої соціальної групи та паплюження.

Насправді причин, через які сучасні українські підлітки втрачають здоров’я, дуже багато. Емоційний дискомфорт, викликаний труднощами навчального процесу (перевантаженням навчальним матеріалом), складнощами

у взаємодії між учнями, вчителями та батьками, а також негативним впливом зовнішнього середовища, призводить до зростання емоційної напруги. Це, в свою чергу, негативно впливає на взаємини і призводить до зниження мотивації до навчання. У восьмому класі від 40% до 50% учнів відчувають відсутність цього інтересу.Посилюється невпевненість і почуття неповноцінності, розвивається агресія, виникає невдоволення собою і світом. Негативні емоції «пригнічуються» тютюном, алкоголем та іншими наркотичними речовинами [60].

Багато підлітків усвідомлюють, що не можуть ефективно адаптуватися до потреб суспільства, але не пов'язують це зі своїм способом життя, ненормованим режимом праці та відпочинку, нерегулярним харчуванням, вживанням шкідливих для здоров'я речовин [58; 134; 175]. Причини своїх життєвих проблем шукають насамперед у собі (низька самооцінка), у сфері спілкування (відстоювання своїх бажань), часто в матеріальній сфері, але не в стилі життя чи духовній сфері, діяльності.

1.2.Характеристика кризи підліткового періоду розвитку

Психологи по-різному пояснюють причини підліткових криз. На думку Стенлі Холла і Зигмунда Фрейда, підліткові кризи біологічно детерміновані і тому неминучі, проявляючись у всіх підлітків. Свою позицію ці психологи обґрунтовують тим, що в організмі підлітка неминуче відбуваються глибокі перетворення, які позначаються на його переживаннях і психологічному розвитку. [146;151]. Л. С. Виготський підкреслював, що корінь кризи підліткового віку полягає в невідповідності між підлітковим віком, загальним органічним розвитком і процесом соціального становлення [25]. В даний час це протиріччя особливо загострюється через раннє статеве дозрівання.

Л. С. Виготський підкреслював, що за кожним негативним симптомом кризи «Кричить позитивний зміст, який зазвичай проявляється у переході до нової, більш високої форми» Підліткова криза проходить три стадії:

1. Негативна або передкризова фаза — це період, коли відбувається руйнування старих звичок і стереотипів, а також демонтаж раніше встановлених структур;

2. Пік кризи, який зазвичай настає приблизно в 13 років;

3. Посткризовий етап, що характеризується формуванням нових структур та налагодженням нових відносин.

Симптоми кризи є частиною характеристик перших двох стадій.

У науковій літературі виділяють два основних шляхи розвитку вікових кризових процесів:

1. Криза самостійності, для якої характерні такі симптоми, як впертість, негативізм, свавілля, знецінення дорослих, протестні настрої та ревнощі до власності;

2. Криза залежності, що проявляється в надмірній слухняності, залежності від старших чи сильніших осіб, а також поверненні до попередніх інтересів і моделей поведінки.

З точки зору розвитку, перший підхід є найбільш вигідним [138; 182].

Підліткова криза, явище, яке не обов'язково означає початок статевого дозрівання. Межі підліткового віку не мають чітко визначених рамок і можуть варіюватися для кожної окремої особи. Поряд із терміном «підлітковий вік» також вживається вираз «перехідний вік». У цей час підлітки переживають складний процес розвитку: через внутрішні конфлікти з собою та оточенням, через зовнішні труднощі та злети вони мають можливість усвідомити свою особистість. Саме в цьому віці формується основа свідомої поведінки, визначається загальний вектор розвитку моральних принципів та соціальних установок [184; 189]. У деяких випадках кризи ігноруються. Проте, незважаючи на відсутність чітких ознак, зміни відбуваються, що слід розуміти, будуючи батьківсько-дитячі стосунки в цьому віці.

Не випадково слово «криза» вживається для того, щоб звернути увагу на важливість і дослідженість підліткового віку, коли стан дратівливості та енергії раптово змінюється виснаженням.

Перебудова дитячого організму в підлітковому віці супроводжується появою нових смаків та інтересів. Це може бути що завгодно: від музичних уподобань до кола спілкування та їжі. Водночас інновації не завжди можуть бути фундаментальними та ненав’язливими. Особливості когнітивного розвитку підлітків часто стають причиною навчальних труднощів, таких як неуспішність і неадекватна поведінка. Успіх у навчанні більшою мірою має залежність від мотивації до навчання та особистісного значення цього процесу для дитини. Основною умовою ефективного навчання є наявність бажання здобувати знання та оцінювати себе в порівнянні з іншими. Однією з важливих рис підліткового віку є криза ідентичності. Психоаналітик Е. Еріксон зазначав, що підліткова криза є звичайним і природним етапом розвитку молоді. Кожен індивід у різний спосіб стикається з кризою, що стосується самовизначення. Якщо підліток не справляється з цим викликом, у нього може сформуватися неадекватна ідентичність, яка може бути або розмитою, або фрагментованою. Це стан, коли підліток не несе відповідальності за свої дії чи вибір кар'єри, що робить його "я" невизначеним і суперечливим. Такий вибір часто відбувається після важкого періоду самоаналізу, проте він може бути здійснений відповідно до стандартів суспільства або під впливом авторитетних фігур. Ситуація, коли людина знаходиться в процесі самовизначення, але відкладає прийняття остаточного рішення щодо свого майбутнього, називається відстроченою ідентичністю. І нарешті, якщо особа знайшла своє місце у житті і триває процес самоактуалізації, то це характеризується реалізованою ідентичністю.

Крім того, однією з головних ознак підліткової кризи є переживання людиною «Я» світу – деперсоналізація, розлад самосприйняття, коли поведінка людини сприймається зовнішнім світом і супроводжується неможливим контролем над ним. коли тобі хочеться. Деперсоналізація може супроводжуватися дереалізацією — пам’ять може погіршуватися, коли навколишній світ сприймається як нереальний і безбарвний.

Криза підліткового віку відзначається формуванням унікального та неповторного "Я", а також розвитком багатогранного внутрішнього світу. «Я»

підлітків завжди асоціюється з колективним «ми», яке об'єднує підлітків через інтереси, вік, приналежність до певної соціальної групи [184; 189]. Формування універсального, масового «ми» визначається насамперед прагненням до створення чогось унікального, відмінного від дорослих і властивого лише певній соціальній групі – групі підлітків. Іншим прикладом проблеми підлітків є наслідування звичок, жестів і поведінкових реакцій дорослих. Це тому, що підлітки прагнуть показати оточуючим свою важливість і унікальність. Простіше кажучи, це означає бажання виразити себе - самовиразитися. Адже багато хлопців і дівчат курять, п'ють і нецензурно висловлюються не тому, що їм так хочеться, а тому, що така поведінка сприймається їхніми однолітками. Це не тільки прийнято, але в деяких випадках навіть популярно [5]. Змістом психологічного розвитку молодших школярів є розвиток самосвідомості. Однією з найважливіших характеристик особистості підлітка є стійка самооцінка та формування образу «Я». Важливою складовою самосвідомості є фізичний образ «Я» - сприйняття власної зовнішності, порівняння та оцінка зі стандартної точки зору «чоловічості» та «жіночості». Особливості фізичного розвитку можуть призводити до зниження у підлітків самооцінки та самооцінки, що призводить до страху перед негативним осудом з боку оточуючих [189]. Недоліки зовнішнього вигляду (реальні чи вигадані) можуть викликати у людей надзвичайно засмучений стан, аж до повного відторгнення самих себе та постійного почуття низької самооцінки.

Учні початкових класів мають гостру потребу в спілкуванні з однолітками. Основним мотивом поведінки дитини є бажання знайти своє місце серед однолітків. Відсутність таких можливостей часто призводить до соціальної дисфункції та злочинності. Оцінка однолітків починає мати більше значення, ніж оцінка вчителів і дорослих. Дитина піддається максимальному впливу групи та її цінностей; вона стане дуже тривожною, якщо її репутація серед однолітків опиниться під загрозою. Щоб утвердитися у новому соціальному статусі, підліток намагався вийти за рамки студентських справ і вийти на іншу суспільно значущу сферу. Школярі часто починають покладатися на думку однолітків.

Якщо діти молодшого шкільного віку більш тривожні при контакті з незнайомими дорослими, то підлітки також будуть більш напруженими і тривожними у стосунках з батьками та однолітками. Розвиток цих моделей поведінки, бажання жити за власними ідеалами може призводити до суперечливих поглядів на життя у підлітків та їхніх батьків, створювати конфліктні ситуації [68; 77; 169; 184]. Через швидкий біологічний розвиток і прагнення до самостійності підлітки відчувають труднощі у стосунках з однолітками.

Упертість, пасивність, агресивність, образливість дитини часто є емоційною реакцією на невпевненість у собі. Складним періодом дитинства є підлітковий вік, у цей час відбувається не тільки перебудова організму, але і зміна світогляду і погляду на протилежну стать [130]. У зв'язку з цим виникає статевий потяг, зароджуються таємні бажання та еротичні фантазії, які не можуть не накладати певний відбиток на поведінку дитини.

Зміни, які відбуваються в підлітку, також можуть вплинути на спосіб його мислення. У дитини поступово зникають усі види веселощів та інтересів, і вона починає цікавитися різними дорослими речами. У цьому віці дитина робить перші кроки у доросле життя, а точніше, наближається до нього. У підлітковому віці з'являється сильне прагнення до незалежності, яке поєднується з екстремізмом [130]. Молоді люди твердо вірять, що вони можуть зрушити гори і немає нічого, що вони не можуть зробити. Молодіжний екстремізм потребує часу. Деякі люди втрачають його з віком і мудрістю, а іншим потрібен певний досвід, часто болісний.

Основною причиною конфліктів між дорослими і підлітками є взаємне нерозуміння, яке посилюється внутрішнім конфліктом дитини. В роботі Псядло Е. М., Піщевської Е. В., Кантарьової Н. В. зазначається, що «Грубі методи виховання спричиняють у дитини постійне почуття патологічного занепокоєння та хворобливої напруги» [78] .

У підлітка складається хибне враження, що весь світ озброєний проти нього і що його ніхто, навіть батьки, не розуміють. Батьки однаково гостро

переживають біль своєї дитини і намагаються їй допомогти, сподіваючись лише на добрий результат, але, як не дивно, це може призвести до нерозуміння дитини [129;195;199]. Перше кохання, особливо нерозділене, часто стає проблемою для підлітків. Часто об'єктом зітхань молодої людини є старша людина, що дає нульові шанси на успішний розвиток відносин. В результаті таких любовних переживань у підлітків розбивається серце і впадає в депресію [130;132;14;156]. У цей час дитині потрібна допомога і підтримка, але дуже тактовна.

У цей момент у хлопчика з'явилися нові знайомства і своя компанія. На цьому грунті можуть виникати розбіжності між дітьми і батьками, оскільки дорослим не завжди подобається оточення підлітків. У цьому випадку батькам варто згадати ситуацію в молодості, коли їх товариство також не любили представники старшого покоління [130]. Революційний погляд на речі і жага конфлікту притаманні підліткам усіх поколінь. Екстремізм і нетерпимість є основними атрибутами молоді, і з ними потрібно боротися за допомогою переконань [53]. Уникнути конфлікту і скандалу в сім'ї можна, намагаючись натякнути, що конфлікт не вирішує проблему, а лише загострює її, тому суперечки можна вирішити мирним шляхом, висловлюючи свою думку іншим способом.

Часто дитина замикається і віддаляється від рідних. Коли настає ізоляція, необхідно вжити рішучих заходів, щоб зруйнувати зростаючі стіни соціальної ізоляції. Тривожною ознакою підліткової кризи є поява депресивних станів у дітей. Часті депресії без видимої причини не означають, що їх немає, а лише те, що батьки про них не знають [65]. Такі явища вважаються нормальними в підлітковому віці, але, що важливо, вони не мають серйозних наслідків.

У міру прогресування підліткової кризи підліток переконується, що в очах оточуючих виглядає дорослим і незалежним, але забуває, що це не так. Хоча в одязі та зовнішньому вигляді підлітки, навпаки, намагаються істотно відрізнятися від дорослих. Це, мабуть, основна причина всіляких фантастичних зачісок, фарбування волосся в самі неймовірні кольори, носіння подертих джинсів, довгих металевих ланцюжків, що звисають нижче колін, та інших

атрибутів сучасного стилю, які є узагальненнями та змішуваннями різних стилів і напрямкі [62;78;124;137].в. Таке уявлення про стиль і поведінку в кризовий період підліткового віку дозволяє «своїм» впізнавати один одного і відрізняти себе від «чужих» членів свого маленького світу.

Прагнення підлітків до створення власного міні-спільноти можна пояснити особливостями їх психоемоційного розвитку. Проблеми в підлітковому віці можуть коренитися в завищеній самооцінці, усвідомленні власної геніальності, унікальності, відмінності від інших [178;189;190]. Існування такого роду зарозумілості ніби передбачає іншу стратегію поведінки - виділятися з натовпу та демонструвати всім свою перевагу. Насправді все трохи інакше.

Кризи в підлітковому та молодому віці часто проявляються в тому, що самооцінка підлітків занижена або завищена. Низька самооцінка частіше зустрічається у дітей віком від 12 до 17 років. Проблема невідповідності зовнішнього вигляду створеному ідеалу є глобальною в цьому віці. У цьому випадку підліткова криза характеризується різними хитрощами, на які підлітки вдаються, щоб наблизитися до свого ідеального образу: голодування, дієти, виснажливі тренування в спортзалі до сьомого пітного заняття, макіяж [134; 137; 139]. Але все ж є щось, що заважає цьому підлітку бути ідеальним. Якщо просто поглянути на «ідеального чоловіка», все відразу стає зрозуміло. Хто став іконою сучасного покоління? Чарівний герой з трилера, нещадний суперагент або стильна красуня, яка підкорює всі модні покази світу. Якщо задуматися, то жодного з них, а навіть подібних персонажів, не можна вважати героями. Адже суть кризи підліткового віку полягає не в ступені вираженості м'язів, а у внутрішньому змісті, в тому, що він несе в собі, які цілі переслідує, виконує ту чи іншу дію.

Важливо пояснити підліткам, що справжня цінність і значимість людини полягає в її внутрішньому змісті, а не в зовнішній грубій силі, тим більше, що сучасне суспільство поступово рухається до такої моделі відносин. Ніхто не заперечує важливість зовнішніх даних, тому необхідно спонукати підлітка боротися з проблемами зовнішності, пропонувати шляхи подолання недоліків і

намагатися всіляко підтримувати його почуття власної гідності [138]. Тільки не перетворюйте турботу про свою зовнішність в культ або основне заняття. Повна оцінка не буде зроблена, доки не пройде критичний період росту.

Інша ситуація виникає, коли в процесі дорослішання у дитини формується необґрунтована самооцінка. У цьому випадку переважає віра у власну винятковість і неповторність, характерна повна протилежність іншим. Ці діти вірять, що все найкраще і найнеповторніше зосереджено в них. Часто причиною такої позиції підлітків є неправильна поведінка самих батьків. У цих випадках всі події розгортаються навколо улюбленої дитини. Перебільшена зарозумілість є результатом нескінченних заохочень і лестощів з боку батьків [141;152;171]. Немає сумніву, що для кожного з батьків його дитина — найрозумніший, найталановитіший і найунікальніший геній. Але, пам’ятаючи про причини та прояви підліткових криз, дуже важливо не переборщити з похвалою, щоб не спричинити розвиток необґрунтовано завищеної самооцінки, яка може завдати лише шкоди в майбутньому.

1.3. Основні психосоціальні чинники, що впливають на виникнення та прояв агресивної поведінки підлітків

Найбільш широку класифікацію агресивної поведінки дав А. Басса. Він виділив три основні параметри для опису форм агресивної поведінки: фізично-вербальна агресія;

Прямі-непрямі атаки.

Об'єднуючи різні типи агресії, А. Басса виділяє вісім категорій [126]. Серед них активна агресія, яка включає фізичну агресію: пряму (завдання фізичної шкоди) та непряму (завдання шкоди третій особі). Також він розрізняє вербальну агресію на пряму (образи) і непряму (наклеп). Пасивна агресія поділяється на фізичну (пряму – реакція та непряму – пасивність) і вербальну (пряму – відмова від спілкування та непряму – незгода) [126].

Іншу класифікацію запропонував С. Фешбах, який врахував важливий аспект поведінкової мотивації [144]. Згідно з його критерієм, агресивну поведінку можна поділити на три типи: ворожу агресію, яка полягає в нападі з метою завдання фізичних або психологічних страждань іншому; інструментальну агресію, що має на меті не завдання шкоди, а вирішення конкретних проблем.

Експресивна агресія є формою самовираження через застосування насильства [144].

Третю цікаву класифікацію запропонував Д. Зілман [199], основними критеріями для її побудови є позиція нападника відносно жертви та взаємовідносини між ними за схемою «стимул-реакція». Він виділив 8 типів агресії:

- Наступальна агресія - заподіяння фізичної чи психічної шкоди іншій людині без застосування до неї насильства;

- Оборонна агресія - пошкодження, завдане іншому об'єкту застосуванням сили;

- Пов'язані атаки - заподіяння шкоди іншому суб'єкту з метою відплати цьому суб'єкту за завдану йому шкоду;

- Провокувати образливу поведінку. Свідомо підбурює зловмисника здійснити напад, спонукаючи його до відповідної образливої поведінки;

- Неспровокований напад - напад зловмисника на жертву, який не викликаний будь-якою поведінкою з боку жертви, яка могла б спонукати нападника до таких дій,

- Стимульно-індукована агресія - агресивна поведінка, основною функцією якої є зниження або усунення стимулюючого стану;

- Мотивована агресія - агресивна поведінка, основною причиною якої є отримання зовнішньої стимуляції;

- Санкціонована агресія - акт агресії, який служить соціальній меті і не виходить за рамки її застосування [199].

Враховуючи те, що прояви людської агресії нескінченні та різноманітні, необхідно більш детально зупинитися на запропонованих дослідниками видах агресії. У нашій країні прийнято виділяти наступні види агресивної поведінки (аутоагресивна поведінка в цій класифікації вказана як підтип агресивної поведінки):

- фізична агресія (так звана нападна агресія) передбачає застосування сили щодо іншої людини або об'єкта;

- вербальна агресія проявляється через негативні емоції, виражені у формі словесних реакцій, таких як сварки або крики, а також через зміст цих висловлювань, що може включати погрози і лайку;

- пряма атака спрямована проти будь-якого суб'єкта або об'єкта;

- непряма атака - спрямована безпосередньо на іншу людину (плітки, злісні жарти);

- самоагресія - напад на самого себе;

- інструментальна агресія використовується як засіб для досягнення певних цілей;

- ворожа агресія проявляється у діях, які спрямовані на завдання шкоди об'єкту агресії [199].

Агресивна поведінка в ранньому дитинстві вважається нормальним етапом розвитку.

Впрдовж життя людини, її агресивна поведінка змінюється. Коли маленьким дітям бракує мовних навичок, агресивна поведінка є переважно фізичною. У міру розвитку мовних навичок їх можна використовувати як для мирного спілкування, так і в агресивних цілях. Спалахи гніву зазвичай досягають піку у віці від 18 до 24 місяців і поступово зменшуються до 5 років [119;132;146;185]. К. Трамбле та інші дослідники в 1999 році виявили, що більшість дітей відчувають фізичну агресію до початку трьох рокуів життя. Рання агресивна поведінка включає плач, крики, істерики, кусання, удари ногами, кидання та розбивання предметів. Головну роль на цьому етапі грає намір. У ранньому дитинстві агресивна поведінка може бути відповіддю на

батьківський авторитет і нереалістичні батьківські очікування щодо дитини. Пізніше, коли соціальне спілкування зростає, агресія може бути спрямована на однолітків. Згодом мали місце знущання, знущання, бійки, дратівливість, жорстоке поводження з тваринами та підпал [185]. Більш серйозне насильство, включаючи бандитські бійки та використання ножів, відбувається в ранньому підлітковому віці, тоді як використання зброї зростає в пізньому підлітковому віці.

Соціальна агресія у підлітків часто включає бандитську діяльність, кооперативні крадіжки, прогули та інші прояви причетності до кримінальної субкультури. У дорослому віці агресивна поведінка загострюється, включаючи напади, пограбування, зґвалтування та вбивства. Однією з ознак агресивної поведінки дітей, підлітків і дорослих є вегетативний розлад [176; 188]. Така стимуляція вегетативної нервової системи є частиною «синдрому бійки-втечі», який готує тіло до фізичної дії. Крім того, дослідження показали, що проактивна агресія відображає виражені ознаки психопатії, тоді як реактивна агресія може бути результатом спотвореної реальності та особливостей спектру шизофренії.

Однією з причин агресії у підлітків є їхнє прагнення спілкуватися не з батьками, а з однолітками. Підлітки намагаються зайняти певний соціальний статус у класі, щоб задовольнити потребу в авторитеті та привернути увагу. Однак соціальна динаміка в класі швидко змінюється, і новий статус може виявитися більш «крутим». Для цього дитині потрібно адаптуватися до нової, зазвичай неформальної групи, члени якої можуть демонструвати девіантну поведінку. Щоб утримати свій новий статус, підліток може виявляти агресію, аби підтвердити свою приналежність до цього кола спілкування з іншими молодими людьми [37]. Отримавши новий соціальний статус, заснований на девіантній поведінці, підліток відчуває «почуття конформізму» і бажання виділитися.

Внутрішньосімейні взаємодії та соціально-економічні можливості сім'ї є одними з основних причин агресивної поведінки. У підлітковому віці діти оцінюють матеріальне становище сім'ї і розуміють, що потреби, наприклад, викликані появою нових мобільних телефонів серед однокласників, не можуть

бути задоволені. Через це виникає агресія, відчуття відставання, відокремленості від класів і друзів, що порушує спілкування між дітьми та батьками [41;187; 188]. Висміювання і висміювання однолітків через бідність згодом призводить до серйозних наслідків, таких як депресія, сильна агресія і навіть суїцид.

Зупинимося докладніше на найновішій причині - комп'ютерних іграх. Всі знають, що комп'ютери часто купують не для практичності, а для ігор, але мало хто замислюється про його користь. Дослідження, проведене в Університеті штату Мічіган у США спільно з німецькими колегами, виявило, що відеоігри можуть впливати на функціонування мозку та викликати агресивні імпульси (згідно з коментарем одного з розробників гри). Результати цього дослідження, виконаного Джентиле Д.А. та Андерсоном К.А., підтверджують ці висновки [133]. Також важливо враховувати вибір комп'ютерних ігор для дітей: ігри, такі як «Страшило» та «Стрілялка», можуть сприяти формуванню агресивної поведінки у підлітків. Але батьки часто не помічають вікових обмежень для відеоігор і передають їх дітям, не підозрюючи, що вони містять заборонений контент [133;143]. Комп’ютер звужує сферу інтересів дитини, обмежує спілкування, створює власний світ, який відокремлює дитину від реальності.

Постійна присутність сцен насильства в комп’ютерних іграх привчає підростаюче покоління реагувати на певні життєві ситуації без прояву емоцій. У віртуальних іграх підліток відчуває дозвіл виконувати дії, які він не зробив би в реальності, і відчуває причетність до інших гравців [133; 171; 174]. Але все це лише віртуальний світ, який може зникнути в одну мить.

Отже, основні причини агресивної поведінки підлітків можна розділити на такі категорії:

1. Агресивність і гіперактивність. Це проявляється у кепкуваннях над іншими дітьми, безглуздих бійках, неадекватних реакціях, дратівливості, запальності, вторгненні на чужу територію, псуванні майна тощо. Така поведінка часто пов’язана з труднощами адаптації дитини до навколишнього середовища. Вимоги до неї були занадто високі для її рівня зрілості. Дитина не вміє організовувати свою діяльність, бачити в ній сенс, ставити цілі. Для неї світ

хаотичний, випадково реагуючи на «те, що відбувається» [174]. У цьому випадку необхідна співпраця педагогів, психологів, батьків і психоневрологів.

2. Керувати наступом. Цей тип агресивної поведінки характеризується егоцентричним прагненням дитини до лідерства та влади (а також незгодою з роллю «другого плану»), конкуренцією, намаганням здолати опонентів, дитиною, яка виросла в неблагополучній сім'ї. в якому він почувався в невигідному становищі. Часто агресивні, мстиві діти не вірять у доброту, але водночас потребують її [71]. Тому дорослі можуть спробувати знайти «ключик» для такої дитини і приділити їй безумовну увагу та турботу.

3. Агресія страху і фобій. Наприклад, через страх перед комахами людина може насмерть розчавити павука, хоча він абсолютно нешкідливий. Часто у таких дітей підвищена агресивність поєднується з боязкістю, тому без подолання страху неможливо виправити поведінку. У цьому випадку також необхідна допомога психолога. Дорослі допомагають дітям подумати про страх «як про нормальне явище», а потім скласти «арсенал» можливих реакцій на страх.

4. Напади тривоги. Часто діти не усвідомлюють джерела своєї тривоги, відчувають, що їх «щось гнітить», «щось погано», щось «не так». Наприклад, це може включати переїдання, надмірне споживання солодощів і жувальної гумки, а також проведення часу біля телевізорів і комп'ютерів у вільний час. Іноді агресія виражається зовні у вигляді роздратування, нарікань, пліток, чуток, «страшних» відомостей, невдоволення «всіма і вся» [176]. Зусилля дорослих повинні бути спрямовані на те, щоб зняти тривогу дитини. Цьому сприяли довірчі розмови на теми, пов'язані з її стосунками з однокласниками, успішністю, ставленням до себе тощо.

5. Напади провини. Почуття провини завжди призводить до душевного болю, і людина, яка хоче від нього позбутися, повинна або спробувати компенсувати провину якоюсь поведінкою, або направити агресію на джерело болю (якщо немає сил, можливості, бажання змінити щось). Якщо це мати чи тато, а дитина не витримає нападу на батька, вона направить атаку на молодшого брата, кота або інший взагалі беззахисний предмет. Покарання приймає форму

самонасилля, самозвинувачення або деструктивної поведінки, чого можна уникнути, якщо дорослі пам’ятають про свої обов’язки, використовуючи звинувачення як виховний захід.

6. Агресивні вчинки часто є наслідком порушення дисципліни, яке може бути викликане як зовнішніми факторами, так і впливом вчителів або батьків. Часто це є відповіддю дитини на авторитарний стиль виховання, що переважає в родині. Таке середовище може спонукати підлітків до прояву агресії як способу вираження свого протесту чи незадоволення.Владарська поведінка також може служити компенсацією за незадоволені потреби в любові та схваленні [177]. Виховний вплив на дорослих з такою агресивною поведінкою повинен бути спрямований насамперед на розвиток емпатії (тобто здатності співпереживати).

7. Відверта агресія. Дитина постійно намагається привернути увагу будь-якою ціною, в тому числі і агресивними витівками. Цей акт провокації був явно розрахований на аудиторію. Підлітки можуть грати ролі клоунів, «суперменів», розумників тощо. Коли батьки не звертають уваги на дитину, вона буде жартувати, щоб привернути їх увагу, і якщо це трапляється часто, така поведінка закріпиться. Найпоширенішою причиною сексуально агресивної поведінки є брак любові та уваги в дитинстві. У цій ситуації дорослий повинен заохочувати позитивну поведінку дитини та ігнорувати виклик, якщо це можливо.

8. Агресія у відповідь. Воно проявляється у ворожості, мстивості, підозрілості, недовірі. Це спосіб відновлення справедливості, бажання захиститися від «ворогів».

9. Агресивність із заниженою самооцінкою часто проявляється у вигляді підвищеної вразливості, дратівливості та збуреності, і зазвичай формується в атмосфері зайвої критики, насмішок і недооцінки з боку оточення, особливо у дітей. Такі діти потребують чуйного та тактовного ставлення, адже важливо створити середовище, де вони зможуть розпізнати свої сили, повірити в себе та свої можливості, а також навчитися бачити позитивні якості інших людей [182]. Вчителі та батьки можуть відігравати ключову роль у підтримці дітей,

допомагаючи їм впоратися з емоціями та розвивати здорове почуття власної гідності.

1.4. Гендерні аспекти психічного розвитку підлітків

Першою серйозною і відносно достовірною роботою, яка узагальнює результати дослідження статевих відмінностей, стала «Психологія статевих відмінностей», опублікована в 1974 році Елеанор Маккобі і Керол Джеклін [163]. Е. Маккобі та К. Джеклін зібрали та систематизували понад 2000 наукових праць, які були опубліковані на момент написання статті. Вони не виявили гендерних відмінностей у більшості проаналізованих параметрів, включаючи сприйняття різних органів чуття, процеси навчання та пам'яті, емоційні реакції, сугестивність, самооцінку тощо. Тому головним результатом їхнього узагальнюючого дослідження є те, що гендерні подібності важливіші, ніж статеві відмінності. Однак, незважаючи на те, що книги Е. Маккобі та К. Джеклін вважаються класичними та широко цитуються, здебільшого згадуються не їхні основні висновки, а виявлені ними винятки [163] – деякі гендерні відмінності: мова, математичні здібності, просторове сприйняття, агресивність.

Невдовзі після публікації книги Е. Маккобі та К. Джеклін розробили статистичний метод мета-аналізу, покликаний забезпечити ретельне та надійне узагальнення результатів великих корпусів досліджень на ту саму тему. Такий підхід вважається ідеальним для систематизації вивчення статевих відмінностей, оскільки в цій галузі проведено десятки, а то й сотні досліджень з окремих питань [163]. Результати мета-аналізу уточнюють висновки Е. Маккобі та К. Джекліна. Зокрема, завдяки більш точному статистичному аналізу та використанню більших, новіших досліджень, вони показали, що не існує гендерних відмінностей у володінні мовою [163]. Існування відмінностей у мовних здібностях між хлопчиками та дівчатками вже давно вважалося одним із незаперечних психологічних фактів у психологічній літературі. Загальноприйнято вважати, що жінки перевершують чоловіків у знаннях мови.

Однак, як показує найбільший огляд емпіричних досліджень у цій галузі, ця гіпотеза не знайшла переконливого підтвердження. Як зазначають Е. Маккобі та К. Джеклін, найбільш цитовані дослідження, що виявляють відмінності в розвитку мовних навичок у хлопчиків і дівчаток у перші роки життя, базуються на надзвичайно малих вибірках, тому вони не досягають статистичної значущості, коли вибірка збільшується [163]. Значимість узагальнила результати опублікованих досліджень мовних здібностей дітей того часу, і вони дійшли висновку, що не було виявлено значущих статевих відмінностей у мовних здібностях у дошкільному або початковому шкільному віці.

Інший популярний стереотип полягає в тому, що хлопчики частіше демонструють відмінні математичні здібності, тоді як дівчатка частіше демонструють середню успішність. Стереотип підтримується авторами лонгітюдного дослідження математично обдарованих дітей, яке було проведено в США на початку 1980-х років [176]. У цьому дослідженні математичні здібності хлопчиків і дівчаток оцінювалися за допомогою стандартизованого тесту SAT-M. Проте інші зібрані дані спростовують висновок про те, що хлопчики мають вищі здібності в математиці. Дівчата, учасниці дослідження, продемонстрували кращі результати в шкільних математичних завданнях порівняно з хлопцями. Ніяких відмінностей між хлопцями та дівчатами не було виявлено й у подальшому житті: в коледжі вони проходили однаково складні математичні курси та отримували однакові оцінки. Після завершення вищої освіти однакова кількість учасників програми здобула науковий ступінь. Ці результати вказують на те, що, незважаючи на різницю в оцінках SAT-M, дівчата і хлопці в дослідженні засвоювали поглиблену математику з однаковою ефективністю [176]. У дослідженні Кременчуцької М. К. та Каменської Н. Л. зазначається, що «діти з вищими показниками природних розумових здібностей швидше набувають навичок ефективного вибудовування стратегій власної поведінки для досягнення поставлених цілей» [57].

Порівняння результатів тестування з математики в різних країнах показує, що в більшості країн світу дівчата та хлопці однаково добре справляються з

математичними завданнями. У країнах ОЕСР лише половина хлопчиків досягають вищих оцінок, тоді як в Ісландії дівчата досягають значно вищих результатів, ніж хлопчики [117]. Деякі автори пов'язують ці дані з поширеністю гендерних стереотипів і рівнем гендерної нерівності. Зокрема, дослідники виявили, що гендерний розрив у балах з математики між хлопцями та дівчатами зник у країнах з вищими показниками гендерної рівності. Багато досліджень також показують, що успіх жінок у математиці та вибір професії, пов’язаної з математикою, залежать від впливу батьків і вчителів і від того, наскільки вони заохочують інтерес дівчат до математики [130; 176].

Відмінності в агресивній поведінці є одними з небагатьох статевих відмінностей, підтверджених науковими доказами, хоча, як і інші статеві відмінності, ці відмінності не такі значні, як припускають гендерні стереотипи. Як і у випадку зі статевими відмінностями в математичних здібностях, мета-аналіз показує, що відмінності в агресивній поведінці коливаються від невеликих до помірних і є упередженими для чоловіків [10]. Зокрема, мета-аналіз Джанет Хайд 1984 року показав, що лише 5% були пов’язані зі статевими відмінностями у прояві агресивної поведінки, і ці відмінності зменшуються з віком.

Всупереч поширеним стереотипам, наукові дані не підтверджують зв’язку між агресивною поведінкою та рівнем тестостерону в крові [18; 179]. Крім того, хоча стереотипи стверджують, що жінки частіше застосовують непрямі методи вираження агресії [181], дослідження демонструють, що чоловіки використовують ці способи не менш активно, ніж жінки.

Гендер являє собою складну систему інтерпретацій — це концептуальна конструкція, яка базується на досвіді, що є як індивідуальним, так і соціальним, крос-культурним і специфічно культурним, фізичним і духовним, а також політичним. Він відображає життя у світі, де люди не просто організми, а завжди є жінками або чоловіками. [18; 32]. Те, що сьогодні розглядають гендер як цілий комплекс трактувань і він не має остаточного та однозначного визначення, - не недолік або проблема, а радше особливість самого поняття.

Термін «гендер» був запозичений і введений в науку про поведінку в 1955 році вченим Джоном Мані. Саме він вважається першим, хто вводить дане поняття «гендерна ідентичність». «Стать» з точки зору відчуття себе тою чи іншою людиною [34]. Одним з підходів до опису розвитку гендерної ідентичності в підлітковому віці є гіпотеза про інтенсифікацію гендерної ідентичності «gender intensification hypothesis». Цей термін введений американськими психологами Дж. П. Хілл і М. Е. Лінч на основі узагальнення досліджень 60-70-х р. XX ст. Відповідно до цієї точки зору, молодші підлітки починають використовувати більш очікувані та прийняті в суспільстві гендерні ролі в зв'язку з посиленням тиску на них оточуючих [147]. Ґрунтуючись на думці І. Х. Блока, вони стверджують, що ранній підлітковий вік є періодом, що вимагає адаптації до статевої зрілості, засвоєння нових рівнів і видів обробки інформації, нових навичок, необхідних для входження в більш великі і менш закриті групи, наприклад класи середньої школи. Таким чином, посилення процесу вивчення гендеру необхідно, щоб впоратися зі складним перехідним етапом дітей.

Процес збільшення прийняття стереотипних чоловічих і жіночих ролей відбувається в першу чергу за рахунок взаємодії з однолітками, але також підкріплюється батьками. Основну увагу у своїй роботі Дж. П. Хілл і М. Е. Лінч приділили опису гендерних відмінностей, що підтверджують інтенсифікацію гендерної ідентичності в підлітковому віці. По-перше, це відмінності в рівнях тривожності і використовуваних копінг-стратегіях. Дослідження виявили, що дівчата більш схильні до стану тривоги і невпевненості [147]. Найбільш сильно це проявляється при оцінці свого соціометричного статусу: дівчата занижують його, в той час як хлопчики більш точні при оцінці свого становища в групі. Дівчатка використовують характерні для їх статі стратегії виходу зі складних ситуацій, намагаються уникати негативних та конфліктних моментів, використовуючи поступливу поведінку. Б. С. Розен і С. С. Анешензель назвали таку поведінку «синдром хамелеона» — адаптивна реакція на навколишні обставини, при якій використовуються тільки гендерно-типові моделі поведінки. Компонентами цього синдрому є статево-рольові стереотипи і заохочення

гендерно-типової поведінки протилежною статтю. Як показало дослідження вчених, дівчатка 12-15 років активно виявляють синдром хамелеона, особливо у взаєминах з однолітками та батьками, намагаючись бути більш соціально-бажаними.

Друга група відмінностей стосується успішності в різних діяльностях. Результати досліджень А. Х. Штейн і І. Смітеллс, показують, що підлітки мають успіх в різних областях. Вони розуміють необхідність захоплюватися тими предметами, які є більш схвалюваними для їх статі: хлопчики - технічними та точними науками, дівчатка - гуманітарними науками [181]. Крім того, хлопчики більше схильні до швидкого і ризикованого прийняття рішень. Найбільш сильно відмінності за даним показником проявляються в 13-14 років. Подібне розмежування активно підкріплюється батьками. У проведенному Дж. П. Хілл дослідженні батькам було необхідно відповісти на питання: що вони знаходять привабливим у своїй дитині, чому б вони хотіли навчити свою дитину, які «гарні» моделі поведінки знадобляться дитині та якою би вони хотіли бачити свою дитину, коли сама виросте. Батьки хлопчиків частіше давали відповіді, пов'язані з досягненням успіху, індивідуалізмом, упевненістю в собі, ніж батьки дівчаток [147]. Батьки дівчаток були більшою мірою орієнтовані на безпеку та емоційне благополуччя своїх дочок.

Третя група факторів, на які звернули увагу дослідники, це відмінності в самооцінці і особливості Я-концепції. В цілому, дані показують, що в ранньому підлітковому віці у дівчаток починає активно розвиватися самосвідомість, при цьому знижується самооцінка, насамперед обумовлена питаннями міжособистісних відносин і зовнішності. І. Дусек і І. Флагерті проаналізували чотири складових Я-концепції: пристосованість, досягнення/лідерство, близькість/комунікабельність, мужність/жіночність [115; 138]. Було визначено, що дівчата-підлітки отримують більш високі середні бали по фактору близькості/товариськості, юнаки досягають успіху в досягненнях-лідерство і мужності.

Наступний ряд досліджень, на аналізі яких Дж. П. Хілл і М. Е. Лінч вивели гіпотезу інтенсифікації гендеру, стосується соціальних відносин. Численні дані підтверджують той факт, що в молодшому підлітковому віці значимість побудови сприятливих міжособистісних відносин для дівчаток набагато сильніше, ніж для хлопчиків. При цьому відрізняється характер дружніх відносини: для хлопчиків головним зближуючим чинником є спільна діяльність (інструментальний компонент), а для дівчаток - емоційна симпатія, здатність до обміну почуттями, більш інтимні стосунки з подругами. Подібні гендерні відмінності зберігаються протягом всього навчання в середній школі. Крім того, у дівчаток спостерігаються такі гендерні патерни поведінки, як любов до дітей, активна взаємодія з ними [147]. Окремо автори виділяють поодинокі дослідження, присвячені гендерним відмінностям в рівні активності і агресії. Однак прямого підтвердження посилення гендерно-типізованих форм поведінки в рамках цих характеристик не було знайдено.

Авторами були надані також рекомендації щодо розмежування термінів «стать» і «гендер» [147]. Гендер включений в систему соціальних відносин, структура яких більш складна, ніж показано в більшості проведених раніше досліджень. Термін «роль» пов'язаний з особливостями конкретної соціальної системи зі своїми формальними і неформальними вимогами.

Таким чином, необхідно розділяти статеві ролі (тобто ролі, виконання яких приписано статевою детермінацією) і гендерні ролі (ті, що пов'язані з вимогами конкретної групи). Наприклад, можливо, що для шкільного класу, в якому вчиться підліток, більш значущим буде така якість в хлопчиках, як схильність до ризику, а в дівчаток - емоційна теплота, ніж для їх батьків (сім'ї).

Гіпотеза, запропонована Дж. П. Хілл і М. Е. Лінч, згодом стала ключовим принципом у вивченні гендерних аспектів у підлітковому віці. Дослідники почали досліджувати питання емпіричного підтвердження інтенсифікації гендерних ролей, а також вивчати фактори, які можуть впливати на цей феномен [147]. Серед цих питань особливо важливою є актуальність гіпотези в контексті сучасного суспільства.

Дослідження вказують на вплив соціальних медіа, культурних стандартів і сімейного виховання на формування гендерної ідентичності підлітків. Зокрема, особливу увагу звертають на те, як стереотипи, що циркулюють у суспільстві, можуть як сприяти, так і заважати розвитку гендерної рівності. Сучасні науковці також підкреслюють значення різноманіття гендерних ідентичностей, закликаючи до інклюзивного підходу в освіті та соціальних практиках, що відповідає потребам молоді в умовах стрімких змін у суспільстві. Цей комплексний аналіз допомагає краще зрозуміти гендерні трансформації в підлітковому віці та їхній вплив на загальний розвиток особистості.

Висновки до першого розділу

Вивчивши теоретичні аспекти агресивної поведінки можна зробити висновок, що перш за все нам необхідно розрізняти такі поняття, як «агресія» та «агресивність». Агресивність і агресія – це терміни, які часто використовуються в психології, соціології та інших галузях для опису поведінки, але вони мають різні значення і контексти застосування.

Агресивність є особистісною рисою або схильністю, що відображає внутрішню готовність людини до агресивної поведінки. Вона включає емоційний стан, який може проявлятися в негативних почуттях, таких як гнів або роздратування. Агресивність може бути постійною характеристикою особистості або ж змінюватися в залежності від обставин.

Агресія, навпаки, є конкретним актом поведінки, що спрямований на заподіяння шкоди або дискомфорту іншій особі чи об’єкту. Це може бути фізичне насильство, вербальні напади, або інші форми ворожих дій. Агресія завжди має цілеспрямований характер і спрямована на досягнення певного результату, тоді як агресивність може не завжди призводити до агресивних дій.

Таким чином, агресивність можна вважати потенціалом або передумовою до агресії, тоді як агресія є фактичним проявом цієї потенційної агресивності в конкретних діях.

Гендерний підхід відкриває нові горизонти для дослідження і корекції агресивної поведінки. Він пропонує спосіб сприйняття реальності, що виключає "безстатевий погляд" на психічні явища, а також запобігає поляризації та ієрархії між "чоловічим" і "жіночим". На відміну від статево-вікового аналізу, який базується на біологічних відмінностях між чоловіками і жінками, гендерний аналіз дає можливість виявити корені агресивності у підлітків, враховуючи особливості їх соціалізації та засвоєння певних гендерних ролей.

Феномен гендеру являє собою складну систему інтерпретацій — це концептуальна конструкція, що базується на досвіді, який є як індивідуальним, так і соціальним, крос-культурним і специфічно культурним, фізичним і духовним, а також політичним. Таким чином, гендер відображає життя в світі, де люди не просто організми, а завжди є жінками або чоловіками. [18; 179]. Те, що сьогодні гендер розглядають як цілий комплекс трактувань і він не має остаточного і однозначного визначення – це не недолік або проблема, а швидше, особливість самого поняття.

Підлітковий вік, який коливається в межах від 12 до 16 років часто називають важким, підкреслюючи складний процес анатомо – фізіологічної перебудови організму, яка впливає на психічний розвиток. Цей вік також відомий як період пубертату, тобто період статевого дозрівання, коли розвиваються вторинні статеві ознаки. У хлопчиків ламається голос, з'являється волосяний покрив на обличчі, у дівчаток розвиток молочних залоз і специфічний розподіл жирової тканини. Через сплеск гормонів можуть бути проблеми зі станом шкіри, ваги, багато починають комплексувати з – за цього, вважають себе некрасивими. Все це змушує підлітка звернути увагу на своє тілесне – Я. Вони зосереджуються на пізнанні свого тіла, розуміють, що вони змінюються, що вже не ті, якими були в дитинстві і їм потрібно по – новому будувати свої взаємовідносини з оточуючими.

Саме в цьому віці спостерігається протиріччя соціальної ситуації. З одного боку, дорослі продовжують застосовувати до підлітка «дитячу мораль», а з іншого використовують «мораль дорослих», для того щоб дитина могла

планувати своє життя і брати на себе відповідальність. Часто права не пов'язані з обов'язками: зростання обов'язків не тягне за собою зростання прав. Наприклад, батьки залишають на дитину молодших братів і сестер, але не відпускають з ночівлею до подруги. Підлітком опановує почуття дорослості, він прагне до автономії через різні атрибути дорослості – дівчатка починають фарбуватися, хлопчики вперше пробують покурити [91; 103]. Підліток вимагає свободи та своїх прав, в силу соціальної незрілості не розуміючи, що всяка свобода пов'язана з відповідальністю.

Існують і психологічні протиріччя, які гостро переживаються підлітком. Непослідовність і суперечливість вчинків його колишніх авторитетних людей, наприклад, батьків, призводить до відомого юнацького максималізму: «хороша» людина не може здійснювати жодного поганого вчинку, інакше її не можна вважати «хорошою». Пошук нових еталонів здійснюється вже поза сім'єю, і якусь опору підліток шукає в собі сам, намагається розібратися в собі, знайти своє справжнє «я». Виходячи з усього перерахованого, вважаю підлітковий вік є дійсно важким і складним, але в цьому і є його принадність, оскільки в цей період відбувається напружена внутрішня робота з самопізнанням, самооцінкою, самовизначенням і самодослідженням. Отже без цієї роботи не буде самовиховання і самовдосконалення, оскільки як ми знаємо протиріччя породжують розвиток.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОСОЦІАЛЬНИХ ДЕТЕРМІНАНТІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Методологічні основи дослідження впливу психосоціальних чинників на агресивну поведінку підлітків

У даній роботі розглядаються психосоціальні детермінанти агресивної поведінки підлітків. У дослідженніі використаний порівняльний підхід до проблеми і представлені різні теорії прояву агресії у підлітків. Основний зміст дослідження складають різні погляди на заявлену проблему. Значна увага приділяється виявленню та обґрунтуванню причин девіантної поведінки підлітків. Робота має міждисциплінарний характер і написана на стику педагогіки, екзистенціальної і гуманістичної психології.

Існує кілька теорій, які намагаються пояснити появу агресії: теорія інстинкту, представлена Зигмундом Фрейдом і Конрадом Лоренцом, соціально-когнітивна теорія Альберта Бандури та фрустраційна теорія Джона Долларда. Теорія інстинкту вважає агресію природною реакцією, що виникає в результаті фрустрації — стану, коли особа не може задовольнити свої потреби. У підлітковому віці інстинктивні реакції стають більш вираженими та менш контрольованими, особливо під впливом стресу та гормональних змін. Це може призводити до деструктивної поведінки та частих агресивних сплесків [146]. Важливо зазначити, що такі теорії допомагають глибше зрозуміти механізми агресії, що є ключовими для розробки ефективних програм втручання та підтримки підлітків.

З. Фрейд стверджує, що агресія є результатом конфлікту між потягом до життя і бажанням руйнування, що закладені в людині від народження. Агресивна поведінка слугує захистом, який запобігає саморуйнуванню, при цьому руйнуючи навколишній світ. У перехідному віці питання внутрішніх конфліктів

стає особливо актуальним [146]. Підлітки підсвідомо вчаться використовувати захисні механізми, хоча не завжди успішно.

Фрустраційна теорія говорить про агресію як про наслідок переживань, пов'язаних із непереборними труднощами [146]. Для молоді великою перешкодою у досягненні своїх цілей можуть стати обмеження з боку батьків, вчителів та однолітків. Фрустрація, що призводить до аутоагресії, може бути також викликана сумнівами в своїх силах, що часто зустрічається у підлітків. Ці сумніви можуть призвести до самоприниження та відчуття безпорадності, що характерно для людей із депресивними станами. У таких випадках внутрішня агресія може бути сильнішою за зовнішню.

Фрустрація може виникати не лише через невдачі в самореалізації, але й через просте незадоволення потреб. Окрім потреби в любові та схваленні, у підлітків виникають нові потреби: прийняття спільнотою, повага, можливість висловлювати свої думки. Ці потреби часто ігноруються, що призводить до фрустрації. Тривала фрустрація може викликати стрес, який, в свою чергу, призводить до агресії, або негативні почуття до тих, хто не враховує потреби молодої людини [146]. У спілкуванні з підлітками важливо проявляти увагу, дотримуючись їх особистого простору, адже повага до цього простору також є суттєвою потребою.

Теорія соціального навчання стверджує, що агресивна поведінка формується внаслідок спостереження за оточенням. Якщо дитина протягом свого життя бачить, як батьки конфліктують і агресивно спілкуються, вона має більшу ймовірність вирости жорстоким підлітком.

Ворожість стає умовним рефлексом, і на перший погляд здається, що боротися з такою поведінкою неможливо. Однак це не так — її можна зупинити, просто не підкріплюючи агресію [136; 139]. По-перше, підліток має бачити позитивні приклади ненасильницької поведінки у своєму оточенні. По-друге, він не повинен отримувати агресивну відповідь на свої дії. Підлітки часто копіюють поведінку старших, оскільки у них виникає потреба в рольових моделях.

Теоретичною основою дослідження стали такі фундаментальні теорії та концепції, як культурно-історична теорія розвитку вищих психічних функцій Л. С. Виготського; теорія психології суб'єкта і його діяльності С.Л. Рубінштейна; ідеї про біологічних і соціальних детермінант соціалізації (А. Бандура, Л. Кольберг, І. С. Кон, Д. Роттер і ін.); психоаналітична теорія 3. Фрейда; теорія екзистенціальних потреб Е. Фромма; теорія фрустрації - агресії Д. Долларда і її модифікації (Н. Міллер); теорія посилів до агресії Л. Берковіца; гуманістична теорія особистості А. Маслоу; теорія переносу збудження Д. Зільманна; теорія поля К. Левіна; феноменологічна теорія особистості К. Роджерса; теорія соціального впливу Дж. Тедещ.

Феномен агресивної поведінки в підлітковому віці активно досліджується багатьма українськими науковцями, такими як І. Булах, С. Ворона, О. Іванова та О. Мойсеєва [19; 22; 42; 69; 70]. Найзначнішим є дослідження психологічних аспектів агресії в підлітковому середовищі, проведене О. Мойсеєвою, яка захистила докторську дисертацію на цю тему [69]. Вона також детально аналізувала соціально-психологічні чинники, що впливають на агресію підлітків.

Крім того, існує ряд робіт, що досліджують специфічні аспекти агресивності в підлітковому віці. Наприклад, Н. Гребінь та М. Федчун вважають, що підвищений рівень агресії пов'язаний із наявністю страхів [30]. О. Запухляк досліджував вплив акцентуацій характеру на агресивність підлітків [41]. С. Мельнікова, Т. Каткова та Г. Варіна аналізували динаміку агресивних проявів у спілкуванні з батьками [68]. О. Іванова, Н. Кордунова та В. Павелків звертають увагу на зовнішні прояви агресивності в цьому віці [42; 47; 80]. А. Самойлов розглядає агресивність як один із проявів девіантної поведінки серед підлітків [88; 89].

2.2. Програма та організація емпіричного дослідження

Дослідження зв’язку психосоціальних детермінантів агресивної поведінки підлітків ґрунтується на таких загальнонаукових підходах:

I. Принцип системності: цей підхід передбачає розгляд об’єкта дослідження як цілісності, що має внутрішню структуру, склад і взаємозв’язки між елементами. У рамках системного підходу аналізується не лише психологічне благополуччя, а й його взаємозв’язок з різними особистісними та соціальними характеристиками, а також вивчаються об’єктивні та суб’єктивні фактори.

II. Принцип операціоналізації та формалізації: він проявляється у чіткому визначенні досліджуваного об’єкта, однозначності термінів та правил збору первинних даних, а також у розробці експериментальних планів і організації їх виконання.

III. Підвищення надійності та валідності досліджень: це досягається контролем достовірності зібраної інформації. З метою цього було проведено пілотне дослідження на вибірці з 40 осіб.

IV. Використання сучасних математичних методів обробки даних.

На першому етапі (листопад 2021 — червень 2022) було розроблено проект, кінцевою метою якого є захист дисертації. Найбільш поширена у світі система управління проектами Microsoft Project, що має можливості покрокової розробки проекту, інтелектуального підказування, а також гнучкі засоби створення звітів і набори інструментів для планування та управління ресурсами [109; 110; 111]. Тому для розробки даного проектного плану була обрана саме ця система. Проект розбитий на 4 етапи. Для візуалізації проекту були створені діаграма Ганта та мережевий графік (ДОДАТОК Д). Проведено аналіз літератури, розроблено проблему дослідження, сформовані завдання, обрано психодіагностичний інструментарій та контингент дослідження.

Другий етап (2021-2022 р.) передбачав збір емпіричних даних - до дослідження були залучені підлітки певної вікової групи, 14-15 років. Загальна кількість учасників 180. Збір даних повинен відбутися у кілька етапів, кожен з яких включав застосування однієї з методик. Учасники заповнювали анкети та проходили тести під контролем дослідників, їм надавалися чіткі інструкції щодо

заповнення анкет і виконання завдань. Забезпечувалась анонімність учасників та добровільна участь у дослідженні.

Третій етап (2022-2023 р.) передбачав проведення роботи з зібраним матеріалом. З цією метою опрацювалися дані 6 методик. Розробили систему кодування для проективних характеристик (наприклад, "гострі кути", "рот із зубами", "відсутність вух", «квадрат»-1, «зигзаг»-2). Перевірили дані на наявність помилок, відсутніх значень. Занесли всі дані до таблиці для подальшого аналізу. Визначили, які кореляційні коефіцієнти будуть використовуватися (Пірсона або Спірмена, залежно від типу даних). Для проективних даних, використовуємо Спірмена, оскільки вони часто є порядковими. Обрали статистичне програмне забезпечення IBM SPSS Statistics для розрахунку кореляційних коефіцієнтів. На даному етапі було проведено аналіз і обробку результатів дослідницької роботи, використовуючи методи математичної статистики для оцінки узгодженості психодіагностичних інструментів. Отримані дані дозволили виявити взаємозв’язок між психосоціальними детермінантами та агресивною поведінкою підлітків.

Четвертий етап дослідження, що охоплює період 2023-2024 років, був зосереджений на глибокому вивченні взаємозв’язків психосоціальних детермінантів агресивної поведінки серед підлітків. У цьому контексті ми інтерпретували отримані результати з огляду на нашу гіпотезу та основні цілі дослідження. У рамках четвертого етапу детально описали процес проведення дослідження, а також використовувані методи й отримані результати. Важливими компонентами звіту є графіки, таблиці та інші візуалізації, які сприяють кращому розумінню представлених даних. Крім того, ми активно брали участь у наукових конференціях, де обговорювали результати нашого дослідження, аналізували значення виявлених кореляційних зв’язків, їхню силу та статистичну значущість, а також аналізували можливі наслідки для подальшого вивчення цієї теми. На основі проведеного аналізу ми формулюємо рекомендації для майбутніх досліджень і практичних застосувань, що можуть бути корисними для фахівців у галузі психології та освіти. Остаточне

оформлення дисертації також є важливою частиною цього етапу, в якій ми узагальнили результати нашого дослідження, підкреслюючи їхній внесок у науку та практику. Це дозволило не лише глибше зрозуміти феномен агресивної поведінки підлітків, але й внести вагомий внесок у розробку ефективних стратегій для роботи з цією проблемою.

2.3. Соціально-демографічна структура вибірки та методичне забезпечення емпіричного дослідження

Економічне та духовне відновлення України не може відбуватися без акценту на вирішенні проблем молоді, яка є майбутнім нації та гарантом суспільно-економічного розвитку. Успішний розвиток суспільства прямо залежить від створення належних умов для молодих поколінь. Хоча ця істина визнана, багато країн вступили в нове тисячоліття, залишивши без уваги численні молодіжні проблеми. До них належать нерівність, безробіття, маргіналізація, поширення незаконних соціальних практик, асоціальна поведінка, проблеми зі здоров'ям молоді та труднощі в сімейних стосунках, які стають все більш актуальними.

В умовах глибокої економічної, демографічної кризи, а також криз культури та ідеології молодіжні проблеми набувають особливих характеристик і можуть мати серйозні, тривалі наслідки. Це вимагає уважного аналізу, регулювання та розробки реалістичної і збалансованої політики, що орієнтована на молоді покоління.

З метою вивчення психосоціальних детермінантів агресивної поведінки підлітків старшого шкільного віку було проведено дослідження на базі Подільського ліцею №2 та Подільського ліцею №6 в Одеській області.

Участь у дослідженні взяли 180 підлітка 9-10 класів цих навчальних закладів. Вік опитуваних становив 14-15 років. Ми провели соціальне опитування, результати якого були оброблені, і отримали такі дані.

Склад сім'ї: з обома батьками проживають 47 дівчат з них 11 дівчат проживають також ще із бабусею і дідусем, 39 проживають лише з мамою із них 15 ще з вітчимом. Троє проживають з батьком і одна із них проживає ще з мачухою, 4 проживають з іншими людьми- тітка, дядько, інші. У 80 дома є домашня тварина; 55 народилися в родині першими із них 19 є єдиною дитиною в сім'ї. 72 мають рідних братів і сестер. У 44 розлучилися батьки. Освіта матері: середня -.у 12 ; у 47 - середня спеціальна і вища у 31. Освіта батька: середня - 19; середня спеціальна - 42; вища - 29. В соціальних мережах проводять приблизно одну годину 3 дівчат, 9 дівчат - 2 години, 18 - 3 години, 17 - 4 години, 43 дівчини проводять в інтернеті 5 і більше годин. На питання соціального опитувальника – «Оцініть від 1 до 5, наскільки на Ваш стан впливає війна в Україні (де 1 - малий вплив; 5 - дуже великий)» 14 зазначили дуже сильний вплив, а на питання «Визначте наскільки Ви задоволені поточним станом свого життя від 1 до 5 (де 1 - повністю незадоволений, 5 - повністю задоволений)» 20 відповіли, що цілком задовільні, 32 зазначили, що не все добре, але задоволені, 4 відповіли, що повністю незадоволені поточним станом життя.

Хлопці. 55 хлопців проживають з обома батьками із них16 проживають ще з бабусею і дідусем. Лише з мамою проживають 32 хлопця, лише з одним батьком проживають два підлітка. У 70 юнаків дома є домашня тварина; 53 опитаних народилися в родині першими із них 19 є єдиною дитиною в сім'ї. 72 мають рідних братів і сестер. У 31 підлітків батьки розлучилися. Освіта матері: середня -.9 ;середня спеціальна – 41; вища - 40. Освіта батька: середня - 10. ;середня спеціальна – 45; вища - 35. В соціальних мережах проводять: 4 хлопців - 1 час; 18 хлопців - 2 години, 27 - 3 години, 16 - 4 години, 25 – проводять в інтернеті 5 і більше годин. На питання соціального опитувальника – «Оцініть від 1 до 5, наскільки на Ваш стан впливає війна в Україні (де 1 - малий вплив; 5 - дуже великий)» 5 хлопців, що значно менше від дівчат - зазначили дуже сильний вплив, 36 хлопців оцінили як середньої сили вплив війни на них, а на питання «Визначте наскільки Ви задоволені поточним станом свого життя від 1 до 5 (де 1 - повністю незадоволений, 5 - повністю задоволений)» 28 відповіли, що цілком

задовільні, 39 зазначили, що не все добре, але задоволені, 3 юнака відповіли, що повністю незадоволені поточним станом життя. Під час дослідження всі діти перебували на території України в місті Подільськ і були позитивно налаштовані на проходження тестування.

2.4. Психодіагностичний інструментарій та психометричний аналіз методик дослідження

Для визначення психічних станів у опитуваних підлітків в роботі було використано такі методики:

Методика А. Басса - А. Дарки. Методика, розроблена в 1957 році для оцінки різних форм агресивної поведінки, поступово здобуває популярність як в Україні, так і за кордоном. Додаткові редагування, уніфікація показників та перевірка валідності і надійності були виконані кандидатом психологічних наук А. К. Осніцким. Адаптація цієї методики була здійснена А. А. Хваном, Ю. А. Зайцевим та Ю. А. Кузнєцовою в 2005 році, і для вибірки стандартизації було обрано 646 підлітків. Тест може застосовуватися як індивідуально, так і в групах, і призначений для осіб віком від 14 років і старше.

А. Басс, вивчивши дослідження своїх попередників, провів диференціацію між поняттями агресії та ворожості, охарактеризувавши ворожість як "реакцію, яка викликає негативні емоції та оцінки стосовно людей і ситуацій" [126]. Він зазначив, що агресивні дії можна класифікувати за трьома шкалами: фізичні — вербальні, прямі — непрямі та активні — пасивні. Поєднання цих параметрів створює вісім категорій, в які входить більшість агресивних дій. Наприклад, фізичні напади, такі як стрільба чи побиття, класифікуються як фізичні, активні та прямі дії. Водночас поширення чуток або зневажливі коментарі "за спиною" відносяться до вербальної, активної та непрямої агресії [126]. А. Басса - А. Дарк виділили кілька типів агресивних реакцій:

1. Фізична агресія — використання фізичної сили проти іншої особи.

2. Непряма агресія — дії, що здійснюються неявно щодо інших людей або об'єктів.

3. Роздратування — підвищена нервозність та готовність реагувати негативно на незначні подразники.

4. Негативізм — опозиційна поведінка, що коливається від пасивного прийняття до активного спротиву.

5. Образа — негативні емоції, що виникають через відчуття несправедливості, нерозуміння або ущемлення власних інтересів [126].

6. Підозрілість — комплекс почуттів, що варіюється від недовіри до впевненості, що інші завдають шкоди.

7. Вербальна агресія — вираження негативних емоцій через слова (погрози, образи).

8. Почуття провини — негативні переживання, пов'язані з помилками, що призводять до зниження самооцінки.

Кожна людина має певний рівень агресивності; її відсутність може призвести до пасивності, а надмірний розвиток — до конфліктності і зниження ефективності. Практики зазвичай цікавлять агресивність як рису особистості, оскільки знання про рівень агресивності може допомогти прогнозувати можливі агресивні реакції [64].

2. Тест - опитувальник Г. Шмішека, К. Леонгарда (1973).

Методика Г. Шмішека — це особистісний опитувальник, створений для діагностики типів акцентуації особистості, що реалізує типологічний підхід до її вивчення. Опублікований у 1970 році, він вперше був адаптований для дорослих В. М. Блейхером у 1973 році, а адаптацію дитячої версії здійснив І. В. Крук у 1975 році [160]. Опитувальник складається з 88 питань, на які респонденти відповідають «так» або «ні», причому не варто надто довго розмірковувати над відповідями — правильних чи неправильних варіантів немає.

Існує два варіанти опитувальника Г. Шмішека:

- Дорослий варіант.

- Дитячий варіант.

Цю методику можна застосовувати з 11-12 років, як в індивідуальному, так і в груповому форматі. Обидва варіанти містять однакову кількість питань, типи акцентуацій особистості та методи обробки результатів. Різниця полягає лише в формулюванні запитань та описі опитувальника [5].

Ще однією важливою методикою є Шкала ситуативної та особистісної тривожності Ч. Д. Спілбергера — Ю. Л. Ханіна (STAI). Тест розроблено Чарльзом Спілбергером в період з 1966 по 1973 рік (Додаток С). Він призначений для оцінки тривожності як актуального стану особи та як особистісної риси. Шкала слугує методом експрес-діагностики в скринінгових дослідженнях, спрямованих на виявлення груп із підвищеним ризиком нервово-психічної дезадаптації. Вік учасників — підлітки та дорослі. Результати факторного аналізу підтверджують валідність шкали STAI, тоді як надійність оцінювалася методом розщеплення, з показниками r = 0,38 - 0,32 в різних вибірках. Внутрішня узгодженість тверджень опитувальника є досить високою. Надійність ретесту при 14-дневному інтервалі склала rt = 0,77 для STAI: X-2 та rt = 0,59 для STAI: X-1, що підтверджує орієнтацію опитувальників на ситуативні та відносно стабільні риси.

Процедура проведення тесту передбачає надання респондентам стимульного матеріалу з інструкцією. Для оцінки ситуативної тривожності уважно ознайомтеся з кожним із наведених тверджень і закресліть відповідну цифру праворуч, відповідно до того, як ви почуваєтеся в даний момент. Важливо давати відповідь на перше, що спаде на думку [180]. Інструкції для шкали особистої тривожності аналогічні: прочитайте твердження і закресліть цифру у відповідній колонці справа, зважаючи на те, як ви зазвичай себе відчуваєте, не турбуючись про правильність відповідей.

4. Проективний тест «Неіснуюча тварина». Тест належить до проективних тестів, був розроблений в середині 20 століття. Валідація проективних методик, таких як тест «Неіснуюча тварина», є складним процесом, оскільки ці тести часто залежать від суб’єктивної інтерпретації. Для валідації використовуються наступні підходи:

1. Конструктна валідність: перевіряється, чи відповідає тест теоретичним уявленням про вимірюваний конструкт (наприклад, аспекти особистості або підсвідомі конфлікти).

2. Критеріальна валідність: порівнюється результат тесту з іншими, вже визнаними методиками.

3. Тест-ретест надійність: перевіряється стабільність результатів при повторному проходженні тесту через певний проміжок часу.

Процес стандартизації тесту включає в себе розробку чітких інструкцій для проведення тестування, а також критеріїв для інтерпретації результатів. Це необхідно для забезпечення надійності та відтворюваності результатів.

Малюнок, створений людиною, може відображати певні аспекти її психічного стану через рухи рук. Хоча це не дає повної картини складності внутрішнього світу особи, деякі прояви її психології все ж можна виявити.

Процедура: Намалюйте малюнок на аркуші формату А4, використовуючи олівці (простий і кольоровий) та гумку, а також складіть оповідання про тварину.

Інструкція:“Придумай і намалюй неіснуючу тварину — таку, що ніколи не існувала і не існує. Дайте їй вигадане ім'я.” Розслабтесь, довіртеся своїй інтуїції, дайте волю фантазії і створіть свого персонажа. “Відпустіть” свою руку, дайте їй малювати, ніби сама по собі.

Розміщення малюнка: Зазвичай малюнок розміщується в центрі вертикально орієнтованого аркуша. Якщо він знаходиться ближче до верхнього краю, це надає нам підстави зазначити про високу самооцінку, незадоволеність своїм місцем у суспільстві, потребу в самоствердженні. Якщо малюнок розміщено на аркуші в нижній частині, це вказує на низьку самооцінку, невпевненість, пригніченість, нерішучість та відсутність бажання знайти своє місце в соціумі.

Інтерпретація деталей малюнка: Загальний підхід до інтерпретації деталей виглядає так: певна якість є більш вираженою, якщо:

- деталь виконана особливо ретельно;

- таких деталей кілька;

- ця деталь збільшена відносно інших.

Якщо деталь не зображена, має невелику виразність або маленький розмір, це свідчить про відсутність або слабке проявлення цієї якості.

5. Психогеометричне тестування Сьюзен Делліндже р (Додаток Г).

Тест, розроблений Сьюзан Деллінгер у 1978 році, є проектною методикою для дослідження особистості. Сьюзан Деллінгер, визнаний експерт у сфері соціально-психологічної підготовки менеджерів, працювала з відомими компаніями, такими як General Telephone and Electronics, Chevrolet Motors та Honeywell [137]. Її метод, що носить назву психогеометрія, базується на теорії психічних типів Карла Юнга та концепції функціональної асиметрії мозкових півкуль.

Адаптація методики була проведена А. А. Алексєєвим і Л. А. Громовою у 1991 році. За допомогою психогеометричного тесту ви зможете визначити свої особисті якості та спрогнозувати поведінку в різних ситуаціях. Тест передбачає три етапи:

1. Підготуйте малюнок, що містить геометричні фігури: коло, квадрат, прямокутник, трикутник і зиґзаґ.

2. Запитайте учасника: «Яка фігура вам найближча? Яку фігуру - коло, квадрат, трикутник, зиґзаґ чи прямокутник - ви асоціюєте із собою?».

3. Учасник обирає одну фігуру, яка найбільше йому подобається, а решту ранжує за рівнем привабливості. Після завершення цього процесу ви переходите до інтерпретації результатів [137].

Результати аналізу були оброблені та інтерпретовані з використанням методів математичної статистики в програмному забезпеченні IBM SPSS 23.0.0. Природничний і методологічний підхід, як підкреслював Псядло Е. М. у психології реалізується через два ключових орієнтири: по-перше, це надійне виявлення психологічних феноменів, яке передбачає мінімальний вплив процедур на результати дослідження; по-друге, встановлення зв'язків між психологічними явищами та соціальними подіями. Цей підхід забезпечує психології міцну основу для прогнозування майбутнього та сприяє

"перетворенню дійсності" [79]. Важливо також зазначити, що застосування цих методів допомагає виявити приховані патерни в поведінці та настроях, що, в свою чергу, може бути застосовано для створення ефективних психологічних утручань.

У дослідженні використовувався t-критерій Стьюдента для визначення статистичної значущості відмінностей між групами. Значення t порівнювалося з критичним значенням при рівні значущості P=5% або ρ≤0,05, що є мінімально допустимим у психологічних дослідженнях.

$$t = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_2}{\sqrt{m_1^{\,2} + m_2^{\,2}}}$$

Нульова гіпотеза проголошує, що середні значення досліджуваної змінної в обох групах (наприклад, у хлопців і дівчат) є однаковими.

1. Нульова гіпотеза може бути відкинута, якщо буде доведено, що різниця в середніх значеннях двох вибірок викликана систематичним фактором, а не випадковими коливаннями або шумом.

2. Прийняття нульової гіпотези свідчить про те, що статистично значущих відмінностей між середніми значеннями вибірок не існує.

Основні припущення t-критерію включають наступні пункти:

1. Дві групи є взаємовиключними, тобто кожне спостереження належить лише до однієї з груп, що дозволяє уникнути перетворення результатів.

2. Дані повинні бути отримані шляхом випадкової вибірки з генеральної сукупності, яка демонструє нормальний розподіл для безперервної змінної, що забезпечує коректність застосування статистичних методів.

3. У обох групах генеральна сукупність має однакову дисперсію.

Тип t-критерію обирається залежно від рівності дисперсій:

1. У разі, якщо рівень значимості перевищує ρ≥0,05, нульова гіпотеза, що стосується рівності середніх значень у підгрупах, приймається, що свідчить про відсутність суттєвих відмінностей. В протилежному випадку, якщо результати

тестування показують інакше, нульова гіпотеза буде відкинута, що вказує на наявність певних різниць між групами.

2. Коли ж ρ≤0,05, різниці між вибірками вважаються статистично значущими, що свідчить про ймовірну реальність виявлених відмінностей.

3. А якщо ρ>0,05, тоді відмінності між вибірками не мають статистичної значущості, що означає, що результати можуть бути зумовлені випадковими коливаннями [64, 77].

Таблиця 2.1.

Таблиця нульової гіпотези

Нульова гіпотеа:	Нульова гіпотеза вірна	Нульова гіпотеза помил.
Не відкидається	Правильне рішення, Но	Помилка другого роду
Відкидається	Помилка першого роду	Правильне рішення, Н1

Допустиме значення ймовірності, що дозволяє відхилити нульову гіпотезу, відоме як рівень значущості. Цей рівень знаходиться в оберненій пропорційності до довірчого рівня: чим вищий довірчий рівень, тим нижчий, відповідно, рівень значущості (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2.

Допустимі межі ймовірності

Рівень-довірчий	P=95%	P=99%	P=99,9%
Значущості рівень	5% (ρ=0,05)	1% (ρ=0,01)	0,1%(ρ=0,001)

Важливо зазначити, що коректне застосування t-критерію дозволяє дослідникам ефективно оцінювати значущість різниць між групами, що у соціальних і психологічних дослідженнях є ключовим етапом. Крім того, результати, отримані за допомогою t-критерію, можуть слугувати основою для подальшого аналізу та формулювання висновків щодо поведінки чи характеристик вивчених груп.

У психологічних дослідженнях вважається, що для відхилення нульової гіпотези достатнім є рівень значущості ρ менше 0,05. Для отримання більш

точних висновків щодо достовірності відмінностей між вибірками рекомендується використовувати довірчий рівень не нижче 99%, що відповідає рівню значущості, який становить менше 1% ($\rho<0,01$). Коефіцієнт варіації (cV%) слугує відносним показником однорідності даних: якщо cV залишається на рівні 30% або менше, вибірка вважається однорідною або гомогенною.

Коефіцієнт кореляції Пірсона (r) призначений для аналізу зв’язків між парними характеристиками, але його використання можливе лише за умови нормального розподілу цих характеристик. Перед розрахунком потрібно перевірити цю умову. Якщо гіпотеза про нормальність підтверджується, квадрат коефіцієнта кореляції Пірсона дорівнює коефіцієнту детермінації. Сила кореляції визначається за абсолютним значенням коефіцієнта: чим ближче це значення до 1 або -1, тим більш вираженим є зв’язок. Якщо ж значення кореляції прагне до 0, це вказує на слабкий зв'язок між змінними. Важливо зазначити, що кореляція не вказує на причинно-наслідкові зв'язки, а лише відображає співвідношення між змінними.

Коефіцієнт кореляції Спірмена (r)

Цей коефіцієнт є мірою кореляції, що підходить для двох змінних, виміряних у ранговій шкалі. Оскільки розподіл деяких значень може бути ненормальним, було прийнято рішення використовувати коефіцієнт рангової кореляції Спірмена.

Аналіз та метод головних компонент включають ряд статистичних процедур, що спрямовані на виявлення підмножин змінних, які мають сильний кореляційний зв'язок між собою. Змінні, які входять до однієї підмножини і корелюють одна з одною, але є суттєво незалежними від змінних в інших підмножинах, утворюють фактори.

Під час аналізу методом головних компонент виділяються "компоненти", тоді як у факторному аналізі формуються фактори. Однак у даному контексті ця різниця є незначною, і виділені конструкції (підмножини змінних) можуть вважатися факторами. Основною метою факторного аналізу є ідентифікація явних неспостережуваних чинників, що пояснюються на основі великої кількості

спостережуваних змінних [79]. Передбачається, що ці фактори (глибинні параметри) впливають на первинні спостережувані змінні, що допомагає пояснити складні явища. Спостережувані кореляції між первинними змінними виникають завдяки впливу тих самих чинників.

Висновки до другого розділу

Методологічні засади дослідження психосоціальних детермінант агресивної поведінки підлітків розглядаються через призму холістичного підходу, що підкреслює важливість інтеграції емпіричного та теоретичного. Було проаналізовано різні підходи, зокрема позитивну та медичну психологію, філософію, а також наведено соціально-демографічну структуру вибірки та програму проведеного дослідження. У дослідженні взяли участь 180 осіб віком 14-15 років.

Розглянуто кілька теорій, які по-різному трактують агресивну поведінку. Наприклад, теорія інстинкту К. З. Лоренца стверджує, що агресія є результатом інстинкту боротьби за виживання, притаманного людям та іншим живим істотам. Незважаючи на те, що З. Фрейд також вважав агресію невідворотною та наслідком вроджених сил, Лоренц більш оптимістично ставився до можливості зменшення агресії, стверджуючи, що любов і дружні стосунки можуть гальмувати агресивні прояви.

Фрустраційна теорія, запропонована Дж. Доллардом у 1939 році, стверджує, що фрустрація завжди призводить до агресії, оскільки вона виникає через перешкоди на шляху до досягнення цілей. Ця теорія підкреслює, що агресія є емоційною реакцією на фрустрацію, яка виникає при неможливості задовольнити свої потреби.

Теорія соціального навчання, розроблена канадським психологом Альбертом Бандурою в 1969 році, піддає критиці традиційні підходи, які розглядають поведінку як наслідок впливу окремих чинників. На думку Бандури, поведінка індивіда є результатом постійної взаємодії між його власними

когнітивними процесами, поведінковими аспектами та умовами середовища. Це означає, що не лише зовнішні умови та індивідуальні характеристики формують поведінку, але й сама особа активно впливає на своє соціальне оточення.

У дослідженні також було враховано загальнонаукові принципи, такі як системний підхід, операціоналізація концепцій та формалізація досліджуваних явищ. Підвищення надійності та валідності результатів стало можливим завдяки ретельному контролю достовірності зібраної інформації. Для обробки даних були використані сучасні математичні методи, що дозволило здійснити глибокий статистичний аналіз.

Також було представлено соціально-демографічну структуру вибірки, яка включала різноманітні категорії учасників. Ранжовані дані соціального опитувальника стали основою для подальшого аналізу, що дозволяє детально вивчити зв’язки між різними змінними та виявити суттєві тенденції в поведінці респондентів. Цей комплексний підхід забезпечує більш глибоке розуміння механізмів, що впливають на поведінку, і відкриває нові горизонти для подальших досліджень у цій галузі.

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОСОЦІАЛЬНИХ ДЕТЕРМІНАНТІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

3.1. Пілотажне дослідження статевих відмінностей в прояві агресивності підлітків

Протокол емпіричного дослідження був розроблений на основі результатів пілотного дослідження, яке мало на меті вивчити гендерні особливості агресивної поведінки. Основні завдання включали: аналіз теоретичних аспектів підліткової агресії та проблем агресивної поведінки, визначення ключових причин агресії в цій віковій групі, а також дослідження статевих відмінностей у прояві агресії серед підлітків старшого шкільного віку.

Для проведення дослідження використовувалися наступні методи:

- Теоретичні методи: аналіз наукових публікацій, що стосуються теми, узагальнення отриманих даних, порівняння різних підходів, моделювання ситуацій та інтеграція психологічного і педагогічного досвіду.

Цей підхід дозволяє глибше зрозуміти вплив гендеру на агресивність серед підлітків, що є важливим для розробки ефективних стратегій втручання та профілактики.

- Емпіричні методи: спостереження, психологічна діагностика, а також методи самооцінки психічних станів за Г. Айзенком, аналіз форм агресії за А. Басса-А. Дарки, та тест агресії у вигляді опитувальника Л. Г. Почебут.

Усі учасники дослідження були позитивно налаштовані на проведення експерименту і не відмовлялися відповідати на різні запитання, включаючи організаційні.

Математичні та статистичні методи: дані дослідження оброблялися за допомогою t-критерію Стьюдента для порівняння двох пов'язаних вибірок, а також за допомогою r-критерію Пірсона для аналізу залежних параметрів.

Аналіз емпіричних даних проводили за допомогою пакета статистичних програм IBM SPSS Statistics 22.0.0.

Розроблено програму емпіричного дослідження (діагностики) особливостей розвитку особистості дітей з підлітковою агресивною поведінкою, зокрема:

1. Вивчення вираженості агресії та різних компонентів агресії. Оскільки агресія є одним із основних способів вирішення різноманітних проблем, вона проявляється різними способами. А людина залежить від віку, статі, рис характеру тощо. Використання різних форм агресивної поведінки. Для більш повного дослідження використовуйте опитувальний і проективний методи.

2. Дослідження особистості. Особистість – це особлива якість, яку набувають люди в процесі спільної діяльності та взаємодії в соціальному та культурному середовищі. Від того, як протікає процес становлення особистості людини, залежить виникнення, формування та закріплення відповідних особистісних новоутворень (окремих характеристик, таких як особливості особистості, поведінкові прояви тощо). Підлітковий вік - особливо важливий період у розвитку особистості.

3. Дослідження гендерних відмінностей в агресивній поведінці. Теорія ґендерної ідентичності ґрунтується на припущенні, що поділ суспільства на жінок і чоловіків вкорінюється з моменту народження, коли визначаються статеві відмінності та відповідно розробляються певні плани щодо виховання дітей. Відповідно до теорії соціального навчання, все залежить від моделі батьків, яку дитина прагне наслідувати з дитинства У цей час у дитини формуються певні норми поведінки, що відображає механізм гендерної ідентичності.

Серед 80 підлітків 14-15 років, учнів 9-10 класів загальноосвітніх шкіл м. Подільськ, досліджено вираженість різних видів агресивної поведінки. За результатами пілотажного дослідження, в подальшому, розроблено основний план емпіричного дослідження.

Діагностику агресивних станів у підлітків вивчали за допомогою опитувальника А. Басса-А. Дарки, методика Л. Х. Почебута та тест особистісних характеристик Г. Айзенка.

Перше дослідження проводилося за допомогою спеціально розробленого опитувальника, створеного відомим психологом Г.Айзенком, який має на меті оцінити різні аспекти психічного стану дітей, зокрема їхні емоційні реакції, рівень агресивності, фрустрації та інших важливих показників. Це дослідження стало важливою частиною більш широкої програми вивчення взаємозв'язку між особистісними рисами та поведінковими реакціями дітей у різних соціальних умовах. Перед безпосереднім проведенням опитування була організована ретельна підготовка, щоб забезпечити максимальну ефективність збору даних. Для цього була проведена бесіда з усіма учасниками дослідження, під час якої в доступній формі було детально роз'яснено основні принципи та методику опитування.

Особлива увага приділялася поясненню термінів і понять, що використовувалися в анкеті, таких як агресія, агресивність, фрустрація, ригідність та тривожність. Це дозволило респондентам чітко усвідомити, що саме має на увазі кожне питання, і як правильно інтерпретувати його зміст. Зокрема, дітям було пояснено, що агресія не обов’язково означає насильство чи фізичні дії — це може бути будь-яка форма негативної реакції на зовнішні чинники, включаючи емоційну або вербальну агресію. Таке попереднє роз'яснення створило атмосферу довіри та комфортного спілкування, що дозволило дітям вільно висловлювати свої думки, не боячись неправильно зрозуміти чи бути осудженими.

Г. Айзенк зазначив, що більшість показників знаходяться в межах норми. Розглянемо ці результати детальніше. У групі дівчат практично всі показники тривожності були в нормальних межах, лише у чотирьох дівчат рівень тривожності був на межі допустимого і завищений індекс жорсткості. Індекс фрустрації та ригідності у обох дівчат був трохи завищеним. У двох інших випадках усі риси відповідали нормі, за винятком індексу агресивності, який був підвищеним. У групі хлопців результати були наступними: у двох учасників індекс тривожності був на межі допустимого, у восьми спостерігався завищений індекс агресивності, а у чотирьох – ще вище. Результати опитування показують,

що 40% дівчат мають низький рівень агресивності, в той час як серед хлопців цей показник становить 25%. Середній рівень агресивності зафіксовано у 55% учасників обох груп. Лише 5% дівчат мають підвищений рівень агресивності, у хлопців цей показник становить 20%.

Розглянемо отримані дані графічно (рис. 3.1.).

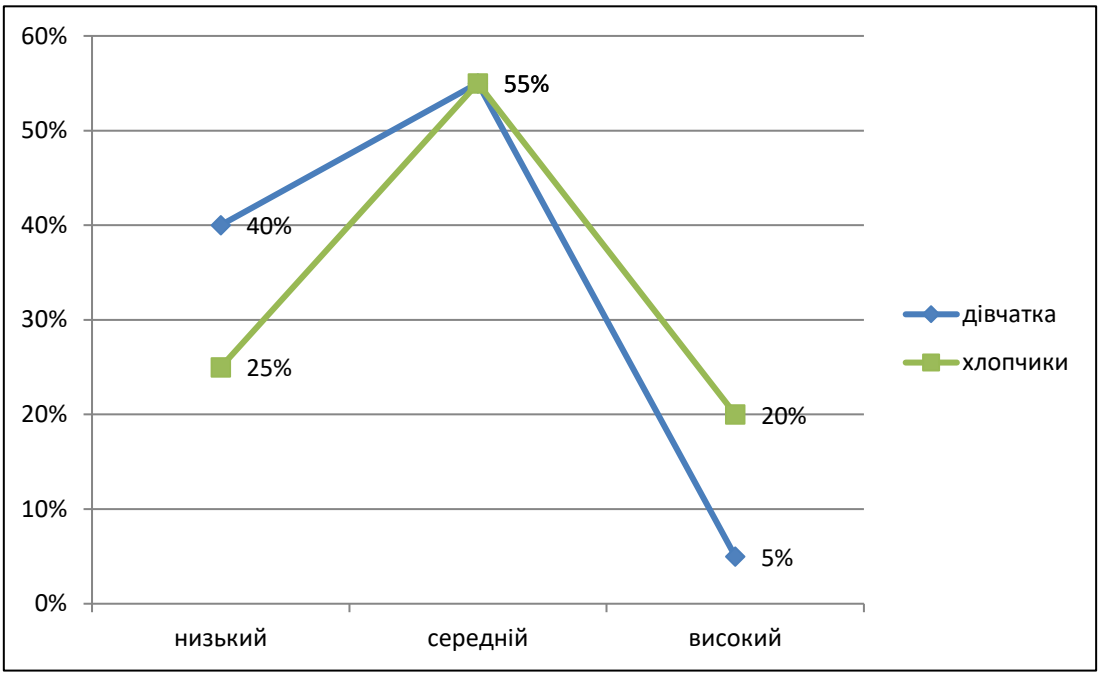

Рис. 3.1. Результати агресивності за опитувальником Г. Айзенка в обох групах

Як видно з графіку, середній рівень агресивності зафіксовано у 55% учасників обох груп.

Таблиця 3.1.

Середні значення показників за методикою Г. Айзенка

Опитувані	Агресивність	Тривожність	Фрустрація	Ригідність
М-дівчатка	8	9,55	8,55	9,95
М-хлопчики	10,95	8,55	9,2	8,85

Примітка: М- середнє арифметичне.

Для аналізу ми використовували математичну обробку статистичних даних, виконуючи t-тест (критерій Стьюдента) за середнім показником

дослідження. M - середнє; t - стандарт значущості відмінностей. Після порівняння отриманих за допомогою цього тесту середніх показників індексу агресивності дівчат і хлопців, як показало анкетне дослідження Г. Айзенка, отримано наступні результати: Індекс агресивності дівчат становить 8; Критичне значення t-критерію Стьюдента 1,99; F - число ступенів свободи 80-2=78. T-критерій Стьюдент = 2,06, рівень значущості p=0,05 (2,06 >1,99). У цьому випадку дослідження показують значні відмінності: тому можна припустити, що хлопчики більш агресивні.

Наступне дослідження було реалізовано за методикою А. Басса -А. Дарки. Отримані результати були оброблені за відповідними ключами та представлені в таблицях, окремо для дівчат і хлопців. Індекс агресивності складається з кількох шкал: 1 - фізична агресія, 2 - вербальна агресія, а також 5 - роздратування. Цей індекс дає змогу оцінити, в якій мірі негативні емоції виражаються як вербально, так і фізично навіть при незначних стресових ситуаціях.

Крім того, був визначений індекс ворожості, який включає шкали 6 - образа і 7 - підозрілість. Цей показник відображає реакції, що супроводжуються негативними емоціями та негативною оцінкою інших людей і ситуацій. Результати дослідження, що базуються на методиці А. Басса - А. Дарки, наведені в таблицях.

Аналіз показників і форм агресивності у хлопчиків і дівчат за цією методикою дав такі результати: 30% дівчат показали низький рівень фізичної агресії, у хлопців цей показник становив 15%. Середній рівень фізичної агресії спостерігався у 65% дівчат і 55% хлопців, тоді як високий рівень зафіксовано у 5% дівчат та 30% хлопців.

Вербальна агресія у дівчат також була значною: 40% продемонстрували середній рівень, а 60% - високий. У хлопців результати виглядали наступним чином: 15% з низьким, 45% зі середнім і 40% з високим рівнем вербальної агресії. Щодо непрямої агресії, 25% дівчат і 20% хлопців показали низький рівень, 40% дівчат і 50% хлопців мали середній рівень, а на високому рівні непрямої агресії були зафіксовані 35% дівчат і 30% хлопців. Інші види агресивної

поведінки в обох групах мали показники в межах норми, що свідчить про стабільність в їхній поведінці в цих аспектах.Інші результати цього дослідження такі:

- 65% і 50% індекс ворожості вище норми мали опитані в групі дівчат і хлопців, 35% середній рівень у групі дівчат і 50% на нормальному рівні в групі хлопців.

Дослідження показують, що у дітей старшого шкільного віку агресія менш виражена, ніж ворожість. 65 і 50 відсотків дівчат і хлопців мали вищий за норму рівень ворожості. При цьому фізична агресія більш виражена серед хлопців, а вербальна – серед дівчат.

Представимо графічно дані високих показників агресивності (рис.3.2.).

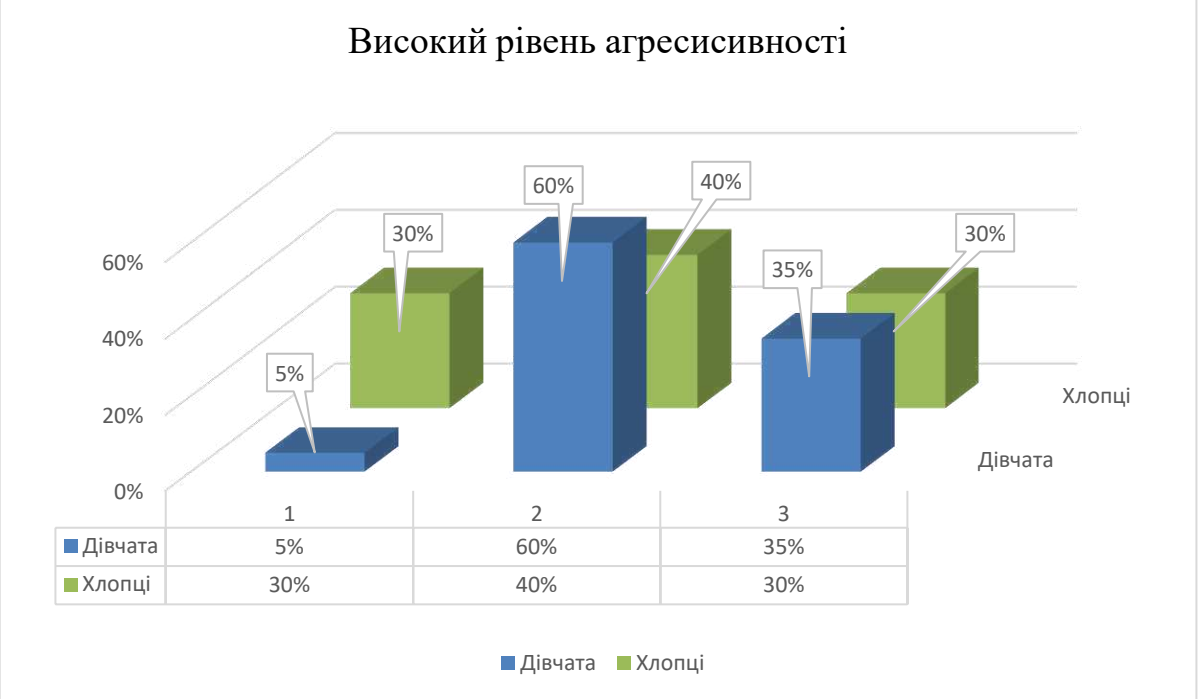

Рис. 3.2. Результати високих показників агресивності за методикою А. Басса - А. Дарки

Примітка: 1-фізична агресія високого рівня, 2-вербальна агресія високого рівня, 3- непряма агресія високого рівня в обох групах.

Порівняємо середні показники даного дослідження за допомогою t-критерію Стьюдента.

Таблиця 3.2.

Середні показники агресії, отримані за допомогою методики А. Басса - А. Дарки для дівчаток і хлопчиків.

Опитувані	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
М-дівчата	4.45	7.1	7.45	4.25	4.8	3	5.35	6.55	16.9	11.7
М-хлопці	5.5	6.4	6.45	4.2	4.65	2.4	4.9	6.35	16.75	10.65

Примітка: М- середнє арифметичне.

1-фізична агресія, 2-вербальна агресія, 3-підозрілість, 4-образа,5-непряма агресія, 6-негативізм, 7- дратівливість, 8- почуття провини, 9- індекс агресивності, 10- індекс ворожості.

Результати порівняння середніх показників агресії, отриманих за методикою А. Басса - А. Дарки, виглядають так:

-фізична агресія**:** t = 1,98. Статистично значуща різниця не виявлена (p = 0,05), з кількістю ступенів свободи F = 78. Критичне значення t-критерію становить 1,99. Хоча різниця не є статистично значущою, є підстави вважати, що фізична агресія більш виражена у хлопців, ніж у дівчат;

-вербальна агресія**:** t = 0,89, з кількістю ступенів свободи F = 78 (80-2). Критичне значення t-критерію — 1,99, рівень значущості — 0,05. Різниця не є статистично значущою (0,89 < 1,99), але є підстави вважати, що вербальна агресія частіше виникає у дівчат;

-непряма агресія**:** t = 0,28. Різниця статистично не значуща, з кількістю ступенів свободи F = 78. Критичне значення t-критерію — 1,99 при рівні значущості 0,05;

-індекс агресивності**:** t = 0,14, що свідчить про відсутність статистично значущої різниці, при цьому F = 78. Критичне значення t-критерію дорівнює 1,99 на рівні значущості 0,05;

-індекс ворожості: отримане значення t = 1,00 (1 < 1,99) також свідчить про те, що різниця не є статистично значущою, з кількістю ступенів свободи F = 78 та критичним значенням t-критерію 1,99 на рівні значущості 0,05.

Третє дослідження проводилося за методикою Л. Г. Почебут, в рамках якого аналізувалися показники та форми агресивності серед юнаків і дівчат відповідно до зазначеної методики.

Таблиця 3.3.

Середні значення за шкалами агресії, отриманні за методикою Л.Г. Почебут для дівчаток і хлопчиків.

М	1	2	3	4	5	6
М-дівчата	3.7	2.1	2.65	3.6	4.2	16.25
М-хлопці	3.6	4.05	2.95	3	4.15	17.75

Примітка: М-середнє арифметичне. 1-вербальна агресія, 2-фізична агресія, 3-предметна агресія, 4- емоційна агресія, 5 - самоагресія, 6 - індекс агресивності.

Порівнюючи середні значення індексу агресивності, отримані за методикою А. Басса - А. Дарки, ми застосували t-критерій Стьюдента для проведення статистичного аналізу. Виявилось, що в групі дівчат індекс агресивності становить 16,25, тоді як у хлопців цей показник дорівнює 17,75. При цьому кількість ступенів свободи розраховується за формулою 80 - 2, що дорівнює 78. Значення критерію Стьюдента склало 0,81, а рівень значущості виявився p = 0,05, з критичним значенням 1,99. Оскільки 0,81 менше ніж 1,99, це свідчить про те, що відмінності в рівнях агресії між хлопцями і дівчатами є незначними.

Ці результати вказують на те, що гендерні фактори, схоже, не мають істотного впливу на агресивність у цій вибірці підлітків. Таке відкриття може свідчити про те, що інші аспекти, такі як соціальні, культурні та економічні умови, можуть мати більший вплив на формування агресивної поведінки, ніж статеві відмінності. Додаткові дослідження в цій сфері могли б пролити світло на те, як різні соціокультурні контексти формують агресивність у підлітковому віці, а також допомогти розробити ефективні стратегії для профілактики агресивної поведінки серед молоді.

Усі результати тестування дозволили зробити наступні висновки: вербальна агресія: у хлопців - 30% низький рівень, 40% - середній рівень, 30% мали високий рівень в обох групах. В групі опитаних дівчат - фізична агресія: 40% низький рівень агресивності, середній рівень у 25%, високого рівня 35% опитаних. У хлопчиків становив 30% низький рівень і 30% середній рівень, і 40% високий рівень. Предметна агресія: 35% низький рівень, 50% середнього і 15% високого рівню агресії мали дівчата. В групі опитаних хлопців виявлено 40% низького рівню, 50% середнього і 10% високого рівня предметна агресія. Емоційна агресія: 30% на низькому рівні у двох групах опитаних; 50% і 60% на середньому рівні в групі дівчат і хлопців; 20% і 10% високого рівня в обох групах. Високі показники емоційної агресії вказують на те, що ці підлітки відчувають емоційну дистанцію у спілкуванні з іншими. Аутоагресивна поведінка: 20% низький рівень аутоагресії в групі хлопчиків і дівчаток; середній – 35% усіх опитаних, 45% високий рівень у всіх опитаних. Виявлення високого рівня аутоагресії в обох групах є тривожним сигналом, що вказує на серйозні психологічні проблеми серед значної частини молоді. Високий рівень самопошкоджувальної поведінки свідчить про те, що майже половина підлітків переживає значний психологічний дистрес, тривожність або інші емоційні проблеми. Такий високий рівень аутоагресії може вказувати на те, що підлітки не мають ефективних стратегій для регулювання своїх емоцій, і це сприяє нанесенню собі шкоди, як способу впоратися з емоційним болем. Результати дослідження підкреслюють важливість надання психологічної підтримки та

інтервенцій для підлітків, які стикаються з проблемами агресії та аутоагресії. Це може охоплювати як індивідуальну, так і групову терапію, а також програми, що сприяють розвитку стресостійкості, емоційної регуляції та позитивного мислення. Важливо враховувати, що певні соціальні чи сімейні фактори можуть сприяти високому рівню аутоагресії. Це можуть бути, наприклад, конфлікти в родині, булінг у школі, соціальна ізоляція або негативний вплив медіа. Всі ці елементи можуть значно впливати на психоемоційний стан підлітків.

Для ефективного зниження рівня аутоагресії необхідно розробити та впровадити профілактичні програми, які зосереджені на виявленні та підтримці підлітків із високим ризиком самопошкоджувальної поведінки. Ці програми можуть включати навчання навичкам спілкування, управління стресом та формування здорових стосунків. Важливо також залучати батьків та освітні установи до цього процесу, оскільки їхня участь може суттєво підвищити ефективність заходів. Розробка комплексного підходу до підтримки підлітків допоможе зменшити ризик агресії і покращити їхнє загальне психічне здоров'я.

Представимо високі показники агресивності у вигляді діаграми.

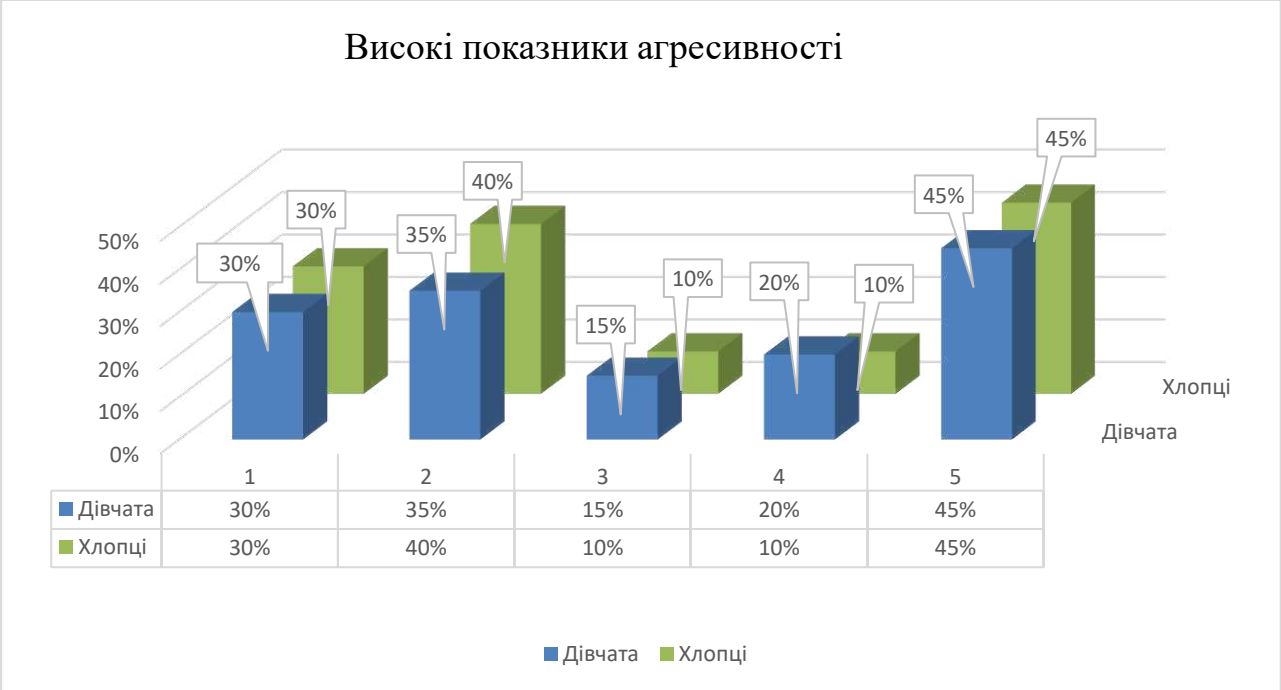

Рис. 3.3. Високі показники агресивності у % співвідношенні по тесту Л. Г. Почебут в обох групах

Примітка: 1 - вербальна агресія, 2 - фізична агресія, 3 - предметна агресія, 4 - емоційна агресія, 5 - самоагресія високого рівня.

Отже, такі показники є серйозним індикатором необхідності вжиття заходів щодо поліпшення психологічного благополуччя підлітків та надання їм підтримки для подолання труднощів.

Роблячи висновок з результатів аналізу по всім тестам, ми можемо сказати, що більшість половини підлітків мають показники фізичної агресивності в межах норми. Використовуючи опитувальник А. Басса-А. Дарки для вивчення агресивності групи підлітків, ми отримали результати, які свідчать, що у 55% середній рівень прояву фізичної агресії в групі хлопців та 65% середній рівень у групі дівчат.

А також порівнявши результати, які показали високий рівень фізичної агресивності по двом тестам, маємо збіг результатів у процентному співвідношенню. У дівчат 5% високий рівень фізичної агресії по опитувальнику А. Баса - А. Дарки підтвердив тест Г. Айзенка, який виявив теж 5% з високим показником фізичної агресивності. У хлопчиків високі показники фізичної агресії мають 30% по опитувальнику А. Баса-А. Дарки, 20% по Г. Айзенку і 40% по опитувальнику Л. Г. Почебут, що свідчить про низькі адаптаційні можливості.

Щодо вербальної агресії, то на основі тесту «А. Басса - А. Дарки» та тесту на агресію «Опитувальник Л. Г. Почебут» виявлено однакові показники середнього рівня агресії, еквівалентні 40% – 45% усіх опитаних, що вказує на те, що середній рівень агресії може бути частиною нормативної поведінки для підлітків, враховуючи їхній віковий етап розвитку, де емоційна нестабільність і пошук самоідентичності можуть провокувати агресивні реакції. Якщо майже половина підлітків має середній рівень агресії, це може свідчити про потребу у психосоціальній підтримці. Наприклад, у запровадженні програм з розвитку навичок комунікації, емоційної регуляції та вирішення конфліктів. Збіг показників середнього рівня агресії за двома різними методиками може вказувати на надійність отриманих даних і підтверджує, що ці показники є об’єктивними та відтворюваними.

Отже, ці результати надають цінну інформацію для батьків, вчителів, психологів та інших фахівців, які взаємодіють з підлітками. Вони допомагають зрозуміти поширеність та потенційні причини вербальної агресії в цьому віковому періоді.

З метою перевірки ефективності цих методів та раціональності їх спільного використання ми провели математичну перевірку їх співвідношення за допомогою r-тесту Пірсона в програмі IBM SPSS Statistics 22.0.0. Кореляційна матриця представляє співвідношення наступних елементів. Змінні: фізична та вербальна агресія, дратівливість, образа, підозра, негативізм. Почуття провини за тестом А. Басса – А. Дарки; тривожність, фрустрація, ригідність за опитувальником Х. Айзенка, за Почебут Л. Г. предметна агресія, емоційна поведінка, самоагресія. Кореляції для змінних фізичної та предметної агресії: під час кореляційного аналізу було виявлено помірну негативну кореляцію помірної статистичної значущості між рівнями фізичної та предметної агресії хлопчиків старшого шкільного віку – r = -0,388 Пірсона, коли p = 0,013 ($p \leq 0,01 > 0,001$). Можливо, підлітки, які схильні до фізичної агресії, використовують цю форму вираження агресії як основний спосіб, в той час як їхня потреба у предметній агресії знижується, і навпаки. Підлітки можуть відчувати соціальний тиск, що обмежує вираження агресії. Ті, хто дотримується фізичної агресії, можуть мати сильніше внутрішнє чи зовнішнє обмеження щодо предметної агресії, і навпаки. Психологічні особливості та особистісні риси можуть визначати схильність до одного типу агресії на шкоду іншому. Наприклад, підлітки з імпульсивним характером можуть бути більш схильні до фізичної агресії, тоді як ті, хто проявляє агресію більш контрольовано, можуть вибирати предметну агресію. Ситуаційні фактори, такі як домашнє середовище або шкільна атмосфера, можуть впливати на те, як і де підлітки виявляють агресію. Наприклад, підліток, який часто бере участь у фізичних сутичках, може рідше ламати речі вдома чи в школі, оскільки свою агресію він проявляє безпосередньо у взаємодії з іншими. Інший підліток, який виявляє агресію через пошкодження предметів, може

уникати фізичних конфліктів з однолітками, вважаючи їх менш прийнятним чи більш ризикованим способом вираження агресії.

Під час кореляційного аналізу змінних: вербальна агресія та негативізм у хлопців виявлено помірний позитивний кореляційний зв'язок із середньою силою статистичної значущості – r = 0,429 Пірсона при p ≤ 0,006 (p ≤ 0,01 > 0,001), тобто з підвищеною опозиційною поведінкою і вербальна агресія. Словесна агресія і негативізм можуть бути проявами нездатності ефективно регулювати емоції. Підлітки, які не вміють справлятися з негативними емоціями, можуть використовувати вербальну агресію як спосіб вираження своєї фрустрації, що також супроводжується негативізмом. Хлопці з певними особистісними рисами, такими як високий рівень ворожості чи низька терпимість до фрустрації, можуть бути більш схильними до вербальної агресії та негативізму. Вплив оточення, включаючи сім'ю, однолітків та шкільну атмосферу, може сприяти формуванню агресивних та негативістських моделей поведінки. Наприклад, конфліктні або агресивні взаємодії у сім'ї можуть сприяти розвитку цих рис у підлітків. Негативні установки і переконання щодо інших людей або ситуацій можуть підвищувати схильність до вербальної агресії. Підлітки, які бачать світ у негативному світлі, можуть частіше використовувати агресивні слова для вираження своїх думок. Підліток, який часто сперечається і виявляє вербальну агресію, можливо, має негативний погляд на оточуючих або ситуації, що його оточують. Це може проявлятися у вигляді негативних коментарів, критики або опору авторитетам та правилам.

Ми також виявили значущу помірну позитивну кореляцію між дратівливістю хлопчиків і вербальною агресією - r = 0,55 Пірсона, p ≤ 0,000 (p ≤ 0,001), хлопчики, які часто відчувають дратівливість, можуть мати труднощі з контролем своїх емоцій. Це може призводити до того, що вони частіше висловлюють свої негативні емоції у вигляді вербальної агресії. Дратівливі підлітки можуть бути більш імпульсивними, що робить їх схильними до агресивної вербальної поведінки в ситуаціях фрустрації або стресу. Вони можуть відчувати тиск від оточення або сім'ї, що може посилювати їх дратівливість і

схильність до вербальної агресії. Вона може бути пов’язана з іншими особистісними рисами, такими як ворожість або низька терпимість до фрустрації, що сприяє вербальній агресії. Підліток, який легко дратується через дрібниці, може частіше вступати в словесні суперечки або висловлювати образливі коментарі у відповідь на подразники. Наприклад, якщо його хтось підрізає у черзі, він може швидко відреагувати агресивними словами.

Знайдено помірний статистично значущий позитивний зв’язок між рівнями дратівливості та негативним настроєм – r = 0,457 Пірсона, p ≤ 0,003 (p ≤ 0,01 > 0,001), виявлення статистично значущого позитивного зв’язку означає, що зі збільшенням одного показника збільшується і інший. У даному випадку це означає, що хлопці-підлітки, які демонструють вищі рівні дратівливості, також схильні до більш високих рівнів негативізму. Підліток, який часто відчуває дратівливість, може також проявляти негативізм у повсякденних ситуаціях. Наприклад, якщо його просять виконати завдання, він може негативно реагувати, критикуючи завдання або опираючись його виконанню. Статистично значущий позитивний зв’язок між дратівливістю та негативізмом у хлопців-підлітків свідчить про те, що ці два емоційні стани часто взаємопов’язані. Це підкреслює важливість комплексного підходу до роботи з підлітками, який включає розвиток навичок емоційної регуляції, управління стресом і конструктивного мислення. Розуміння цього зв’язку може допомогти у створенні ефективних програм підтримки для зниження рівня дратівливості та негативізму у підлітків.

Кореляція змінних ригідність та агресія у дівчат: під час кореляційного аналізу виявлено помірну позитивну кореляцію низької статистичної значущості - r = 0,359 Пірсона при p ≤ 0,023 (p ≤ 0,05 > 0,01), ригідність, це психологічна характеристика, що відображає нездатність або небажання змінювати свої установки, думки або поведінку відповідно до нових обставин, отже нездатність адаптуватися до соціальних ситуацій або змін може викликати конфлікти з оточенням, що підвищує рівень агресивності. Ригідні особистості можуть мати знижену здатність до ефективного управління стресом, що призводить до частішого використання агресії як захисної реакції.

Ми також виявили помірно статистично значущу позитивну кореляцію між рівнями образи та агресії серед дівчат - $r = 0,42$ Пірсона при $p \leq 0,006$ ($p \leq 0,01 > 0,001$), що вказує на збільшення ревнощів і ненависті до інших, які спричинені почуттями страждання та гнів через справжній чи уявний біль у світі загалом може посилити агресію. Образа, це емоційний стан, що виникає у відповідь на сприймане несправедливе, образливе або недоброзичливе ставлення з боку інших людей. Образа включає почуття кривди, гніву та відчуття несправедливості. Дівчата, які відчувають образу, можуть використовувати агресію як спосіб захисту своєї гідності або як реакцію на сприймане несправедливе ставлення. В групах підлітків, де конфлікти і суперечки є частими, образа може частіше виникати і призводити до агресивної поведінки.

Отже, виходячи з наявних даних, можна стверджувати, що існує тісний зв’язок між агресивністю підлітків та іншими психологічними станами, а тому можна зробити висновок про необхідність проведення роботи щодо подальшого вивчення цього питання.

Аналіз відповідних параметрів (критерій Пірсона) проводився на учнях старших класів за допомогою пакета статистичних програм IBM SPSS Statistics 22.0.0. Не виявлено статистичної значущості для наступних кореляцій: тривога і депресія; дратівливість, вербальна агресія і об'єктна агресія; тривожність і суб'єктивна агресія - вербальна, дратівливість, пасивність; фізична і матеріальна агресія по відношенню до дівчат; вербальна агресія і негативне ставлення у дівчат; дратівливість і пасивність; негнучкість - образливість, підозрілість, емоційна агресія; агресивність і підозрілість; образливість і емоційний і підозрілий. Перспективи подальших досліджень можуть стосуватися більш глибокого вивчення психосоціальних детермінантів агресивної поведінки підлітків. Це дозволить краще зрозуміти фактори, що впливають на агресію, а також розробити ефективні стратегії для її профілактики та корекції.

Методика А. Басса - А. Дарки, виявилася більш надійною, точною та доречною для вирішення конкретних завдань головного дослідження. Основне дослідження має чіткіше визначені цілі та гіпотези, які потребують більш

специфічних інструментів для вимірювання. Після пілотажу стало зрозуміло, що методики Л. Г. Почебут і Г. Айзенка не відповідали цим цілям у повній мірі, тому було прийнято рішення замінити їх на більш відповідні. Заміна методик Л. Г. Почебут і Г. Айзенка на проективні тести («Неіснуюча тварина», психогеометричний тест), тест К. Леонгарда - Г. Шмішека на акцентуацію характеру та тест Ч. Д. Спілбергера на тривожність ми обґрунтовали кількома ключовими аргументами, що базуються на темі дисертації «Психосоціальні детермінанти агресивної поведінки підлітків». Проективні тести, такі як «Неіснуюча тварина», сприяють виявленню прихованих емоцій та рис характеру. Цей тест допомагає розкрити несвідомі аспекти особистості, емоційні переживання та внутрішні конфлікти, які можуть впливати на агресивну поведінку підлітків. Використання таких методів може надати цінні інсайти для психологів і фахівців, які працюють з підлітками. Психогеометричний тест дозволяє оцінити індивідуальні особливості, такі як тип мислення, емоційний стан і взаємодію з соціальним оточенням, що є важливими при дослідженні детермінант агресії. Оцінка характерологічних особливостей: тест К. Леонгарда - Г. Шмішека, цей тест на акцентуацію характеру дозволяє ідентифікувати специфічні риси характеру, які можуть бути пов’язані з агресивною поведінкою. Наприклад, деякі типи акцентуацій можуть сприяти розвитку агресії в умовах соціального стресу чи конфліктів. Вимірювання рівня тривожності є ключовим аспектом, що безпосередньо впливає на прояви агресивної поведінки. Тест Ч. Д. Спілбергера дозволяє оцінити як ситуативну, так і особистісну тривожність, що є важливим для виявлення можливих взаємозв’язків між тривожністю та агресивними реакціями у підлітків. Застосування різних методик, таких як проективні тести, тест на акцентуацію характеру та соціальний опитувальник, забезпечує отримання більш комплексного та багатовимірного уявлення про психосоціальні детермінанти агресивної поведінки.

Цей підхід дозволяє врахувати різноманітні аспекти психологічного стану підлітків, включаючи їхні несвідомі мотиви, характерологічні особливості, а також рівень тривожності. Включення таких різнобічних інструментів у

дослідження дає змогу краще зрозуміти не лише причини агресії, а й контекст, у якому вона проявляється.

Таким чином, обґрунтування зміни методик обумовлене необхідністю глибшого аналізу психосоціальних детермінант агресивності підлітків. Це дозволяє краще зрозуміти їх психологічні та соціальні особливості, а також розробити більш ефективні стратегії інтервенції та профілактики агресивної поведінки. Надання цілісного підходу до оцінки цих факторів може суттєво покращити результати в роботі з підлітками, які мають труднощі в управлінні своїми емоціями.

3.2. Порівняльний аналіз результатів основного дослідження усвідомлених особистісних особливостей підлітків

3.2.1. Соціальне опитування та аналіз і інтерпретація за методикою на виявлення різних форм агресивності дівчат і хлопців старшого шкільного року

Дослідження було спрямоване на виявлення психосоціальних детермінантів агресивності підлітків старшого шкільного віку. Для реалізації цієї мети було визначено кілька завдань: провести аналіз теоретичних аспектів агресивності та агресивної поведінки підлітків; охарактеризувати підлітковий вік та виявити основні причини агресії в цей період; вивчити статеві відмінності у вираженні агресивної поведінки; вивчити психосоціальні особливості агресії та її зв’язок з рисами особистості; систематизувати наукові дані про психологічні особливості підліткової кризи; розробити корекційну програму для школярів.

Теоретико-методологічна основа дослідження впливу психосоціальних детермінантів на агресивну поведінку підлітків включала різноманітні теоретичні методи, зокрема аналіз предмета і проблеми дослідження, поєднання історичного та логічного підходів, порівняння, моделювання та узагальнення психолого-педагогічного досвіду. Вивчалися різні підходи а також філософські концепції, засновані на принципах детермінізму та системності.

На основі аналізу теоретичних і емпіричних аспектів було створено теоретико-методологічну модель, що ілюструє вплив психосоціальних чинників на агресивну поведінку підлітків. Емпіричні методи дослідження включали спостереження, авторський соціальний опитувальник з 17 запитаннями, а також психодіагностичні методики для оцінки різних форм агресії, розроблені А. Бассом і А. Дарком. Крім того, використовувалися тести на акцентуацію характеру від К. Леонгарда і Г. Шмішека, а також методика оцінки рівня тривожності Ч. Д. Спілбергера, адаптована Ю. Л. Ханіним. Проективні методи включали психогеометричне тестування Сьюзен Деллінгер та методику "Неіснуюча тварина", що містила 40 запитань.

Дослідження проводилося в Подільських ліцеях №2 і №6 Одеської області з участю групи підлітків 9-10 класів. Загальна вибірка складала 180 осіб, віком від 14 до 15 років.

Обробка отриманих результатів здійснювалася за допомогою різноманітних математичних і статистичних методів, таких як t-критерій Стьюдента для порівняння двох незалежних вибірок, коефіцієнт варіації, а також аналіз ранжованих корелятивних зв’язків. Було проведено розрахунок описових статистик, факторний аналіз, кореляційний параметричний аналіз за критерієм r Пірсона, а також непараметричний кореляційний аналіз за критерієм Спірмена і варіаційну статистику. Математичний аналіз емпіричних даних виконувався за допомогою статистичного програмного забезпечення IBM SPSS Statistics 22.0.0., що дозволяє отримати точні та надійні результати дослідження.

Для проведення тестування серед підлітків ми отримали необхідні дозволи від батьків та залучили допомогу вчителів. Цей процес був важливим з кількох причин: Отримання дозволу від батьків гарантує, що вони повністю проінформовані про цілі, методи та можливі наслідки дослідження та це важливо для забезпечення етичних стандартів у роботі з неповнолітніми. Вчителі допомогли організувати процес тестування, що включало розподіл анкет, проведення інструктажів для учасників та забезпечення відповідних умов для заповнення опитувальників. Вчителі як авторитетні фігури для підлітків сприяли

створенню довірчої атмосфери під час проведення тестування, що позитивно вплинуло на відкритість і чесність відповідей. Залучення батьків до процесу отримання дозволу підвищило відповідальність і серйозність підлітків щодо участі у дослідженні. Підтримка з боку вчителів допомогла почуватися комфортніше під час тестування, що сприяє зменшенню стресу і, відповідно, підвищенню якості отриманих даних.

На першому етапі нашого тестування ми провели соціальне опитування підлітків, яке включало 17 різних питань (ДОДАТОК Е). Ця методика була обрана для того, щоб зібрати первинні дані про соціальні, емоційні та поведінкові аспекти життя підлітків. Метою опитування було отримати базову інформацію, яка допоможе нам зрозуміти контекст, в якому знаходяться підлітки, а також їхні переживання, цінності та проблеми.

Соціальне опитування складалося з 17 питань, які охоплювали різні аспекти життя підлітків: Ви проживаєте з обома батьками? Ви проживаєте з мамою? Ви проживаєте з батьком? Ви проживаєте з мачухою? Ви проживаєте з вітчимом? Ви проживаєте з бабусею чи дідусем? Ви проживаєте з іншими людьми (тітка, дядько, інші)? Чи маєте ви домашню тварину? Ви перша дитина в родині? Ви єдина дитина в родині? Чи є у вас рідні сестри/брати? Скільки років вам було на момент розлучення, якщо так (напишіть вік)? Рівень освіти матері і батька? Скільки часу кожен день ви проводите соцмережах. Оцініть, будь ласка, від 1 до 5, наскільки війна в Україні впливає на ваш стан (де 1 - невеликий вплив; 5 - значний вплив).Визначте наскільки Ви задоволені поточним станом свого життя від 1 до 5, де 1-повністю незадоволений; 5- повністю задоволений (Додаток Е).

Питання були сформульовані таким чином, щоб максимально точно відобразити переживання підлітків і надати нам можливість для подальшої кореляції з проективними і стандартизованими методиками.

Зібрані дані мають велике значення для подальшого дослідження з кількох причин: Соціальне опитування надало нам базовий контекст для розуміння життя підлітків. Це дозволяє більш точно інтерпретувати результати

проективних та стандартизованих методик, оскільки ми розуміємо, в якому середовищі перебувають наші респонденти.

Проективні методики, такі як тест «Неіснуюча тварина» та геометричний тест Сьюзен Делліндже дозволяють виявити підсвідомі мотиви та емоційні конфлікти. Соціальне опитування допоможе нам зрозуміти, як ці підсвідомі елементи пов'язані з реальними життєвими умовами та соціальними переживаннями підлітків. Для того щоб використати аналіз Спірмена для оцінки зв'язку між двома змінними в емпіричній главі, представимо ранжовані дані відповідей підлітків за соціальними факторами.

Таблиця 3.4.

Ранжовані дані сімейного стану і структури сім'ї підлітків.

Опитувані	Дівчата		Хлопці	
Критерії	Немає ознаки	Є ознака	Немає ознаки	Є ознака
1.Ви проживаєте з обома батьками	43	47	35	55
2.Ви проживаєте з мамою	51	39	58	32
3.Ви проживаєте з батьком	87	3	88	2
4.Ви проживаєте з мачухою	89	1	89	1
5.Ви проживаєте з вітчимом	75	15	72	18
6.Ви проживаєте з бабусею чи дідусем	79	11	74	16
7.Ви проживаєте з іншими людьми (тітка, дядько)	86	4	90	0
8.Чи маєте ви домашню тварину	10	80	20	70
9.Ви перша дитина в родині	35	55	37	53
10.Ви єдина дитина в родині	71	19	71	19
11.Чи є у вас рідні сестри/брати	18	72	18	72
12. Чи мав місце розпад сім'ї	46	44	59	31

Стандартизовані методики на визначення рівня агресивності та акцентуацій характеру, надають нам кількісні дані, які можна порівняти з результатами соціального опитування. Це допоможе виявити закономірності та розбіжності, що можуть бути ключовими для розуміння механізмів агресії та інших поведінкових проявів у підлітків.

Дізнавшись, з ким проживає підліток, ми можемо оцінити стабільність та підтримку в домашньому середовищі. Інформація про те, чи є дитина єдиною в сім'ї, чи має братів та сестер, допомагає зрозуміти динаміку взаємодії в сім'ї та можливі соціальні ролі дитини. Розлучення або розпад сім'ї можуть мати значний вплив на емоційний стан підлітка, ця інформація допомагає виявити кореляції між сімейними змінами та психологічним благополуччям. Знання про те, чи є дитина першою в сім'ї, може вплинути на її поведінкові та емоційні характеристики, такі як відповідальність, лідерські якості або рівень стресу. Структура сім'ї може впливати на те, як підлітки адаптуються в соціальних середовищах, наприклад, у школі чи серед однолітків.

Таблиця 3.5.

Ранжовані дані відповідей на питання про проведений час в соціальних мережах, вплив війни та задоволеність життям

Опитувані	Дівчата					Хлопці				
Критерії	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
Скільки часу кожен день ви проводите соцмережах від часу до 5 годин і більше.	3	9	18	17	43	4	18	27	16	25
Оцініть, будь ласка, від 1 до 5, наскільки війна в Україні впливає на ваш стан (де 1 - невеликий вплив; 5 - великий вплив).	14	17	30	15	14	14	29	36	6	5
Наскільки Ви задоволені поточним станом свого життя від 1 до 5 (1-повністю незадоволений, 5- повністю задоволений).	4	12	22	32	20	3	9	11	39	28

Аналізуючи ці дані разом з інформацією про агресивність та задоволеність життям, можна виявити, які сімейні фактори сприяють чи, навпаки, знижують ризик агресивної поведінки.

Інформація про сімейний стан може бути використана для створення індивідуальних планів психотерапевтичної підтримки, які враховують специфіку сімейного контексту кожного підлітка.

Ці результати опитування дозволили нам отримати важливі інсайти щодо соціального та емоційного стану підлітків. Наприклад, ми виявили певні закономірності між рівнем агресивності та соціальними умовами в яких перебувають підлітки. Також було помічено, що підлітки, які мають більше позитивних взаємовідносин з батьками та однолітками, менш схильні до проявів агресії.

Таблиця 3.6.

Ранжовані дані рівня освіти батьків в обох групах підлітків

Опитувані	Дівчата			Хлопці		
Рівень	«1»середня	«2»сер.спец.	«3»вища	«1»середня	«2»сер.спец.	«3»вища
Освіта матері	12	47	31	9	41	40
Освіта батька	19	42	29	10	45	35

Проведення соціального опитування підлітків є важливим кроком у нашому дослідженні, що забезпечує глибше розуміння соціальних та емоційних аспектів їхнього життя. Отримані дані стануть основою для подальшого аналізу та кореляції з проективними і стандартизованими методиками, що, в свою чергу, допоможе розкрити механізми агресії та інших поведінкових проявів, а також розробити ефективні стратегії для їхньої корекції.

Тестування друге проводилось за допомогою опитувальника А. Басса - А. Дарки для виявлення агресивних особливостей поведінки. Перед його проходженням з учасниками було проведено бесіду, під час якої роз’яснили принципи опитування, а також терміни, що використовуються, такі як агресія, агресивність, фрустрація, ригідність і тривожність. Результати дослідження були оброблені за допомогою відповідного ключа та представлені у таблицях окремо для дівчат і хлопців (ДОДАТОК А).

Індекс агресивності охоплює такі шкали: 1 — фізична агресія, 2 — вербальна агресія та 5 — роздратування. Цей індекс ілюструє ступінь вираження негативних емоцій, які можуть виявлятися як у вербальній, так і у фізичній формах при найменших порушеннях. Індекс ворожості складається зі шкал 6 —

образа та 7 — підозрілість, які демонструють негативні емоції та оцінки щодо інших людей і ситуацій. Отримані результати представлені у таблицях та графіках.

За результатами дослідження показників і форм агресії у дівчат за методикою А. Басса - А. Дарки були виявлені такі результати: низький рівень фізичної агресії виявили 30 дівчат, середній — 41, високий — 19. Непряма агресія, спрямована на іншу особу, мала низький рівень у 9 опитуваних, середній у 64 і високий у 17. Роздратування (готовність до негативних проявів при найменшому порушенні) було зафіксовано на низькому рівні у 23 дівчат, середньому — у 59, високому — у 8. Негативізм (опозиційна поведінка) продемонстрував низький рівень у 38, середній — у 38, високий — у 14 дівчат. Образа (заздрість і ненависть) мала низький рівень у 30, середній — у 49, високий — у 11. Підозрілість (недовіра до інших) виявилася на низькому рівні у 7, середньому — у 53, високому — у 30 дівчат.

Вербальна агресія мала низький рівень у 17, середній — у 65, високий — у 8 дівчат. Почуття провини (відчуття, що особа є поганою) проявилося на низькому рівні у 6, середньому — у 45, високому — у 39 дівчат. Загальний індекс агресивності зафіксував низький рівень у 12, середній — у 66, високий — у 12. Індекс ворожості показав низький рівень у 11, середній — у 64, високий — у 15 дівчат. Ранжовані дані представлені в таблицях (ДОДАТОК А).

Показники хлопців фізичної агресії: низькій рівень - 19 , середній рівень – 46; високий рівень у 25 хлопців; непряма агресія низького рівня у 13 опитувальних; середня у 64 і висока у 13; роздратування низький рівень у 34, середній у 49, високий у 7 хлопців, негативізм низький рівень у 42, середній у 41, високий у 7. Образа низький рівень – 34, середній рівень - 45, високий - 11. Підозрілість низький рівень – 12, середній рівень - 50, високий рівень у 28 хлопців. Вербальна агресія визначається як вираження негативних емоцій як у формі (крик, вигуки), так і в змісті висловлювань (прокляття, погрози). Результати дослідження показали, що серед хлопців низький рівень вербальної агресії виявлено у 14 учасників, середній рівень — у 70, а високий — у 6.Почуття

провини- низький рівень – 15, середній рівень - 43, високий- 32. Індекс агресивності низький рівень – 12, середній рівень - 59, високий у 19. Індекс ворожості низький рівень – 21, середній рівень - 59, високий у 10 хлопців. Дослідження показало, що більшість показників різних форм агресивності перебувають в межах норми. Але за результатами виявлено, що індекс агресивності вище у хлопців, а у дівчат вище індекс ворожості.

Представимо графічно (рис. 3.4.) отримані дані високого рівня різних форм агресивності хлопців і дівчат графічно у %

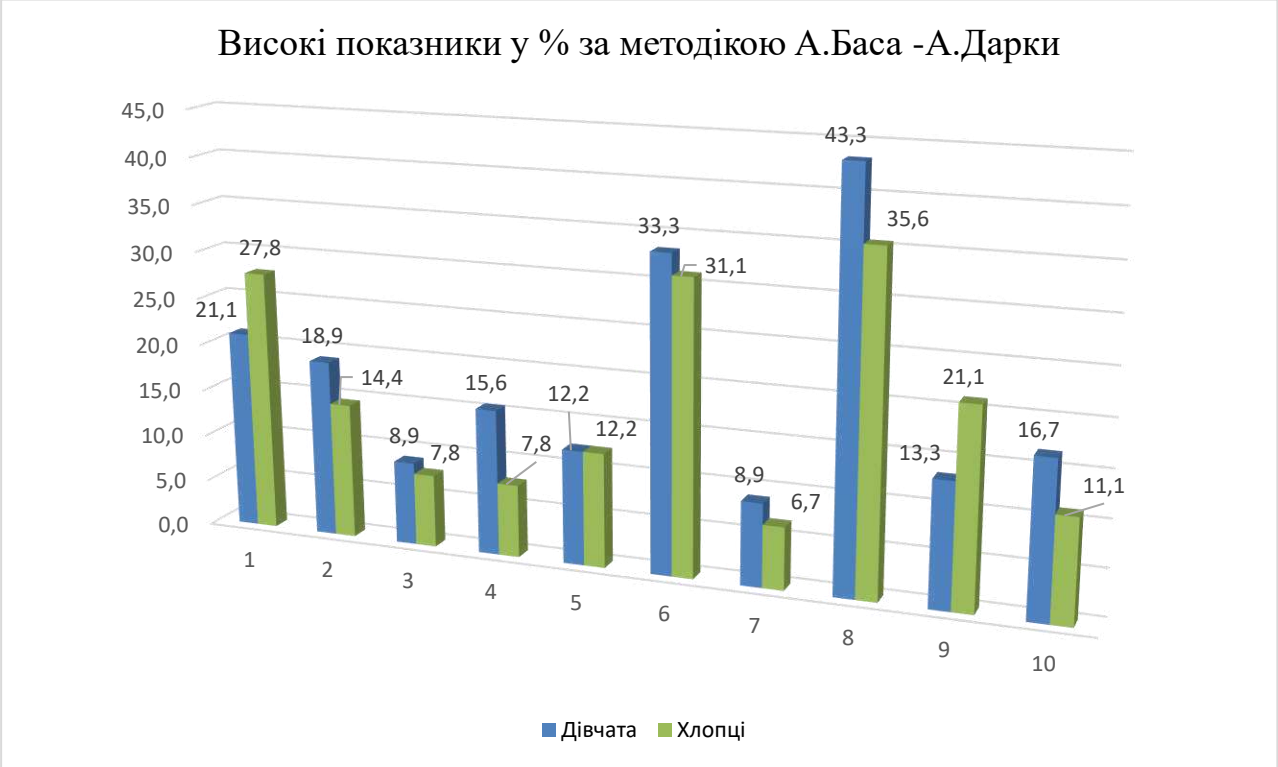

Рис. 3.4. Показники різних видів агресивності за високим рівнем у дівчат і хлопців у %

Примітка: 1-фізична агресія, 2-непряма, 3-роздратування, 4-негативізм, 5-образа, 6-підозрілість,7-вербальна агресія, 8-почуття провини, 9-індекс агресивності, 10-індекс ворожості.

В групі опитуваних хлопців високий рівень індексу агресивності становить 21,1%, тоді як у дівчат цей показник є нижчим і досягає 13,3%. Щодо індексу ворожості, 16,7% дівчат демонструють високі показники, тоді як у хлопців цей відсоток становить 11,1%. Це свідчить про те, що хлопці більш схильні до

агресивності, тоді як дівчата виявляють вищу ворожість, що проявляється у недовірі та обережності стосовно оточуючих.

Дівчата, на відміну від хлопців, можуть частіше мати переконання, що інші люди мають негативні наміри або можуть завдати шкоди. Така ворожість часто пов'язана з бажанням захистити себе від можливих загроз, що може свідчити про глибші психологічні процеси, які формують їхні соціальні взаємодії.

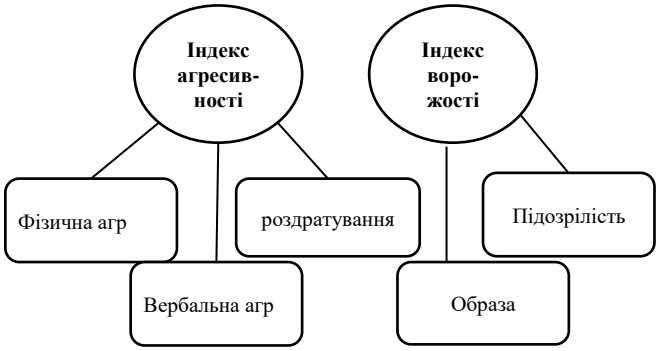

Рис. 3.5. Складові характеристики індексів ворожості і агресивності

Це підкреслює важливість врахування гендерних відмінностей у підходах до психологічної підтримки та інтервенцій, адже хлопці і дівчата можуть реагувати на конфлікти та стресові ситуації зовсім по-різному.

Таблиця 3.7.

Середні значення за шкалами агресії за методикою А. Басса-А. Дарки

Опитувані	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
М -дівчат	4,60	4,68	5,72	2,78	4,42	5,42	6,58	5,76	16,89	9,92
М-хлопців	5,28	4,62	5,40	2,57	4,24	5,13	6,50	5,32	17,06	9,38

Примітка: 1-фізична агресія, 2-вербальна агресія, 3-підозрілість, 4-образа,5-непряма агресія, 6-негативізм, 7- дратівливість, 8- почуття провини, 9- індекс агресивності, 10- індекс ворожості.

Розуміння цих нюансів може допомогти в розробці цілеспрямованих програм профілактики агресії та ворожості, що відповідають специфічним потребам кожної групи.

Результати порівняння середніх показників за методикою А. Басса - А. Дарки. У рамках цього дослідження ми провели порівняння середніх значень індексу агресивності, застосовуючи t-критерій Стьюдента. У позначеннях використано: (M) — середні значення, (t) — критерій значимості відмінностей.

Для аналізу було використано метод математичної обробки статистичних даних, зокрема t-тест для оцінки середніх показників.

Результати дослідження показали, що середнє значення індексу агресивності становить 16,89 для дівчат і 17,06 для хлопців. Критичне значення t-критерію Стьюдента склало 1,97, а кількість ступенів свободи (F) — 178 (180 - 2 = 178). Розрахунок t-критерію дав результат (t = -0,22), що свідчить про відсутність статистично значущих відмінностей між групами.

Отже, при кількості ступенів свободи (F = 178) і критичному значенні t-критерію на рівні значимості 0,05, яке дорівнює 1,97, ми можемо констатувати, що різниця в індексі агресивності між дівчатами і хлопцями не є істотною.

Статистично значимі кореляції агресивності з іншими усвідомленими та неусвідомленими характеристиками, а також соціальними факторами будуть розглянуті в главі 3.4. за допомогою критеріїв Пірсона, Спірмена та факторного аналізу.

3.2.2. Порівняльний аналіз за тестами на акцентуацію характеру і тривожності за статевим аспектом

Третє дослідження з метою виявлення рівня тривожності – методика Ч. Д. Спілбергера в адаптації Ю. Л. Ханіна. Опитувальним дали стимульний матеріал і попросили дотримуватися інструкції. Інструкція: По шкалі ситуативної тривожності учасникам було запропоновано уважно прочитати кожне з наведених тверджень і закреслити відповідну цифру праворуч, залежно від своїх почуттів у даний момент. Важливо відповідати на питання спонтанно. Щодо шкали особистісної тривожності, учасники також повинні були уважно прочитати наведені пропозиції та закреслити цифру у відповідній графі справа,

залежно від своїх звичних відчуттів. Думати над запитаннями не слід, адже немає правильних чи неправильних відповідей.

Результати показали, що високий рівень ситуативної тривожності виявлено у 38 дівчат і 40 хлопців; середній рівень зафіксовано у 49 дівчат і 46 хлопців; низький рівень — у 3 дівчат і 4 хлопців. Щодо особистісної тривожності, у дівчат високий рівень виявлено у 60 учасниць, середній — у 24, а низький — у 6. У хлопців високий рівень особистісної тривожності спостерігався у 45, середній — у 42, і низький — у 3.

Представимо отримані данні в % ситуативної тривожності дівчат і хлопців (рис 3.6.).

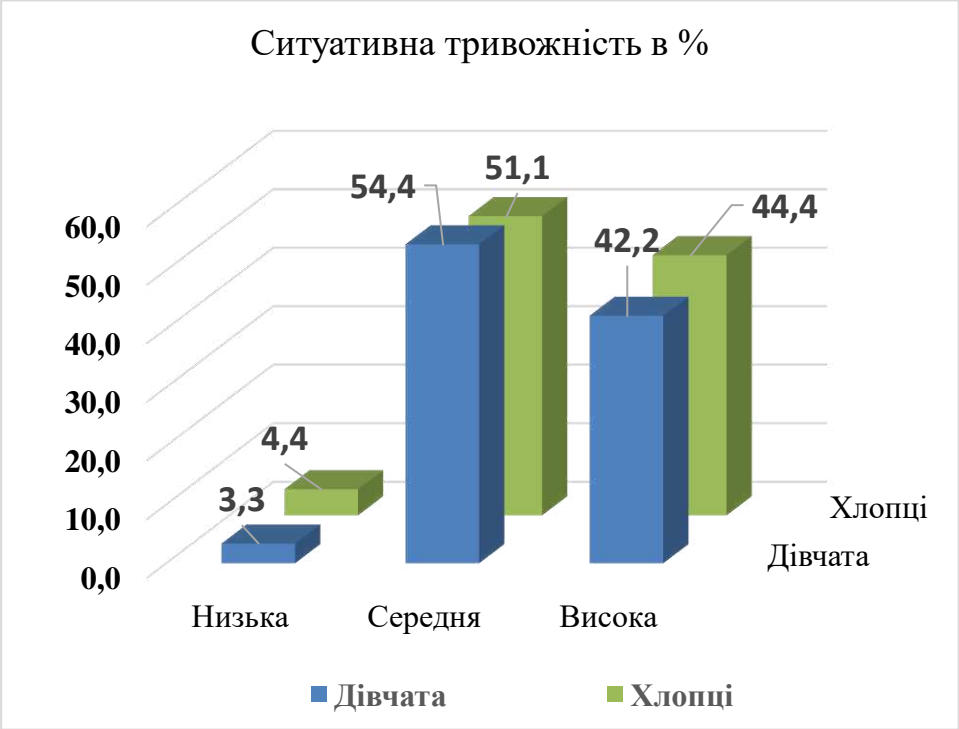

Рис. 3.6. Показники ситуативної тривожності у дівчат і хлопців у %

Тривожність оцінює актуальний стан тривоги, вимірюючи, як підлітки відчувають себе «в даний момент», спираючись на суб'єктивні відчуття страху, напруження, нервозності, неспокою та активації вегетативної нервової системи. За отриманими даними не спостерігається суттєвих відмінностей між дівчатами та хлопцями. Однак результати свідчать про високі показники всіх підлітків за шкалою ситуативної тривожності. Стан реактивної тривоги виникає в умовах

стресу і проявляється відчуттям дискомфорту, напруженістю, тривогою та вегетативним збудженням. Цей стан може супроводжуватися фізіологічними змінами, такими як прискорене серцебиття, потовиділення та підвищена чутливість до зовнішніх подразників. Реактивна тривога часто є відповіддю на несприятливі обставини і може суттєво впливати на психоемоційний стан людини. Цей стан є змінним і може мати різний рівень інтенсивності.

Представимо отримані данні в % особистісної тривожності дівчат і хлопців (рис.3.7.)

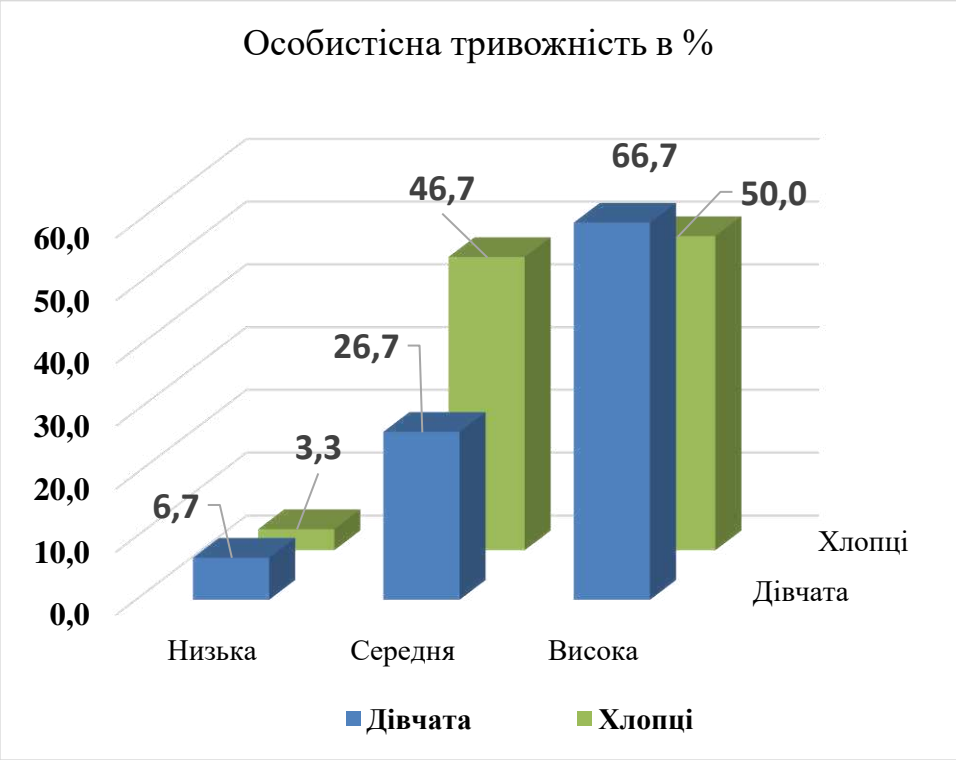

Рис. 3.7. Показники особистісної тривожності у дівчат і хлопців у %

Результати нашого дослідження вказують на те, що дівчата демонструють трохи вищий рівень особистісної тривожності, що може впливати на їхнє сприйняття загроз у різних ситуаціях. При високій особистісній тривозі навіть звичайні події можуть сприйматися як джерело стресу, що викликає значне занепокоєння. Це, у свою чергу, підвищує ризик розвитку тривожних станів у повсякденному житті. Особливо варто відзначити, що надмірна особистісна тривога пов'язана з емоційними і невротичними розладами, а також може

сприяти розвитку психосоматичних захворювань. У подальшому ми розглянемо статистично значущі кореляції між особистісною і ситуативною тривожністю та різними типами акцентуацій.

На наступному етапі ми провели тестування для визначення акцентуацій характеру, використовуючи методику К. Леонгарда та Г. Шмішека. Запитання стосувалися різних аспектів життя підлітків. Вивчення впливу акцентуацій характеру на особистісний розвиток підлітків є важливою темою в психології та медицині. Завданням психолого-педагогічних наук є формування здорової та гармонійної особистості, а також усунення негативних явищ, які можуть вплинути на розвиток.

Акцентуації характеру досліджуються в різних галузях психології. У патопсихології цей феномен розглядається як перехідний стан між психопатією та нормою, що, хоч і є крайнім, все ж залишається варіантом норми. У віковій психології акцентуації характеризуються як крайні прояви особистісних рис, які можуть призводити до неадекватної поведінки. У педагогічній психології акцентуації визначаються як надмірна виразність окремих особистісних рис, що впливають на навчальний процес і соціальну адаптацію.

У юридичній психології акцентуації характеру вважаються непостійними настроями, зокрема, підвищеною образливістю та уразливістю особистості до різних психотравмуючих чинників. Дослідження цього явища охоплює кілька галузей психології. У загальній психології вивчаються механізми формування та розвитку акцентуацій у особистісній сфері. У віковій психології акцентуації аналізуються в різних вікових групах для виявлення специфіки їх проявів. Педагогічна психологія досліджує принципи психічної діяльності учнів у процесі навчання і виховання, враховуючи їхні акцентуйовані характеристики. Патопсихологія фокусується на патології психіки через загальноклінічні категорії, а психодіагностика – на методах оцінки акцентуацій характеру.

Темою акцентуацій займалися такі науковці, як Е. Кречмер та В. Шелдон, а також А. Лічко, Е. Формм, К. Леонгард і Г. Шмішек. Сучасні дослідження в цій сфері продовжують Н. Павлик і І. Ревякіна, які вносять нові аспекти в розуміння

акцентуацій. Проблема тривожності привернула увагу багатьох вчених, як вітчизняних, так і зарубіжних. Серед них можна виділити К. Хорні, З. Фрейда, Е. Еріксона, Е. Формма, А. Адлера, К. Юнга, Дж. Тейлора, Ч. Спілбергера та інших. Ці дослідники сприяли розвитку теорій, які допомагають зрозуміти природу тривожності та її вплив на особистість, а також надають корисні методи для її подолання.

Дослідження акцентуацій, які є крайніми варіантами норми, проводили численні вчені, такі як В. Бехтєрев, П. Ганнушкін, О. Кербіков, Е. Кречмер, К. Леонгард, А. Личко, Р. Ушаков. Вони вказують на те, що це явище може залишатися латентним для оточуючих, включаючи батьків, педагогів, психологів та соціальних працівників. Було відзначено, що загострені риси характеру можуть виступати детермінуючими факторами поведінки, зокрема, сприяти формуванню шкідливих звичок (Г. Ложкін, Н. Пов'якель).

Таблиця 3.8.

Ранжовані дані рівня акцентуацій характеру хлопців за тестом К. Леонгарда- Г. Шмішека

Тип	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
низький	44	56	54	54	55	47	55	57	64	57
середній	35	32	29	33	28	28	33	26	22	26
високий	11	2	7	3	7	15	2	7	4	7

Примітка: 1-гіпертимний, 2-ригідний, 3-емотивний, 4-педантичний,5-тривожний, 6-циклотимічний, 7-демонстративний, 8-збудливий, 9-дистимічний, 10-екзальтований типи акцентуацій.

На початку тестування підлітків було проінформовано, що на кожне запитання потрібно відповідати «так» або «ні». Кожна відповідь повинна відображати їхнє власне ставлення до себе. Це дослідження не стосується інтелекту чи здібностей, тому тут немає поганих або хороших відповідей. Не

варто затримуватись надовго на одному питанні; важливо зафіксувати першу відповідь, яка спала на думку. Після завершення тесту та підрахунку «сирих» балів за кожною шкалою, ми отримали результати для дівчат в таблиці 3.8.

З таблиці видно, що у 11 осіб, або 12,2% опитуваних хлопців, виявлено виражений гіпертимний тип акцентуації характеру. Цей тип акцентуації проявляється в постійно підвищеному настрої, високому енергетичному тонусі, невгамовній активності та бажанні спілкуватися з іншими. Однак така активність може призводити до розпилення зусиль, внаслідок чого багато розпочатих справ залишаються незавершеними.

Крім того, 2,2% хлопців демонструють виражений ригідний тип акцентуації. Цей тип виявляється в таких характеристиках, як егоїстичність, злопам’ятність, мстивість, упертість та гіпертрофована підозрілість. Хлопці з ригідним типом акцентуації можуть мати високу продуктивність, але при цьому часто виявляють труднощі в адаптації до нових соціальних умов та під впливом оточуючих.

Після збору даних респондентам було висловлено подяку за участь у дослідженні, а також забезпечено конфіденційність їх відповідей, що сприяло довірі до експериментаторів. Бланки з відповідями були зібрані для подальшої обробки та аналізу результатів.

Ці результати підкреслюють різноманіття акцентуацій характеру серед підлітків і вказують на важливість індивідуального підходу в роботі з ними. Розуміння специфіки акцентуацій може допомогти психологам та вихователям розробити ефективні стратегії для підтримки та розвитку кожного підлітка відповідно до його особистісних рис. Таким чином, інформування про акцентуацію характеру може бути корисним для створення програм, спрямованих на покращення міжособистісних відносин і емоційного благополуччя підлітків.

7.7% опитаних продемонстрували високі показники за емотивним, тривожним, збудливим і екзальтованим типами акцентуацій, що свідчить про м’якосердя, боязкість, співчуття, покірність, недовірливість, труднощі з

самозахистом, підвищену імпульсивність, дратівливість та запальність, а також про схильність до емоційної наснаги.

3.3% хлопців виявили виражену педантичність, яка характеризується надмірною прискіпливістю, постійними вимогами до вдосконалення, занудливістю і контролем.

16.6% опитаних мають акцентуацію циклотимічного типу, що проявляється в частих змінах настрою: від занепаду до підвищення морального стану. В пригніченому стані вони схильні до ранимої реакції та чутливості до зауважень, тоді як під час підвищеного настрою виявляють комунікабельність, товариськість, активність і енергію.

4.4% хлопців мають виражений дистимічний тип акцентуації, що проявляється в повільності, рідкісному залученні до розмов у компанії, твердих етичних позиціях та зниженому настрої.

Далі розглянемо аналогічні типи акцентуацій у дівчат.

Таблиця 3.9.

Ранжовані дані рівня акцентуацій характеру дівчат за тестом К. Леонгарда- Г. Шмішека

Тип	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
низький	38	42	35	48	46	42	51	53	65	39
середній	35	43	36	29	35	29	32	31	23	29
високий	17	5	19	13	9	19	7	6	2	22

Примітка: 1-гіпертимний, 2-ригідний, 3-емотивний, 4-педантичний,5-тривожний, 6-циклотимічний, 7-демонстративний, 8-збудливий, 9-дистимічний, 10-екзальтований типи акцентуацій.

З таблиці видно, що показники високої сили акцентуації у дівчат дещо відрізняються від чоловічих. Так, 18.8% мають виражений гіпертимний тип акцентуації в групі дівчат, що проявляється в постійному підвищеному настрої, невгамовній активності та прагненні до спілкування. Однак, цей тип також

характеризується тенденцією до розпилення сил і незавершення розпочатих справ.

5.5% демонструють виражений ригідний тип акцентуації в групі дівчат, який виявляється в егоїстичності, злопам'ятності, мстивості, упертості, гіпертрофованій підозрілості та високій продуктивності. Вони не схильні піддаватися зовнішньому впливу.

21% мають високі показники за емотивним і циклотимічним типами акцентуацій, що значно перевищує аналогічні показники у хлопців. Це свідчить про те, що дівчата легше піддаються впливу оточуючих, постійно шукають нові враження і активно спілкуються з незнайомими людьми. Вони часто не витримують самотності, не прагнуть до лідерства і байдужі до свого майбутнього, живучи переважно сьогоденням.

Дівчата виявляють більше жалісливості, частіше розчулюються і відчувають особливу радість від спілкування з природою та мистецтвом. Їх емоції яскраво відображаються у міміці, і плаксивість є характерною рисою — вони можуть заплакати, розповідаючи про сумні фільми або літературні твори.

Дівчатам також властиві періодичні зміни настрою, що залежать від зовнішніх обставин: під час душевного піднесення вони проявляють гіпертимні риси, а під час спадів — дистимічні. Радісні події викликають у них не лише позитивні емоції, але й загальне підвищення активності, що супроводжується жадобою до дій, підвищеною балакучістю та потоком ідей. У випадку сумних подій спостерігається пригніченість, а також сповільненість реакцій і мислення.

10% мають тривожний тип акцентуації у дівчат, який характеризується схильністю до переживання почуття власної неповноцінності, полохливістю та сором'язливістю. Вони часто очікують неприємностей навіть у знайомих обставинах, що призводить до заниженої самооцінки. Ці підлітки зазвичай відрізняються невпевненістю, з елементами покірності та приниження.

7.7% мають виражений демонстративний тип акцентуації. Вони схильні до театральності, авантюризму та витіснення неприємних фактів з пам'яті. Такі дівчата прагнуть бути в центрі уваги, проявляють надмірну контактність,

здатність до емоційного відчуття партнера, активно вживаються у ролі та демонструють підвищену емоційність. Вони можуть мати значні творчі досягнення. У негативному контексті акцентуація може свідчити про психопатію, у позитивному — про норму.

6.6% мають збудливий тип акцентуації, який виявляється в імпульсивності, підвищеній конфліктності та нетерпимості до інших. Іноді вони можуть проявляти жорстокість та піддаватися спонтанним бажанням. У їхній міміці та мовленні часто можна побачити роздратування, і вони відкрито висловлюють свої вимоги.

2.2% опитаних в групі дівчат характеризуються дистимічним типом акцентуації, що проявляється в низькому рівні контактності, песимізмі та небагатослівності. Вони ведуть відлюдний спосіб життя, рідко конфліктують, серйозні, сумлінні, віддані в дружбі, але надто пасивні та мляві. Їх легко впізнати за сором'язливим і безрадісним виглядом, а також маловиразною мімікою.

Особливо високий відсоток — 24.4% —з екзальтованим типом акцентуації, що свідчить про схильність дівчат радіти від позитивних подій і переживати глибокий смуток від негативних. Їх захоплення можуть не завжди бути пов'язані з особистими стосунками, але включають любов до музики, мистецтва, природи, спорт, а також релігійні переживання і пошук світогляду, що пронизує їхню душу.

Також дівчатам притаманні періодичні зміни настрою, які залежать від зовнішніх обставин: під час підйому емоцій вони проявляють гіпертимний тип поведінки, а під час спаду – дистимічний. Радісні події у таких підлітків не лише викликають позитивні емоції, але й супроводжуються загальним підвищенням активності: бажанням діяти, підвищеною балакучістю та великою кількістю ідей. У разі сумних подій спостерігається пригніченість, а також сповільнені реакції та мислення.

10% підлітків з тривожним типом акцентуації мають схильність до почуття власної неповноцінності, боязкості та сором'язливості. Вони часто очікують неприємності навіть у звичних ситуаціях, їх самооцінка зазвичай занижена.

Відзначаються невпевненістю, що супроводжується відчуттям покірності і приниження. 7,7% з вираженим демонстративним типом акцентуації демонструють театральність, авантюризм і прагнення витіснити неприємні спогади. Вони хочуть бути в центрі уваги та привертати до себе погляди. Основними рисами таких підлітків є надмірна контактність, здатність відчувати інших, підвищена емоційність, егоїзм та багатий уявний світ. Вони можуть досягати значних творчих успіхів. У негативному аспекті акцентуація може свідчити про психопатію, тоді як у позитивному – це є проявом акцентуації. 6,6% підлітків із збудливим типом акцентуації проявляють імпульсивність, підвищену конфліктність та нетерпимість до інших. Вони можуть бути жорстокими та піддаватися спонтанним поривам, їхні міміка і слова часто відображають роздратованість, вони відкрито висловлюють свої вимоги. 2,2% мають дистимічний тип акцентуації, що характеризується низьким рівнем контактності, схильністю до песимізму та небагатослівністю. Вони ведуть відокремлений спосіб життя, рідко вступають у конфлікти з іншими, серйозні, відповідальні і вірні у дружбі, але водночас є занадто пасивними та млявими. Їх легко впізнати за сором'язливим і сумним виразом обличчя. Міміка у них бідна на емоції. Відзначено значний відсоток серед дівчат з екзальтованим типом акцентуації — 24,4%. Це вказує на те, що вони здатні щиро радіти позитивним подіям і глибоко страждати від негативних. Їхні захоплення і пориви можуть не бути пов'язані з особистими стосунками. Вони глибоко цінують музику, мистецтво і природу, а також активно займаються спортом і переживають релігійні мотиви, шукаючи свій світогляд — усе це має велике значення для екзальтованих особистостей.

Для полегшення сприйняття тексту і швидкого ознайомлення з ключовими результатами без необхідності вчитуватись у числові дані, ми представимо дані (рис. 3.8) лише на високому рівні абстракції, візуалізуючи різні типи акцентуації графічно у відсотках. Це дозволить швидко і ефективно виявити основні відмінності та подібності між групами, не вдаючись до детального аналізу кожного окремого значення. Візуалізація також сприяє усуненню суб’єктивного тлумачення результатів, оскільки наочно подані дані дозволяють чітко виявити

фактичні тенденції та взаємозв'язки. Крім того, графічне представлення даних знижує ймовірність помилок, які можуть виникнути під час інтерпретації числових значень, і робить результати більш доступними для широкої аудиторії, включаючи тих, хто не має глибоких знань у статистиці чи аналітиці.

Рис. 3.8. Показники акцентуацій за високим рівнем у дівчат і хлопців у %

Примітка: 1-гіпертимний тип, 2-ригідний, 3-емотивний, 4-педантичний, 5-тривожний, 6-циклотимічний, 7-демонстративний, 8-збудливий, 9-дистимічний, 10-екзальтований тип.

Для розрахунку t — критерія значущості відмінностей за методом Стьюдента, представимо середні арифметичні значення. Цей критерій застосовується для визначення, чи є статистично значущі відмінності між двома групами. Спочатку обчислюються середні значення та дисперсії для кожної вибірки, а потім обчислюється t-статистика, яка враховує як величину різниці між середніми, так і варіативність даних у групах. Після цього отриманий t-

статистику порівнюють з критичним значенням, визначеним за рівнем значущості та ступенем свободи. Якщо t-статистика перевищує критичне значення, відмінності між групами вважаються статистично значущими.

Таблиця 3.10.

Середні значення за типами акцентуацій дівчат і хлопців в %, одержані за методикою К. Леонгарда - Г. Шмішека .

Опитувані	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
М -дівчат	14,29	13,38	15,03	12,81	13,14	14,42	12,64	11,32	10,50	16,43
М-хлопців	13,69	12,46	12,29	11,70	10,52	13,32	11,67	11,20	10,99	13,11

Примітка: М-середнє арифметичне. 1-гіпертимний, 2-ригідний, 3-емотивний, 4-педантичний,5-тривожний, 6-циклотимічний, 7-демонстративний, 8-збудливий, 9-дистимічний, 10-екзальтований типи акцентуацій.

Для аналізу даних ми використали метод математичної обробки статистичної інформації, застосувавши t-тест для порівняння середніх показників дослідження (критерій Стьюдента). Умовні позначення: М — середні значення; t — критерій значущості відмінностей за методом Стьюдента. Порівнявши за допомогою даного тесту отримані результати середніх показників всіх типів акцентуації ми знайшли статистично значимі відмінності. Отримали наступні результати: середнє значення емотивного типу акцентуації у дівчат – 15,03; у хлопчиків – 12,29 . Критичним значенням t– критерію Стьюдента є 1.97; F -кількість ступенів свободи 180-2=178. Підрахунки t-критерій Стьюдента = 3,54 при рівні значущості p=0.05 (3,54 >1.97). Дослідження виявило значні відмінності: можна стверджувати, що дівчата легше піддаються зовнішньому впливу, постійно прагнуть нових вражень, легко спілкуються з незнайомцями та не витримують самотності. Вони часто очікують неприємностей, навіть у знайомих ситуаціях, а їхній рівень самооцінки зазвичай є дещо зниженим. Також

за показниками тривожної акцентуації ми теж знайшли статистично значимі відмінності. Середнє значення тривожного типу акцентуації у дівчаток – 13,14; у хлопчиків – 10,52 . Критичним значенням t– критерію Стьюдента є 1.97; F - кількість ступенів свободи 180 - 2=178. Підрахунки t-критерій Стьюдента = 2,93 при рівні значущості p=0.05 (2,93 >1.97), це дає підстави вважати, що дівчата частіше переживають почуття власної неповноцінності, проявляють полохливість і сором'язливість. Вони можуть мати схильність до заниженої самооцінки, що підсилює їхню чутливість до оцінок оточуючих. За показниками екзальтованого типу акцентуації ми теж знайшли статистично значимі відмінності. Середнє значення екзальтованого типу акцентуації у дівчат – 16,43; у хлопчиків – 13,11 . Критичним значенням t– критерію Стьюдента є 1.97; F - кількість ступенів свободи 180 - 2 = 178. Підрахунки t-критерій Стьюдента = 2,57 при рівні значущості p=0.05 (2,57 >1.97). це свідчить, що дівчата більше тішаться радісними подіями і більше поринають у розпач від печальних, їм більш властиво зведення емоцій у культ ніж хлопцям.

Представимо отримані середні значення обох груп опитувальних і у вигляді графіку для наочного порівняння (рис. 3.9.).

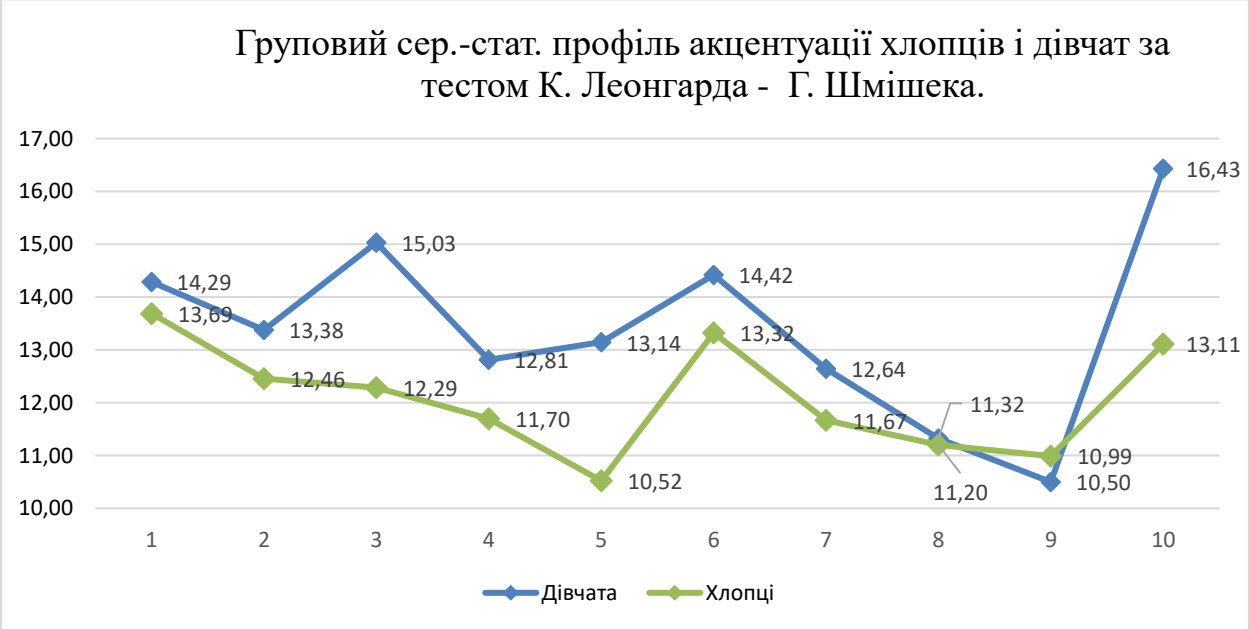

Рис. 3.9. Профілі акцентуацій середніх показників в групах дівчат і хлопців у %

Примітка: 1-гіпертимний тип, 2-ригідний, 3-емотивний, 4-педантичний, 5-тривожний, 6-циклотимічний, 7-демонстративний, 8- збудливий, 9-дистимічний, 10-екзальтований тип.

Згідно з середніми показниками, дівчата демонструють вищі бали за майже всіма типами акцентуацій.

Використовуючи критерій Пірсона, було виявлено ряд значущих кореляційних зв'язків між акцентуаціями характеру та ситуативною і особистісною тривожністю у хлопців. Зокрема, особистісна тривожність позитивно корелює з тривожним ($r = 0,252$; $p \leq 0,01$), циклотимічним ($r = 0,325$; $p \leq 0,01$), збудливим ($r = 0,264$; $p \leq 0,01$) та екзальтованим ($r = 0,414$; $p \leq 0,001$) типами акцентуацій (ДОДАТОК З). Всі виявлені кореляційні зв'язки є прямими, що свідчить про те, що збільшення одного психологічного показника спричиняє пропорційне зростання відповідного параметра.

Отримана кореляційна матриця стала основою для проведення факторного аналізу та разом з методом максимального кореляційного шляху дозволила створити кореляційну плеяду (рис. 3.10.).

Рис. 3.10. Виявлені зв'язки між акцентуаціями характеру та різними формами тривожності у підлітків хлопців.

Примітка. — позитивна кореляції (p=0,02)

Серед підлітків жіночої статі було виявлено, що такий параметр як особистісна тривожність позитивно корелює з ригідним (r = 0,308; $p \leq 0,01$); тривожним (r = 0,280; $p \leq 0,01$); збудливим (r = 0,267; $p \leq 0,01$); дистимічним (r = 0,388; $p \leq 0,0001$) типами акцентуацій характеру (ДОДАТОК С). Слід зазначити, що всі виявлені кореляційні зв'язки є прямими, і підвищення одного психологічного показника призводить до відповідного зростання значення залежного показника. Ситуативна тривожність позитивно корелює з збудливою (r = 0,303; p ≤ 0,01) та дистимічною (r = 0,351; p ≤ 0,01) акцентуаціями, а також має зворотний зв’язок з гіпертимним типом акцентуації (r = -0,270; p ≤ 0,01), що означає, що підвищення одного показника супроводжується зменшенням іншого. Отже, можна зробити висновок, що надмірна контактність, балакучість, енергійність, ініціативність та оптимізм у дівчат знижують рівень ситуативної тривожності (ДОДАТОК С).

Відобразимо на малюнку кореляційну плеяду (рис.3.11.).

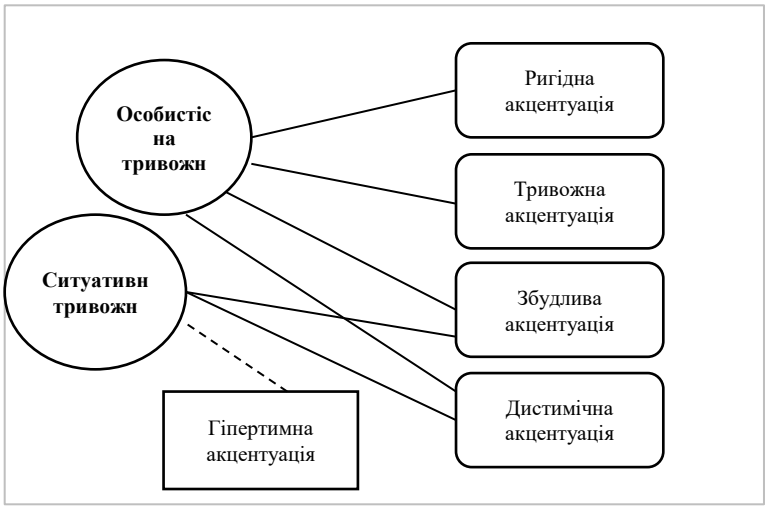

Рис. 3.11. Виявлені кореляції між показниками агресивності, акцентуаціями характеру та різними формами тривожності у підлітків дівчат.

Примітка. — позитивна кореляції (p=0,02)

- - - наявність зворотньої кореляції (p=0,02)

Результати кореляційного аналізу, проведеного для вивчення зв'язків між акцентуаціями характеру у підлітків та іншими характеристиками, виявили цікаві тенденції. Зокрема, ми дослідили взаємозв'язки між усвідомленими характеристиками, такими як агресивність за тестом А. Басса - А. Дарки, а також неусвідомленими характеристиками, які оцінювалися за допомогою геометричного тесту та тесту «Неіснуюча тварина».

Цей підхід дозволяє отримати комплексне уявлення про психологічні аспекти, які впливають на формування агресивної поведінки. Кореляційний аналіз може виявити, наскільки акцентуації характеру пов’язані з різними формами агресії або зі специфічними особистісними рисами, що не завжди усвідомлюються самими респондентами. Це відкриває можливість для глибшого розуміння внутрішніх процесів, що формують поведінку підлітків, а також виявлення потенційних факторів ризику.

Детальніше результати будуть проаналізовані в главі 3.4, де ми розглянемо, як різні методи вимірювання впливають на розуміння агресивності та акцентуацій характеру. Це дозволить нам краще зрозуміти, які саме чинники відіграють ключову роль у формуванні агресивної поведінки серед молоді, а також які психологічні інтервенції можуть бути ефективними у підтримці їх емоційного благополуччя.

3.3. Порівняльний аналіз результатів основного дослідження неусвідомлених особистісних особливостей підлітків

3.3.1. Аналіз і інтерпретація висновків психогеометричного тестування Сьюзен Делліндже

Для здійснення кореляційного аналізу між проективними та стандартними методами, ми виконали кілька ключових етапів. Спочатку була розроблена система кодування для проективних характеристик, таких як "гострі кути", "рот із зубами", "відсутність вух" тощо. Усі дані були занесені до таблиці для подальшого аналізу. Після цього ми перевірили інформацію на наявність

помилок і пропущених значень. Проективні методи дозволяють діагностувати як експліцитні патерни мислення та мотивації, так і імпліцитні процеси в умовах проблемно-орієнтованих завдань, які містяться в стандартизованих стимуляторах. Важливо зазначити, що кореляція не завжди свідчить про причинно-наслідковий зв'язок, а також демонструє, наскільки одні змінні змінюються разом з іншими.

На наступному етапі ми провели психогеометричний тест, що є діагностичним інструментом для визначення основних типів особистості на основі вибору та інтерпретації геометричних фігур.

Його можна ефективно використовувати для підлітків, щоб допомогти їм зрозуміти свої особистісні особливості та розвивати самосвідомість.

Організація психогеометричного тесту для підлітків:

1. Підготувати набір геометричних фігур, намалюваних на окремих картках: квадрат, трикутник, коло, прямокутник і зигзаг (Додаток Г).

2. Інструкція для підлітків. Пояснили підліткам, що вони повинні обрати одну фігуру, яка їм найбільше подобається або яку вони вважають найпривабливішою. Попросили їх також розмістити решту фігур у порядку від найулюбленішої до найменш улюбленої.

3. Проведення тесту.

- Виділили підліткам достатньо часу для вибору фігур та їхнього ранжування.

- Забезпечили спокійну та невимушену атмосферу, щоб підлітки почувалися комфортно під час тестування.

Опис і значення геометричних фігур

1. Квадрат: символізує стабільність, надійність та структурованість. Особистісні риси: люди, які обирають квадрат, часто є методичними, організованими, надійними та орієнтованими на деталі. Вони люблять порядок і рутинні завдання.

2. Трикутник: символізує лідерство, цілеспрямованість та амбіції. Особистісні риси: люди, які обирають трикутник, зазвичай є амбітними,

енергійними та впевненими у собі. Вони люблять керувати та досягати своїх цілей.

3. Коло: символізує гармонію, співпрацю та комунікацію. Особистісні риси: Люди, які обирають коло, часто є доброзичливими, комунікативними та соціально орієнтованими. Вони люблять взаємодію з іншими людьми і прагнуть до гармонії у відносинах.

4. Прямокутник: символізує тимчасовість, невизначеність та зміну. Особистісні риси: Люди, які обирають прямокутник, можуть знаходитися у стані змін або пошуку. Вони можуть бути менш впевненими у своїх діях, але відкриті до нових можливостей і навчання.

5. Зигзаг: символізує креативність, новаторство та емоційність. Особистісні риси: Люди, які обирають зигзаг, часто є креативними, експресивними та інтуїтивними. Вони люблять нові ідеї та нетрадиційні підходи.

Аналіз тестування виявив результати, які ми представимо нижче в таблиці.

Таблиця 3.11.

Ранжовані дані за вибором дівчат геометричних фігур

Дівчата	1 місце	2 місце	3 місце	4 місце	5 місце
зигзаг	23	9	11	7	40
квадрат	12	39	18	13	8
коло	31	10	20	15	14
прямокутник	6	8	19	39	18
трикутник	18	24	22	16	10
Загальний підсумок	*90*	*90*	*90*	*90*	*90*

Ранжування геометричних фігур дозволяє виявити індивідуальні особливості учасників у кожній групі. Це може включати такі аспекти, як схильність до агресії, рівень тривожності, самооцінка та інші психологічні риси, а також виявити відмінності між групами, що також свідчить про вплив зовнішніх факторів, таких як соціальне середовище, умови виховання тощо. Ранжовані дані геометричних фігур за проективним тестом С. Деліндже́ра у двох групах надають широкі можливості для порівняльного та кореляційного аналізу,

виявлення індивідуальних та групових особливостей, оцінки ефективності психологічних втручань та поглибленого розуміння психологічного стану підлітків.

Аналогічним чином представимо нижче дані хлопців.

Таблиця 3.12.

Ранжовані дані за вибором хлопців геометричних фігур

Хлопці	1 місце	2 місце	3 місце	4 місце	5 місце
зигзаг	15	9	7	11	48
квадрат	22	36	19	8	5
коло	22	14	18	29	7
прямокутник	15	14	23	25	13
трикутник	16	17	23	17	17
загальний підсумок	*90*	*90*	*90*	*90*	*90*

Представимо графічно пріоритетний вибір геометричних фігур в групах дівчат і хлопців для наочного порівняння (рис.3.12.).

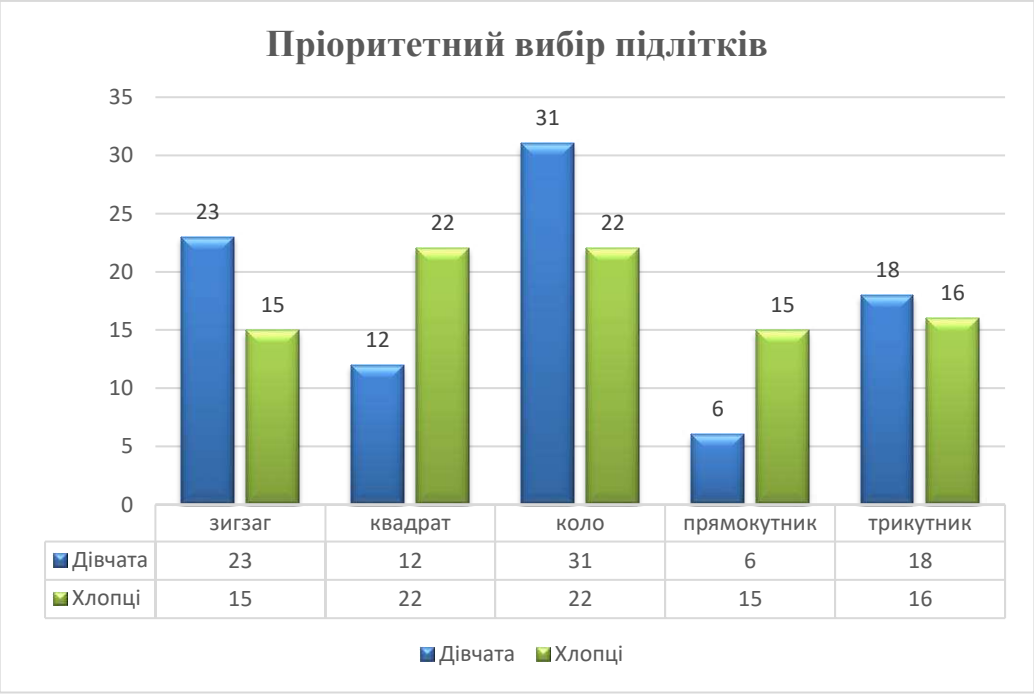

Рис. 3.12. Пріоритетний вибір геометричних фігур

Вибір геометричних фігур у психогеометричному тесті може відображати глибинні психологічні потреби та схильності особистості. Дівчата частіше обирають «коло», а хлопці — «квадрат» і «коло»..

Далі пояснимо, чому саме ці фігури можуть бути популярними серед дівчат і хлопців, а також порівняння їхніх виборів у контексті психогеометричного тесту. За підсумками геометричного тесту виявлено що більшість дівчат вибирають «коло» на перше місце, що символізує гармонію, співпрацю та комунікацію. Багато дівчат цінують міжособистісні стосунки і прагнуть до гармонії в своєму соціальному оточенні. Вибір кола може відображати їхню орієнтацію на створення та підтримку дружніх і доброзичливих взаємин. Дівчата часто мають розвинену здатність до емпатії і підтримки оточуючих. Коло, як символ єдності і згуртованості, відображає ці риси. Коло асоціюється з безпекою і стабільністю, що є пріоритетним для дівчат у юнацькому віці, коли вони переживають емоційні та фізичні зміни.

Представимо графічно (рис. 3.13) в % перший вибір геометричних фігур у дівчат

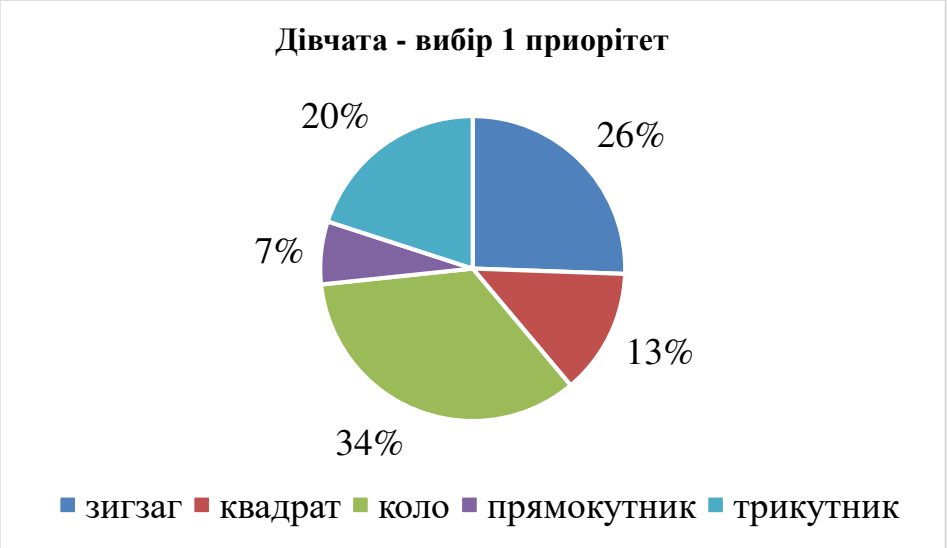

Рис. 3.13. Перший вибір геометричних фігур дівчат у %

Чому хлопці обирають «квадрат» і «коло»? Можливо тому що це структура та надійність: квадрат символізує стабільність, порядок і надійність. Хлопці можуть обирати квадрат, адже для них важливими є чіткі структури та контроль

у повсякденному житті. Це може бути відображенням потреби у безпеці та зрозумілості у власних діях та оточенні. Логіка та систематичність: квадрат також може відображати схильність до логічного мислення і систематизації, що є зазвичай характерним для хлопців через соціальні та культурні очікування. Вибір кола говорить про гармонію та взаємини: як і дівчата, хлопці, які обирають коло, можуть цінувати гармонійні стосунки і соціальну згуртованість. Це може відображати їхню потребу у позитивних взаєминах та почутті приналежності.

Представимо результати першого вибору геометричних фігур серед хлопців графічно (рис. 3.14), де дані відображені у відсотковому співвідношенні. На графіку ми можемо бачити, які фігури отримали найбільшу популярність серед респондентів, а також виявити тренди у виборі.

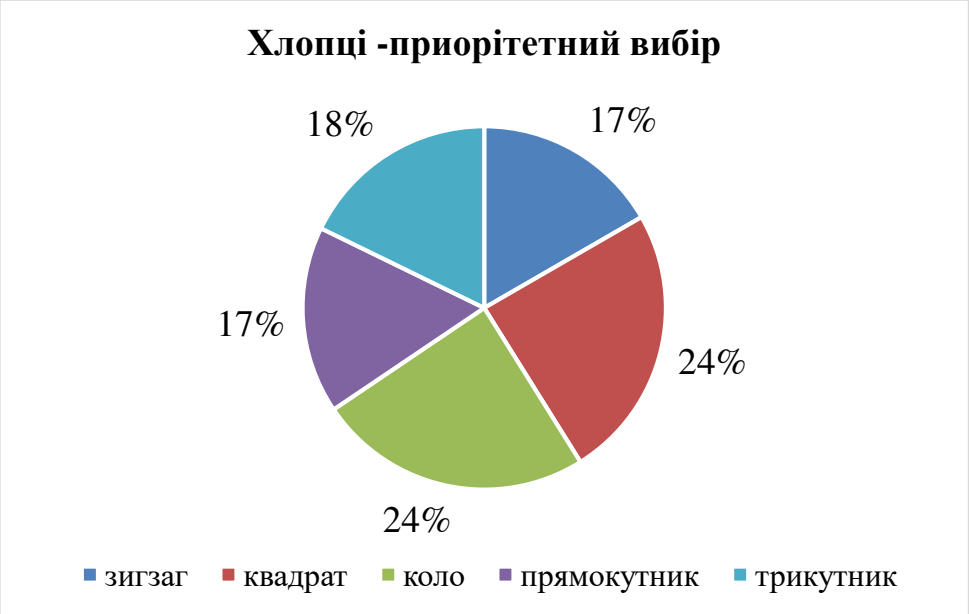

Рис. 3.14. Перший вибір геометричних фігур хлопців у %

Цей графічний аналіз не лише візуалізує дані, але й може слугувати основою для подальшого обговорення про те, які психологічні або соціальні фактори впливають на вибір тих чи інших геометричних фігур. Визначивши ці тенденції, ми зможемо краще зрозуміти, як особистісні характеристики хлопців корелюють з їхнім вибором та сприйняттям навколишнього світу.

Вибір геометричних фігур у психогеометричному тесті відображає глибинні психологічні потреби та схильності підлітків. Дослідження показують,

що більшість дівчат обирають коло, що свідчить про їхню орієнтацію на соціальні взаємини, гармонію та емоційну стабільність. Цей вибір може вказувати на бажання підтримувати позитивні стосунки з оточуючими та прагнення до миру в колективі.

Хлопці, які віддають перевагу квадрату, підкреслюють свою потребу в структурі, надійності та логічному підході. Цей вибір часто пов'язаний із цінностями, такими як порядок і стабільність, що може вказувати на їхню прагнення до контролю над ситуацією.

Цікаво, що вибір кола також присутній у хлопців, відображаючи їхнє усвідомлення важливості гармонійних стосунків.

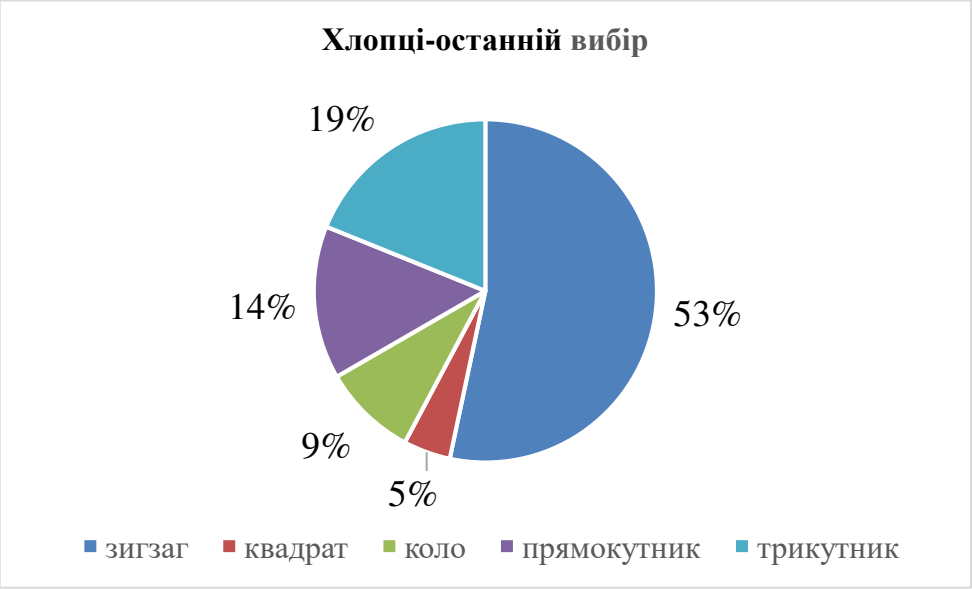

Рис. 3.15. Останній вибір геометричних фігур хлопців у %

Варто зазначити, що більшість підлітків, як дівчат, так і хлопців, обирають зиґзаґ на останнє місце у психогеометричному тесті, що може свідчити про те, що вони сприймають цю фігуру як нестабільну або тривожну, не відповідаючи їхнім потребам у безпеці, стабільності та структурованості, оскільки зиґзаґ може асоціюватися з хаосом і відсутністю чіткої організації, що може викликати у них відчуття дискомфорту, а також підкреслює їхній прагнення до більш визначених і передбачуваних форм, які створюють відчуття контролю і надійності, що підтверджується також і відповідними результатами тестів, де наочно

продемонстровано, як цей вибір розподіляється серед дівчат і хлопців у відсотковому співвідношенні (рис. 3.15; рис. 3.16), що дозволяє зробити висновок про особливості сприйняття стабільності та структури в підлітковому віці.

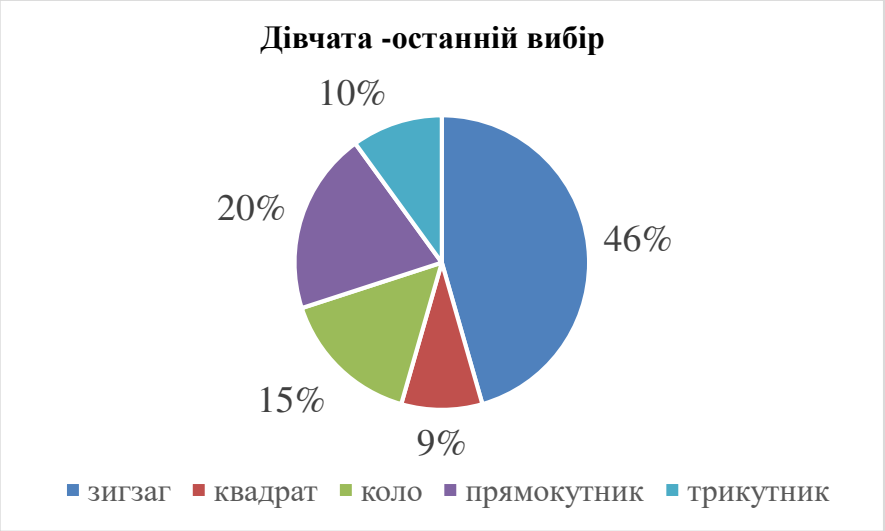

Рис. 3.16. Останній вибір геометричних фігур дівчат у %

Ці дані можуть стати основою для подальшого аналізу, щоб краще розуміти психологічні особливості підлітків і адаптувати методи роботи з ними відповідно до їхніх потреб та цінностей.

Це явище може бути зумовлене різними психологічними та соціальними чинниками. Низька популярність зиґзаґа може пояснюватися невизначеністю і нестабільністю, а також постійними змінами і непередбачуваністю. Зиґзаґ символізує динамічність, креативність і нестабільність. У контексті війни в Україні підлітки можуть прагнути до стабільності та передбачуваності у своєму житті, особливо в умовах, коли вони переживають численні фізичні, емоційні та соціальні зміни.

Тому зиґзаґ, як символ нестабільності, може викликати неприйняття. Також страх перед невідомим, прагнення до безпеки, багато підлітків можуть боятися невідомого і нестабільного. Вибір зиґзаґа може асоціюватися з ризиками та непередбачуваними ситуаціями, що сприймається незатишним для них у цей вразливий період. Однією з причин є конформізм: підлітки часто прагнуть

відповідати соціальним нормам і бути прийнятими своїми однолітками. Зиґзаґ, який символізує нестандартне мислення і нетрадиційний підхід, може не відповідати цим очікуванням і тому відштовхується. З боку психологічного комфорту існує потреба в передбачуваності, квадрат і коло представляють стабільність і гармонію, які можуть надавати психологічний комфорт. Зиґзаґ, навпаки, символізує хаос і непередбачуваність та виглядає менш привабливим. Також такі соціокультурні фактори, як освітні системи, часто акцентують увагу на структурі, дисципліні та передбачуваності, що може впливати на уподобання підлітків. Творчі та нестандартні підходи, представлені зиґзаґом, можуть не завжди заохочуватися. Сімейні установки, цінності родини, виховання в родині - також може впливати на вибір. Родини, що цінують порядок і стабільність, можуть непрямо формувати негативне ставлення до символів нестабільності. Індивідуальні особливості, деякі риси особистості, такі як схильність до тривожності або прагнення до безпеки, можуть зменшувати привабливість зиґзаґа.

Підлітки переживають важливий етап формування своєї ідентичності та самосвідомості, у цей період вони активно шукають відповіді на питання про себе, свої цінності, цілі та місце в суспільстві. Цей процес може проявлятися через експерименти з різними ролями, стилями спілкування та захопленнями, що допомагає їм зрозуміти, хто вони насправді. Цей період часто супроводжується прагненням до визначеності та чітких орієнтирів у житті.

3.3.2. Порівняльний аналіз і інтерпретація за методикою «Неіснуюча тварина»

На наступному етапі ми провели проективну методику “Неіснуюча тварина”, ця методика (іноді також відома як “Вигадана тварина”) є творчою технікою, яка дозволяє дослідити внутрішній світ підлітка через його уявлення про вигадану істоту. Вона широко використовується для виявлення різних аспектів особистості, включаючи рівень агресивності.

Створюючи малюнок, підліток через рухи руки виявляє певні аспекти своєї психіки. Хоча це відображення не охоплює всю складність психічного світу підлітка, воно все ж демонструє деякі його прояви. Поєднуючи результати малюнка з іншими психодіагностичними методами, ми отримуємо цінні результати для діагностики. Проективна методика “Неіснуюча тварина” дозволяє виявити приховані, неусвідомлювані аспекти особистості через творчий вираз. Методика А. Басса - А. Дарки є структурованим і формалізованим, що дозволяє отримати конкретні числові показники агресивності.

Поєднання проективної методики "Неіснуюча тварина" з тестом А. Басса - А. Дарки може надати цілісне уявлення про агресивність підлітка. Проективний тест допомагає виявити неусвідомлені аспекти агресії, тоді як анкетування за методикою А. Басса – А. Дарки уточнює рівень та типи агресії. Таким чином, "Неіснуюча тварина" є ефективним інструментом для виявлення агресивних тенденцій у підлітків, особливо в комбінації з більш структурованими підходами, такими як методика агресивності А. Басса – А. Дарки. Ось кілька причин, чому важливо поєднувати ці два тести:

1. Комплексний аналіз**.** Проективні малюнки дозволяють виявити емоційні і творчі аспекти, тоді як методика А. Басса-А. Дарки фокусується на міжособистісних відносинах і соціальних ролях. Разом вони дають більш повну картину особистості.

2. Важливість перехрестної перевірки**.** Результати обох методик можуть підтверджувати або доповнювати один одного, що підвищує достовірність висновків.

3. Різноманіття вираження в тому, що учасники можуть виявити свої думки і почуття по-різному в малюнках і в словесних описах, що дає змогу розкрити більше аспектів їхнього внутрішнього світу.

4. Соціальна динаміка в комбінації цих методів допомагає краще зрозуміти, як особистість взаємодіє з соціальним оточенням, включаючи динаміку стосунків у групі.

5. Дослідження особистісних конфліктів і страхів через малюнки і проективні методи може дати цінні інсайти про внутрішні переживання учасників.

Таким чином, поєднання цих методик сприяє глибшому і багатогранному аналізу, що є особливо корисним у груповій психології.

Процедура: Намалюйте малюнок на аркуші паперу формату А4, використовуючи кольорові олівці та гумку. "Придумайте і намалюйте неіснуючу тварину, таку, яка ніколи не існувала на нашій планеті, — створіть фантастичну істоту, що може мати поєднання різних частин від реальних тварин або зовсім нові елементи, яких ви не зустрічали раніше. Дайте їй унікальне ім'я, яке відображатиме її характер чи особливості. Розслабтеся, прислухайтеся до своєї інтуїції, відкрийтеся творчості та дайте волю своїй фантазії, дозволяючи руці вільно рухатися по аркушу, немов сама по собі, без будь-яких обмежень чи правил. Пам'ятайте, що це малюнок вашої уяви, тому ви можете сміливо додавати незвичайні елементи, які навіть не зможете пояснити. Використовуйте кольорові олівці для створення яскравих деталей, а гумку — для того, щоб вносити зміни або додавати цікаві ефекти. Головне — не обмежуйте себе і насолоджуйтеся процесом створення вашої унікальної тварини!"

Проективні методики зазвичай використовуються для оцінки глибинних аспектів особистості та можуть включати аналіз малюнків, асоціативні тести та інші форми непрямих оцінок. Вони базуються на якісних даних. Для проведення кореляційного аналізу необхідно перетворити ці дані у кількісні показники. Це може бути здійснено через створення категорій або шкалювання відповідей опитаних. Інтерпретація кореляційних результатів для проективних методик є складною через суб’єктивність та багатозначність отриманих відповідей. Важливо враховувати контекст і можливі впливи зовнішніх факторів на результати. Кореляційний аналіз між двома методиками можливий, але вимагає ретельної підготовки даних і критичного підходу до інтерпретації результатів. Це може бути корисним для виявлення певних патернів або тенденцій у відповідях опитаних.

Щоб провести кореляційний аналіз між проективною методикою і стандартизованою, ми виконали наступні кроки:

- Збір даних: отримали дані з двох різних проективних методик. Це оцінки за різними параметрами: характеристики малюнків, реакції на стимули тощо.

- Кодування даних: перетворили якісні дані в кількісні (Додаток В). Наприклад, для методики “неіснуюча тварина” ми кодували наявність різних елементів малюнка, кількість деталей тощо.

- Об’єднали дані з обох методик в один набір даних, щоб кожен опитаний мав два набори характеристик – по одному з кожної методик.

- Вибрали змінні, які, на нашу думку, можуть мати взаємозв’язок між двома методиками..

- Використали кореляційний аналіз для визначення взаємозв’язку між змінними з двох методик за допомогою Спірмена (для ненормальних розподілів або порядкових даних).

Ми провели детальний аналіз малюнків, отриманих за допомогою феноменологічного методу, який включав не лише якісні характеристики, а й їх кодування для подальшого кількісного аналізу. Це означало перетворення якісних даних у числові показники, що дозволяє здійснити більш об'єктивну оцінку. Наприклад, ми кодували наявність хвоста: 1 позначало його наявність, а 0 – відсутність. Також ми оцінювали натиск олівця на папір за трьома категоріями: 0 – не виражений, 1 – помітний, 2 – дуже виражений.

Після обробки отриманих даних ми отримали узагальнені результати, що відображають наявність виражених ознак у малюнках. У нашій роботі ми виділили специфічні ознаки для вивчення та інтерпретації цієї методики, що дозволяє більш глибоко аналізувати психоемоційний стан підлітків. Ранжовані дані, отримані за методом «Неіснуюча тварина», були представлено в обох групах (Додаток Б), що дає можливість виявити спільні риси та відмінності в творчих виразах учасників.

Цей підхід дозволяє не лише порівнювати результати, а й робити висновки про психологічні особливості учасників, що можуть мати важливе значення для подальших досліджень та практичних застосувань у психотерапії і педагогіці.

Таблиця 3.13.

Ранжовані дані за методом «Неіснуюча тварина» в групі дівчат

Дівчата/ ознаки							
Критерії	-	+	++	Критерії	-	+	++
Збільшений малюнок	56	33	1	Мало елементів	8	92	0
Зменшений малюнок	34	56	0	Гострі кути	81	4	5
Малюнок вгорі листа	40	44	6	Колоподібний малюнок	77	12	1
Малюнок донизу	53	37	0	Луска/панцир	81	9	0
Малюнок виходить за край	67	21	2	Шипи/голки	81	6	3
Малюнок у кутку	79	11	0	Зброя на малюнку	90	0	0
Очі порожні	81	8	1	Крила	39	42	9
Очі з зачорненою радужкою	9	81	0	Хвіст праворуч	59	26	5
Очі з віями	26	60	4	Хвіст ліворуч	79	8	3
Великі вуха	77	8	5	Хвіст догори	53	36	1
Відсутність вух	13	77	0	Хвіст донизу	84	5	1
Рот з язиком	56	29	5	Гарний пухнастий хвіст	83	7	0
Промальовані вуста	35	24	31	Надмірна кількість ніг	71	19	0
Рот із зубами	87	3	0	Товсті ноги	88	2	0
Голова збільшена	31	59	0	Слабкий натиск олівця	83	4	3
Дві голови	88	2	0	Сильний натиск	73	17	0
Пір'я	78	12	0	Надсильний натиск	87	3	0
Роги	76	9	5	Людиноподібна тварина	60	30	0
Багато складових частин	82	2	6	Багато механічних частин	78	9	3
				Оригінальний малюнок	71	19	0

Примітка: «+» - присутня ознака, «-» - відсутня ознака, «++» - яскраво виражена ознака.

Порівняння результатів тесту «неіснуюча тварина» в групах дівчат і хлопців-підлітків може виявити гендерні відмінності у сприйнятті агресії, фантазії та емоційного стану. Аналізуючи ці відмінності, можна отримати цінні знання для психологічного супроводу підлітків обох статей. Ми в роботі виділили, що дівчата малюють м’якші та більш дружні істоти з меншою кількістю агресивних елементів (шипи, голки, зброя роги), тварини зображені в більш спокійних, мирних позах, відображаючи захисну або дружню поведінку. Вони зображують тварин з доброзичливим або нейтральним виразом обличчя.

Малюнки часто більш деталізовані та естетично привабливі. Частіше включають тварин у групи або сім'ї, що може свідчити про більшу орієнтацію на соціальні зв'язки. Вони приділяють більше уваги дрібним деталям, прикрасам та естетичній стороні малюнка.

Таблиця 3.14.

Ранжовані дані за методом «Неіснуюча тварина» в групі хлопців.

Хлопці/ознаки							
Критерії	-	+	++	Критерії	-	+	++
Збільшений малюнок	70	17	3	Мало елементів	38	52	0
Зменшений малюнок	52	37	1	Гострі кути	78	8	4
Малюнок вгорі листа	47	42	1	Колоподібний малюнок	64	26	0
Малюнок донизу	62	28	0	Луска/панцир	84	6	0
Малюнок виходить за край	77	13	0	Шипи/голки	63	27	0
Малюнок у кутку	83	6	1	Зброя на малюнку	77	9	4
Очі порожні	57	33	0	Крила	65	25	0
Очі з зачорненою радужкою	33	57	0	Хвіст праворуч	55	35	0
Очі з віями	80	10	0	Хвіст ліворуч	76	14	0
Великі вуха	44	45	1	Хвіст догори	47	43	0
Відсутність вух	46	44	0	Хвіст донизу	85	5	0
Рот з язиком	52	38	0	Гарний пухнастий хвіст	83	6	1
Промальовані вуста	57	32	1	Надмірна кількість ніг	61	29	0
Рот із зубами	83	4	3	Товсті ноги	90	0	0
Голова збільшена	60	30	0	Слабкий натиск олівця	65	25	0
Дві голови	88	2	0	Сильний натиск	76	14	0
Пір'я	51	39	0	Надсильний натиск	87	3	0
Роги	75	12	3	Людиноподібна тварина	66	24	0
Багато складових частин	52	38	0	Багато механічних частин	51	39	0
				Оригінальний малюнок	70	20	0

Примітка: «+» - присутня ознака, «-» - відсутня ознака, «++» - яскраво виражена ознака.

Хлопці зображують істот з більш вираженими агресивними характеристиками, тварини зображені в активних, агресивних або бойових позах іноді з гнівним або ворожим виразом обличчя. Малюнки складаються з різних механічних частин, з акцентом на функціональність та агресивність.

Таким чином, результати тесту «неіснуюча тварина» можуть відображати значні гендерні відмінності, які важливо враховувати в психологічній роботі з підлітками. Важливо зазначити, що методика «Неіснуюча тварина» дозволяє

виявити приховані аспекти агресивної поведінки, які можуть виявлятися у стандартних опитувальниках. Це наголошує на значущості комплексного підходу в психодіагностиці, що включає як проективні, так і кількісні методики. Статистично значимі кореляції з іншими методиками ми обґрунтуємо в наступній главі.

3.4. Статистичний аналіз і інтерпретація результатів емпіричного дослідження

Спочатку було проаналізовано діагностичні показники підлітків чоловічої статі. Використовуючи критерій Пірсона, виявлено ряд прямих значущих кореляційних зв'язків між різними формами і видами агресивних проявів, а також усвідомленими і неусвідомленими характеристиками та соціальними факторами. Спочатку ми знайшли статистично значимі кореляції між параметрами агресивності за тестом А. Баса -А. Дарки і усвідомленими особливостями (тест Л. Шмішика, Ч. Спілберга - Ю. Л. Ханіна) (ДОДАТОК З). Було виявлено, що такий параметр агресивності як «Фізична агресія» позитивно корелює зі непрямою агресією ($r = 0,261$; $p \leq 0,01$); з «роздратуванням» сильна кореляція ($r = 0,466$; $p \leq 0,001$) - висока статистична значимість, це вказує на низький рівень терплячості та високу реактивність на стресові ситуації; з негативізмом ($r = 0,255$; $p \leq 0,01$), хлопці, які схильні до фізичної агресії, часто демонструють опозиційну поведінку, непокору і супротив соціальним нормам або вимогам; з підозрілістю ($r = 0,388$; $p \leq 0,001$) - сильна кореляція високої значимості, підозрілість може сприяти агресивній поведінці як захисна реакція на передбачувану загрозу або ворожість з боку оточуючих; з вербальною агресією ($r = 0,403$; $p \leq 0,001$), хлопці, які схильні до фізичної агресії, також часто використовують агресивну мову, ображають або погрожують іншим. Ці зв'язки свідчать про те, що різні форми агресивної поведінки у хлопців тісно пов'язані між собою і, можливо, підсилюють одна одну. Агресивна поведінка може бути комплексною реакцією на внутрішні (роздратування, негативізм) і зовнішні

(підозрілість) фактори. Усі ці форми агресії можуть бути вираженням загальної схильності до агресивної поведінки та ворожості, яка може проявлятися як фізично, так і вербально.

Так, встановлено, численні кореляційні зв'язки такого параметру агресивності як «непряма агресія» з роздратуванням ($r = 0,266$; $p \leq 0,01$) - кореляції була середньої сили. Роздратування може виступати як тригер для непрямої агресії. Хлопці можуть вдаватися до непрямих агресивних дій, таких як інтриги або плітки, як спосіб вираження свого роздратування; з негативізмом ($r = 0,420$; $p \leq 0,001$) – сильна кореляція високої статистичної значимості, негативізм може посилювати непряму агресію, оскільки непокора і опозиційність можуть знайти своє вираження через агресивні дії, які не є прямими, але мають шкідливі наслідки для оточуючих; з підозрілістю кореляція середньої сили ($r = 0,265$; $p \leq 0,01$), вона може спонукати до непрямої агресії, оскільки хлопці можуть вбачати у поведінці оточуючих потенційні загрози і намагатися протидіяти їм через непрямі агресивні дії; з вербальною агресією ($r = 0,276$; $p \leq 0,01$) - середня статистична значимість; з циклотимічним типом акцентуацією середня статистична значимість ($r = 0,260$; $p \leq 0,01$) - емоційні перепади, властиві циклотимічному типу, можуть впливати на схильність до непрямої агресії, періоди підвищеного настрою можуть чергуватися з періодами дратівливості та агресивності, що виражається непрямими способами; з такою тривожністю, як особистісна ($r = 0,259$; $p \leq 0,01$) - кореляції була середньої сили. Високий рівень тривожності може підштовхувати до непрямих агресивних дій як захисного механізму. Хлопці можуть обирати непряму агресію, оскільки вона менш ризикована і може залишитися непоміченою в порівнянні з прямою агресією. Взаємозв'язок між тривожним радикалом у структурі особистості підлітків-чоловіків є очевидним і закономірним. Цей радикал здатний активувати механізм накопичення деструктивних агресивних імпульсів на тлі високого рівня тривожності. З одного боку, це сприяє формуванню негативного досвіду соціальної взаємодії, а з іншого – перешкоджає відкритому прояву цих

деструктивних імпульсів у вигляді фізичної агресії. У результаті, такі імпульси можуть проявлятися в прихованій або пригніченій формі.

Також було виявлено, що показник схильності до агресії, зокрема «Роздратованість», має позитивну кореляцію з негативізмом. ($r = 0{,}275$; $p \leq 0{,}01$), образою ($r = 0{,}498$; $p \leq 0{,}001$), підозрілістю ($r = 0{,}460$; $p \leq 0{,}001$), вербальною агресією ($r = 0{,}324$; $p \leq 0{,}01$), збудливою ($r = 0{,}394$; $p \leq 0{,}001$), екзальтованою ($r = 0{,}300$; $p \leq 0{,}01$) та емотивною ($r = 0{,}322$; $p \leq 0{,}01$) акцентуаціями. Крім того, спостерігається кореляція з особистісною ($r = 0{,}375$; $p \leq 0{,}001$) та ситуативною ($r = 0{,}279$; $p \leq 0{,}01$) тривожністю. Враховуючи зміст акцентуацій, що мають відповідні кореляційні зв'язки, можна стверджувати, що стан роздратованості викликаний підвищеним психоемоційним напруженням та емоційною нестійкістю як особистісною рисою.

Отримана кореляційна матриця дала змогу спрогнозувати проведення факторного аналізу, а також, у поєднанні з методом максимального кореляційного шляху, створити кореляційну плеяду, що відображена на рис.3.17.

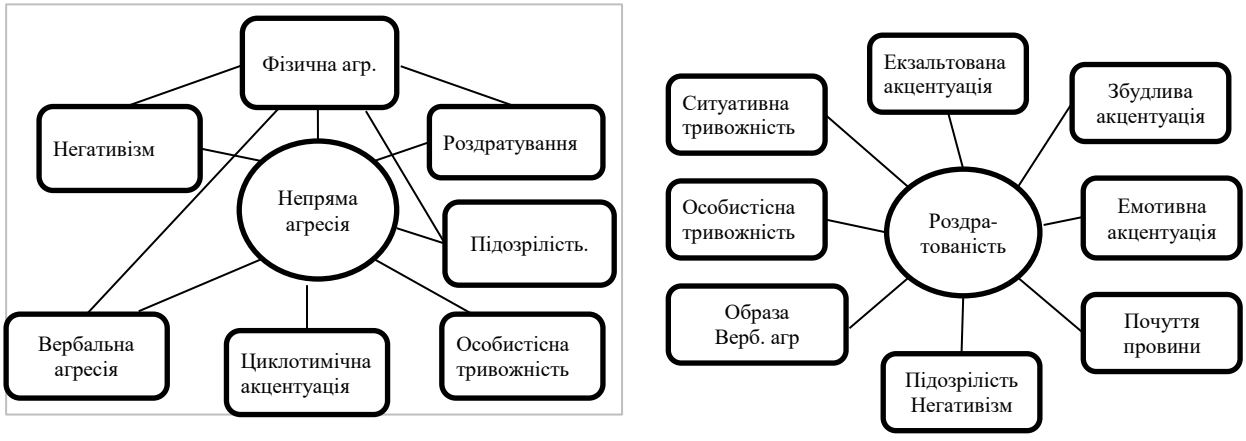

Рис. 3.17. Виявлені кореляції між показниками агресивності, акцентуаціями характеру та різними видами тривожності у підлітків чоловічої статі.

Примітка. — позитивна кореляції (p=0,02)

У загальному можна констатувати, що за шкалою роздратованості було виявлено значну кількість значущих кореляційних зв’язків з акцентуаціями

характеру та різними формами тривожності у структурі особистості підлітків чоловічої статі. Це свідчить про виражену залежність показника роздратованості від психологічних чинників – індивідуально-психологічних та особистісних характеристик.

Параметр агресивності «Негативізм» виявляє позитивну кореляцію з образою ($r = 0,276$; $p \leq 0,01$), підозрілістю ($r = 0,432$; $p \leq 0,001$), почуттям провини ($r = 0,327$; $p \leq 0,01$), а також із ситуативною ($r = 0,309$; $p \leq 0,01$) та особистісною тривожністю ($r = 0,313$; $p \leq 0,01$). Водночас, параметр агресивності «Образа» також демонструє позитивну кореляцію з підозрілістю ($r = 0,550$; $p \leq 0,001$), вербальною агресією ($r = 0,261$; $p \leq 0,01$), почуттям провини ($r = 0,298$; $p \leq 0,01$), а також із ситуативною ($r = 0,330$; $p \leq 0,001$) і особистісною тривожністю ($r = 0,286$; $p \leq 0,01$). Крім того, «Підозрілість» позитивно корелює з вербальною агресією ($r = 0,341$; $p \leq 0,001$) - підозрілість передбачає низький рівень довіри до оточуючих, це може призводити до ворожого сприйняття їхніх дій і намірів, вербальна агресія може бути засобом вираження цього ворожого ставлення та зневіри; зі збудливим типом акцентуації ($r = 0,326$; $p \leq 0,01$), хлопці з збудливим типом акцентуації характеру мають виражену чутливість до зовнішніх подразників та стресових ситуацій, підозрілість може посилювати цю чутливість, оскільки вони можуть реагувати на навіть слабкі або неявні загрози, що може призвести до збудливих реакцій.

Образа, негативізм і почуття провини мають тісну кореляцію з особистісною та ситуативною тривожністю, що виглядає цілком закономірним. Це пояснюється підвищеною емоційною реактивністю та напруженістю, характерними для підліткового віку.

Дослідження виявило, що вербальна агресивність у хлопців підліткового віку має кілька психологічних детермінант, що формують її структуру. Зокрема, існують значущі кореляції між вербальною агресивністю та різними акцентуаціями характеру: гіпертимною ($r = 0,327$; $p \leq 0,01$), ригідною ($r = 0,267$; $p \leq 0,01$), циклотимічною ($r = 0,293$; $p \leq 0,01$) та демонстративною ($r = 0,261$; $p \leq 0,01$). Ці результати свідчать про те, що підвищена потреба підлітків у

самоствердженні, а також прагнення привернути увагу оточуючих, можуть бути основними факторами, що спонукають до вербальної агресії.

Цікаво, що в контексті інших типів агресивності, визначених за допомогою методики А. Басса - А. Дарки, параметр вербальної агресивності не демонструє кореляцій із ситуативною або особистісною тривожністю. Це може вказувати на те, що вербальна агресія функціонує за власними механізмами, які не залежать від рівня тривожності підлітка. Таким чином, ці висновки підкреслюють важливість розгляду вербальної агресивності як окремого феномена, що потребує специфічних підходів у психологічній роботі з підлітками, оскільки вона може бути викликана потребою в самовираженні та соціальному визнанні, а не тільки стресом або тривожністю.

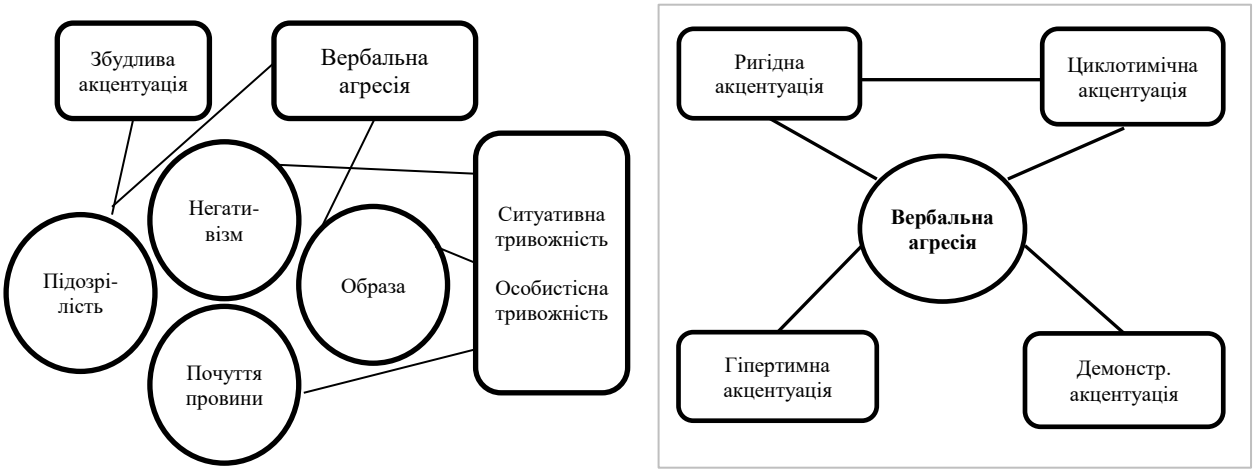

Рис. 3.18. Встановлені кореляції між показниками агресивності та усвідомленими рисами у підлітків чоловічої статі.

Примітка. — позитивна кореляції (p=0,02)

Також, встановлено, численні кореляційні зв’язки такого параметру акцентуації характеру, як ригідність з педантичним ($r = 0{,}411$; $p \leq 0{,}01$), циклотимічним ($r = 0{,}292$; $p \leq 0{,}01$) і дистимічним ($r = 0{,}292$; $p \leq 0{,}01$) типами акцентуаціями. Це свідчить, що чим більш є підвищеною здатність до роздратування, стійкість негативних афектів, хвороблива образливість, тим більше будуть проявлятися акуратність, сумлінність, періодичні зміни настрою

та схильність до песимізму, небагатослівність. Також виявлено, що емотивний тип акцентуації характеру позитивно корелює з педантичною акцентуацією ($r = 0,257$; $p \leq 0,01$). Якщо підліток легко піддається впливу інших, постійно шукає нових вражень, легко спілкуються з незнайомими людьми, не витримує самотності, не схильний до лідерства, вкрай байдужий до свого майбутнього – живе лише сьогоденням, йому також притаманні будуть акуратність, сумлінність, надійність у справах і занудство.

Виявлено ряд прямих значущих кореляційних зв'язків між педантичною акцентуацією та тривожим ($r = 0,268$; $p \leq 0,01$), збудливим ($r = 0,355$; $p \leq 0,001$) і дистимічним ($r = 0,244$; $p \leq 0,01$) типами акцентуації. Акуратність, сумлінність, надійність у справах та невпевненість у винесенні рішень йдуть наряду з почуттям власної неповноцінності, сором'язливістю, підвищеною конфліктністю, нетерпимістю до інших людей та низьким рівнем контактності і схильність до песимізму. Так, встановлено, численні кореляційні прямі зв'язки тривожного типу акцентуації з збудливою ($r = 0,437$; $p \leq 0,001$) і дистимічною ($r = 0,322$; $p \leq 0,01$) акцентуаціями. Чим більший рівень напруги, тим яскравіше проявляються імпульсивність, конфліктність та схильність до песимістичного мислення. Коефіцієнт кореляції між циклотимічним і екзальтованим типами акцентуації показав високу статистичну значущість ($r = 0,443$; $p \leq 0,001$), а також середньої сили з особистісною тривожністю ($r = 0,325$; $p \leq 0,01$). Це свідчить про прямий зв'язок між цими параметрами: підлітки з періодичними змінами настрою схильні уникати самотніх роздумів, потребують підтримки та визнання з боку оточуючих, мають багато друзів, є комунікабельними і легко піддаються навіюванню. Вони охоче розважаються і можуть вчиняти імпульсивно, але часто демонструють невпевненість, що супроводжується елементами покірності і приниження.

Крім того, було виявлено статистично значущий прямий зв'язок між збудливою акцентуацією та дистимічною акцентуацією ($r = 0,300$; $p \leq 0,01$) і особистісною тривожністю ($r = 0,264$; $p \leq 0,01$). Величина коефіцієнта кореляції між екзальтованим типом акцентуації і особистісною тривожністю також була

високою (r = 0,414; p ≤ 0,001). Це вказує на те, що поряд із потребою в підтримці та визнанні, підлітки з великою кількістю друзів демонструють високий рівень особистісної тривожності.

Було виявлено ряд прямих значущих кореляційних зв'язків між почуттям провини і ригідним (r = 0,256; p ≤ 0,01), тривожним (r = 0,251; p ≤ 0,01) та циклотимічним (r = 0,237; p ≤ 0,01) типами акцентуацій. Також спостерігаються прямі кореляції середньої сили з ситуативною (r = 0,365; p ≤ 0,001) і особистісною (r = 0,282; p ≤ 0,01) тривожностями (рис. 3.19.).

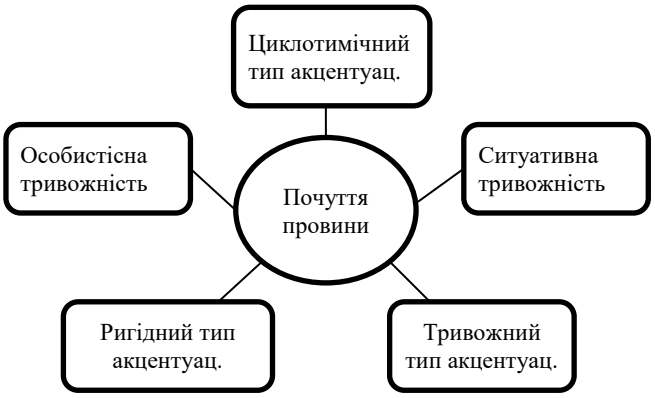

Рис. 3.19. Виявлені кореляції між різними характеристиками у хлопців підліткового віку.

Примітка. — позитивна кореляції (p=0,02)

У групі хлопців виявлено прямий кореляційний зв'язок між загальним індексом агресивності та збудливою акцентуацією характеру (r = 0,266; p < 0,05). Ймовірно, ця акцентуація грає ключову роль у формуванні стійкої схильності підлітків до агресії, стаючи основою агресивних поведінкових реакцій. Індекс ворожості демонструє ще більше прямих кореляційних зв'язків. Зокрема, було зафіксовано кореляцію з збудливою (r = 0,252; p < 0,05) та дистимічною (r = 0,230; p < 0,05) акцентуаціями, а також із ситуативною (r = 0,264; p < 0,05) і особистісною (r = 0,272; p < 0,01) тривожностями. Також зафіксовано ряд значущих прямих кореляцій між гіпертимною акцентуацією та ригідною (r = 0,260; p ≤ 0,01), педантичною (r = 0,258; p ≤ 0,01) та демонстративною (r = 0,512; p ≤ 0,001) акцентуаціями характеру.

Таким чином, можна підсумувати, що підвищена збудливість і імпульсивність, а також хронічно знижений настрій є основними факторами агресивних проявів різної форми серед хлопців підліткового віку. При цьому виявлені кореляційні зв'язки є прямими, що свідчить про те, що збільшення одного психологічного показника призводить до пропорційного зростання відповідного параметра. Цікаво, що за шкалою «Фізична агресія» методики А. Баса-А. Дарки не було виявлено кореляцій з акцентуаціями, що може вказувати на відносну незалежність фізичної агресії від інших психологічних характеристик.

Характерною рисою хлопців є підвищений рівень фізичної агресії, що, ймовірно, більше пов'язано з біологічними факторами, ніж з психологічними. У цьому віці суттєво зростає концентрація чоловічих гормонів, що може сприяти підвищеній готовності до конкуренції та застосуванню силових методів для відстоювання своїх позицій. Отже, можна зробити висновок, що особистісні та психологічні особливості хлопців у цей період незначно впливають на прояви фізичної агресії.

За допомогою критерію Спірмена ми знайшли статистично значимі кореляції між усвідомленими особистісними особливостями (тест К. Леонгарда Г. Шмішека та соціальними факторами) (ДОДАТОК Р. *Табл. Р.2.*). Таким чином, у хлопців було зафіксовано зворотний кореляційний зв'язок середньої сили між оцінкою їхнього поточного стану та типом акцентуації тривожності ($r = -0,308$; $p \leq 0,01$), це свідчить про те, що чим краще перебуває поточний стан, тим менше проявляється тривожна акцентуація, яка включає відчуття власної неповноцінності та сором’язливість (ДОДАТОК Р. *Табл. Р.1.*). Також виявлено пряму кореляцію між гіпертимною акцентуацією та соціальним фактором, якщо дитина є «першою у родині» ($r = 0,307$; $p \leq 0,01$) (ДОДАТОК Н). Це вказує на те, що первістки в сім'ї відрізняються підвищеною товариськістю, багатослівністю, а також яскравими жестами і виразами обличчя. Він енергійний, ініціативний і оптимістичний. Проте його також легко вразити і роздратувати; він погано переносить жорстку дисципліну та вимушену самотність. Іноді первістки не

доводять до кінця розпочаті справи і не можуть зосередитися на чомусь одному. А також виявлено зворотній зв’язок між соціальним фактором «проживання з мачухою» та гіпертимним ($r = -0,276$; $p \leq 0,01$) і ригідним ($r = - 0,244$; $p \leq 0,01$) типами акцентуацій. Гіпертимний тип акцентуації характеризується підвищеним настроєм, активністю, енергією, спілкуваністю і оптимізмом. Ці люди зазвичай легко адаптуються до нових умов і знаходять спільну мову з оточуючими. Ригідний тип акцентуації відрізняється жорсткістю, стійкістю до змін, прямолінійністю, впертістю і схильністю до шаблонного мислення. Люди з таким типом акцентуації зазвичай важко адаптуються до нових ситуацій і змін у житті. Проживання з мачухою може створювати певні соціальні і психологічні умови, які впливають на розвиток цих типів акцентуацій. Проживання з мачухою може бути пов'язане зі стресовими ситуаціями через складні сімейні стосунки або адаптацію до нових сімейних умов і це може пригнічувати розвиток гіпертимних рис, оскільки ці люди зазвичай більш чутливі до соціальних конфліктів і менш стійкі до стресу. Для ригідних типів, складні сімейні обставини можуть підсилювати їхню стійкість до змін і жорсткість у поведінці, але надмірний стрес може також призводити до того, що вони не можуть підтримувати свою типову ригідність і адаптаційні стратегії. Підлітки, які проживають з мачухою, можуть проявляти тенденції до підвищеного конформізму та зниження активності. Це прагнення уникати конфліктів і напруженості в сімейному середовищі може бути їхньою відповіддю на нові динаміки стосунків у родині. На відміну від гіпертимного типу, який характеризується високою активністю та відкритістю до спілкування, діти, які живуть у такій ситуації, можуть обирати більш обережний підхід, щоб зберегти мир у сім'ї.

Цікаво, що ригідні діти можуть демонструвати більшу гнучкість у своїй поведінці, адаптуючись до нової сімейної структури. Це може призводити до зниження рівня ригідності, оскільки їм доводиться вчитися взаємодіяти з новими членами сім'ї та пристосовуватися до змін у житті. Таким чином, спільне життя

з мачухою може створити умови, які зменшують ймовірність розвитку або виявлення гіпертимних і ригідних рис характеру.

Ці адаптаційні механізми важливі для розуміння психосоціальних процесів, які впливають на підлітків у складних сімейних ситуаціях. Зрештою, ця динаміка підкреслює, як зміни в сімейній структурі можуть формувати особистісні риси та впливати на поведінку молодих людей, що потребує уважного підходу з боку педагогів і психологів у підтримці їхнього розвитку.

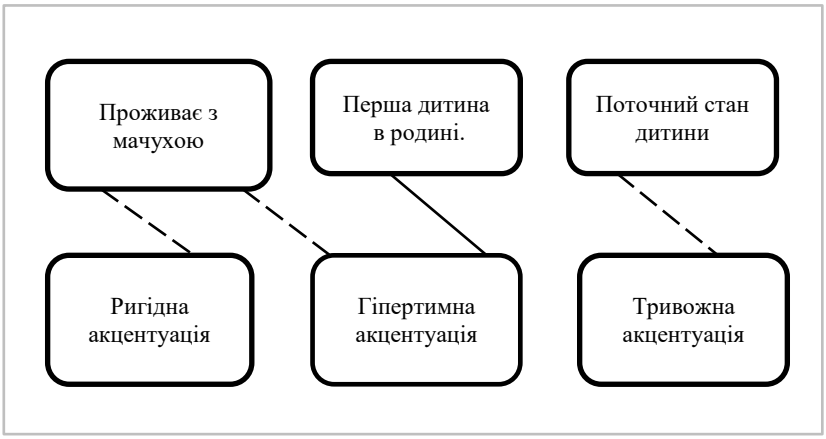

Рис. 3.20. Встановлені кореляційні зв'язки між показниками акцентуацій характеру та соціальними факторами у підлітків чоловічої статі.

Примітка. — позитивна кореляції (p=0,02)

- - - наявність зворотної кореляції (p=0,02)

Виявлено статистично значущі кореляції за соціальним опитувальником, які свідчать про зворотний зв'язок між «часом, проведеним у соціальних мережах», і «поточним станом» ($r = -0{,}256$; $p \leq 0{,}01$), а також з фактором опитувальника «Оцініть від 1 до 5, як війна в Україні впливає на ваш стан, де 1 - малий вплив, 5 - дуже великий» ($r = 0{,}305$; $p \leq 0{,}01$), що свідчить про суперечливий вплив соцмереж, з одної сторони, чим довше підліток сидить в віртуальному світі, тим гірше його поточний стан, а з іншої сторони підліток абстрагується від війни і вона менше впливає на нього.

Завдяки застосуванню критерію Спірмена було виявлено ряд прямих значущих кореляцій між неусвідомленими особистісними рисами (за тестом «Неіснуюча тварина») і показниками агресивності (тест А. Баса - А. Дарки). (ДОДАТОК Т). У підлітків-чоловіків було зафіксовано прямий кореляційний зв'язок середньої та високої сили між малюнками, на яких чітко зображені «Рот із зубами або іклами» та «Роги», і фізичною агресією ($r = 0,313$; $p \leq 0,01$) , ($r = 0,346$; $p \leq 0,001$) непрямою ($r = 0,305$; $p \leq 0,01$), ($r = 0,424$; $p \leq 0,001$) агресіями; образою ($r = 0,245$; $p \leq 0,01$) і сильної кореляції з вербальною агресією ($r = 0,445$; $p \leq 0,001$), ($r = 0,393$; $p \leq 0,001$) – підлітки, які мають тенденцію до агресивної поведінки, можуть використовувати такі образи, щоб виразити свої негативні емоції та владні аспірації. Реакція на такі образи може бути агресивною в намаганні впоратися з переживаною напругою чи владними амбіціями, це свідчить, що підлітки неусвідомлено за допомогою проективних методик проектують на малюнки свої різні форми та види агресивних проявів. Малюнки з зображеннями «Гострі кути» та «Зброя» також демонструють прямий зв'язок середньої і високої сили кореляції з фізичною агресією ($r = 0,301$; $p \leq 0,01$), ($r = 0,280$; $p \leq 0,01$); а також з непрямою агресією ($r = 0,314$; $p \leq 0,01$), ($r = 0,358$; $p \leq 0,001$); роздратуванням ($r = 0,329$; $p \leq 0,01$), ($r = 0,313$; $p \leq 0,01$); і образою ($r = 0,255$; $p \leq 0,01$), ($r = 0,330$; $p \leq 0,001$). Відзначено також високий кореляційний зв'язок з вербальною агресією ($r = 0,482$; $p \leq 0,001$), ($r = 0,469$; $p \leq 0,001$). У той же час, виявлено зворотний статистично значимий зв'язок між малюнком із «Крилами» і параметрами агресивності, такими як «образа» ($r = -0,249$; $p \leq 0,01$) і «підозрілість» ($r = -0,313$; $p \leq 0,01$). Це свідчить про те, що романтичність і мрійливість, а також схильність до компенсаторного фантазування, можуть знижувати рівень образи та підозри.

Крила, зображені на малюнку в рамках проективного тесту, можуть викликати асоціації, пов’язані з відчуттям свободи, легкості та незалежності. У контексті агресивності вони можуть символізувати прагнення до мирного розв'язання конфліктів, а також втілювати позитивні емоції чи духовний розвиток особистості. Що стосується «сильного натиску олівця» на папері, то

цей фактор також демонструє значний статистичний зв'язок із фізичною агресією ($r = 0,299$; $p \leq 0,01$), роздратуванням ($r = 0,297$; $p \leq 0,01$), негативізмом ($r = 0,268$; $p \leq 0,01$), а також з непрямою агресією ($r = 0,360$; $p \leq 0,001$) і вербальною агресією ($r = 0,365$; $p \leq 0,01$). Ці дані підкреслюють важливість аналізу виразності графічних зображень для розуміння емоційного стану індивіда.

Отримана кореляційна матриця дала можливість запланувати факторний аналіз, а в поєднанні з методом максимального кореляційного шляху була побудована кореляційна плеяда, що відображена на рисунку 3.21.

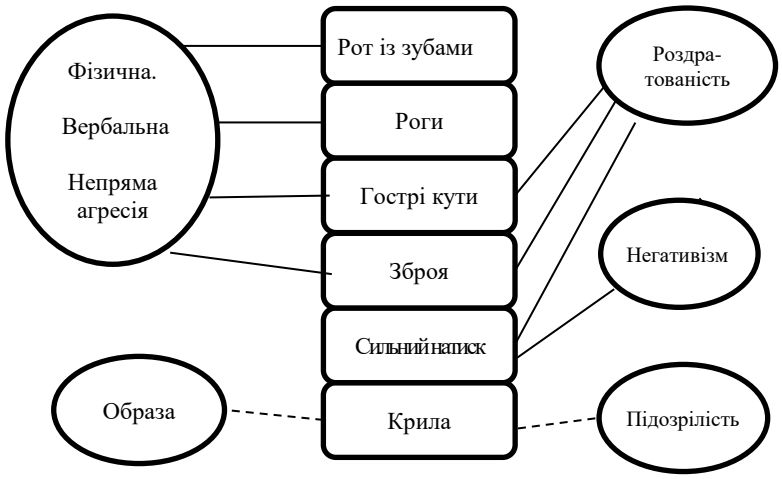

Рис. 3.21. Встановлені кореляції між показниками агресивності та малюнком «Неіснуюча тварина» у підлітків чоловічої статі.

Примітка. — позитивна кореляції (p=0,02)

- - - наявність зворотньої кореляції (p=0,02)

Аналогічну процедуру обробки емпіричних даних було застосовано до вибірки підлітків дівчат. За допомогою критерію Спірмена і Пірсона виявлено кілька прямих значущих кореляційних зв’язків між різними формами агресивних проявів і усвідомленими, неусвідомленими особливостями, а також соціальними факторами. Спочатку були знайдені статистично значущі кореляції між показниками агресивності за тестом А. Баса – А. Дарки та усвідомленими характеристиками (тестами Л. Шмішика, Ч. Д. Спілбергера в адаптації Ю. Л. Ханіна) (ДОДАТОК К). Конфігурація кореляційних зв’язків показників

агресивності з іншими соціальними та індивідуально-психологічними характеристиками у вибірці дівчат має складний характер і значно відрізняється від візерунків, виявлених у хлопців. Найбільші відмінності полягають у тому, що деякі параметри агресивності у дівчат пов'язані з гіпертимною акцентуацією характеру, що не було зафіксовано серед хлопців. Додатково, аналіз діагностичних даних показав наявність ряду кореляційних зв'язків фізичної агресії з різними акцентуаціями характеру у дівчат. Найбільшу кількість значущих кореляцій виявлено у параметрі агресивності "Образа", пов'язаному з акцентуаціями характеру та різними формами тривожності.

Після послідовного аналізу кореляційних зв'язків у вибірці дівчат-підлітків можна зазначити, що існують прямі кореляції між фізичною та непрямою агресією ($r = 0,524$; $p < 0,001$) і роздратуванням ($r = 0,349$; $p < 0,01$). Також спостерігається кореляція з гіпертимною акцентуацією ($r = 0,305$; $p < 0,01$). Це свідчить про те, що фізична агресія у дівчат-підлітків може бути пов'язана з імпульсивністю, недостатнім контролем над собою, ригідністю, а також із тенденцією до диспозиційної тривожності.

Зростання рівня роздратованості, крім циклотимічного типу ($r = 0,313$; $p < 0,01$), має також кореляцію з особистісною ($r = 0,307$; $p < 0,01$) і ситуативною тривожністю ($r = 0,267$; $p < 0,01$). Ці показники агресивності пов’язані з різкими змінами настрою та високою емоційною лабільністю.

Негативізм демонструє прямі кореляційні зв’язки з ригідною акцентуацією характеру ($r = 0,301$; $p < 0,01$), що вказує на те, що прояви негативізму часто пов’язані з бажанням привернути увагу до себе, вражати оточуючих і браком інших способів задовольнити цю потребу через ригідність.

Шкала «Образа» у дівчат демонструє численні прямі кореляційні зв’язки як з акцентуаціями характеру, так і з рівнями тривожності. Це вказує на те, що цей аспект загальної агресивності найбільшою мірою залежить від індивідуально-психологічних і особистісних рис. Природа образи у підлітків-дівчат має виражений психогенний характер. Підвищена схильність до образливості корелює з циклотимічною ($r = 0,329$; $p < 0,01$), ригідною ($r = 0,312$;

$p < 0,01$), тривожною ($r = 0,294$; $p < 0,01$) та збудливою ($r = 0,273$; $p < 0,01$) акцентуаціями характеру. Також виявлено прямі кореляційні зв'язки шкали «Образа» з ситуативною ($r = 0,290$; $p < 0,01$) та особистісною ($r = 0,268$; $p < 0,01$) тривожностями. Це свідчить про те, що ситуативна та особистісна тривожність дівчат викликані різкими коливаннями настрою, що може проявлятися у заздрості та ненависті до оточуючих за реальні чи вигадані образи.

Вербальна агресивність демонструє виражений позитивний зв'язок із циклотимічним типом акцентуації характеру ($r = 0,461$; $p < 0,01$). Це свідчить про те, що причини вербальної агресивності у дівчат суттєво відрізняються від тих, що спостерігаються у хлопців. Вона не зумовлена потребою у самоствердженні, а базується на імпульсивних реакціях та емоційній лабільності. Загалом, можна стверджувати, що вербальна агресія легше проявляється у дівчат, що, ймовірно, пов'язано з їх більш розвиненим вербальним інтелектом.

Підозрілість у дівчат має виражений позитивний зв'язок із ситуативною ($r = 0,295$; $p < 0,01$) та особистісною ($r = 0,270$; $p < 0,01$) тривожністю. Це вказує на те, що недовіра та обережність щодо оточуючих посилюють особистісну і ситуаційну тривожність, викликаючи переконання, що інші можуть завдати шкоди.

Також було виявлено ряд значущих кореляцій між почуттям провини і екзальтованим типом акцентуації ($r = 0,309$; $p < 0,01$). Дівчата можуть легко радіти позитивним подіям, але водночас часто відчувають розпач від негативних, що призводить до докорів сумління. Існують позитивні кореляційні зв'язки цієї складової агресивності із ситуативною ($r = 0,318$; $p < 0,01$) та особистісною ($r = 0,378$; $p < 0,01$) тривожністю.

Індекс загальної агресивності у дівчат підліткового віку тісно корелює з гіпертимною акцентуацією ($r = 0,301$; $p < 0,01$), що вказує на те, що ця акцентуація є основною складовою формування агресивності. Індекс ворожості також пов'язаний із особистісною ($r = 0,294$; $p < 0,01$) та ситуативною ($r = 0,381$; $p < 0,01$) тривожністю, що розширює розуміння найбільш значущих психологічних чинників, що сприяють агресивності дівчат.

За допомогою критерію Пірсона ми знайшли у дівчат статистично значимі кореляції між усвідомленими особистісними особливостями (тест А. Баса -А. Дарки) та соціальними факторами (Додаток П). Отже у дівчат підлітків було виявлено прямий кореляційний зв'язок середньої сили між параметром агресивності - образою та наявності в житті домашньої тварини ($r = 0,248$; $p < 0,01$). Наявність домашньої тварини може надавати можливість для вираження емоцій, включаючи негативні почуття, дівчата, які відчувають образу, можуть знаходити підтримку та емоційний відгук у своїх тваринах, що дозволяє їм більш відкрито проявляти свої почуття. Дівчата, які мають домашніх тварин, можуть використовувати взаємодію з ними як спосіб виплеснути свою агресію, це може включати не тільки вербальне вираження образи, але й фізичну активність - гратись, бігати за нею, що знижує емоційний стрес. Домашні тварини можуть викликати у дівчат відчуття ідентифікації та захищеності. Це почуття може стимулювати вільніше вираження емоцій, включаючи агресивні прояви. Тварини часто сприймаються як надійні друзі, яким можна довірити свої емоції. У випадку конфліктів або стресових ситуацій, вони можуть частіше звертатися до своїх тварин як до джерела розради, що також може супроводжуватися вираженням агресивних почуттів, отже домашні тварини можуть виконувати роль емоційного "вентиля" для агресивних почуттів, надаючи дівчатам можливість більш вільно проявляти свої образи. Також було виявлено зворотний статистично значущий зв'язок між фізичною агресією та освітою батька ($r = -0,325$; $p < 0,01$) (ДОДАТОК М). Це свідчить про те, що вища освіта батьків асоціюється з нижчим рівнем фізичної агресії у дівчат. Освічені батьки часто слугують прикладом для своїх дітей, демонструючи більш конструктивні підходи до вирішення проблем і конфліктів, які дівчата можуть переймати і використовувати в своєму житті. Батьки з вищою освітою зазвичай володіють розвиненими навичками виховання та комунікації, що дозволяє їм ефективніше навчати дітей методам контролю агресії та мирного вирішення конфліктів.

Між кількістю братів і сестер у сім'ї та часом, проведеним у соціальних мережах, було виявлено зворотний статистично значущий зв'язок ($r = -0,289$; $p <$

0,01). Це може свідчити про те, що діти в сім'ях з більшою кількістю членів, ймовірно, витрачають менше часу на віртуальне спілкування. Окрім цього, виявлено зворотний зв’язок середньої сили між поточним психологічним станом підлітків та впливом війни ($r = -0,255$; $p < 0,01$). Цей зв’язок можна пояснити тим, що посилений вплив війни на психоемоційний стан призводить до погіршення самопочуття підлітків. Таким чином, результати дослідження підкреслюють важливість врахування соціальних факторів та зовнішніх обставин, які можуть істотно впливати на молодь у сучасному світі.

Середньої сили зворотні зв’язки також були зафіксовані між обраною фігурою проективного тесту «Зиґзаґ» і такими параметрами, як «вербальна агресивність» ($r = -0,291$; $p < 0,01$), ситуативна тривожність ($r = -0,304$; $p < 0,01$) та особистісна тривожність ($r = -0,263$; $p < 0,01$). Фігура зиґзаґа може символізувати креативний підхід до розв'язання конфліктів і управління агресією. Дівчата, які обирають цю фігуру, можуть мати схильність до менш агресивного вираження своїх емоцій через вербальні засоби (ДОДАТОК М).

Творчі особистості зазвичай використовують ефективні методи для вираження своїх почуттів, такі як малювання, музика чи письмо. Ці види діяльності дозволяють їм обробляти емоції і висловлювати їх без вдавання до агресії або підвищення рівня тривоги. Процеси творчості вимагають концентрації, самоконтролю та рефлексії, що сприяє розвитку навичок саморегуляції та приносить позитивні емоції, тим самим підвищуючи загальне емоційне благополуччя.

Отже, творчі особистості мають унікальну здатність ефективно управляти стресом і знижувати рівень тривожності. Взаємозв'язок між вибором фігури зиґзаґа та показниками вербальної агресії й тривожності у дівчат, які відзначаються творчими нахилами, можна пояснити їхньою здатністю застосовувати інноваційні методи для емоційного вираження. Ці особистості використовують креативність як засіб контролю стресу, що веде до поліпшення їхнього загального психоемоційного стану.

Творчість забезпечує потужні інструменти для саморегуляції, дозволяючи зменшити потребу в агресивних вчинках. Через творчі заняття, такі як живопис, письмо чи музика, ці люди можуть ефективно обробляти свої емоції і переживання, знаходячи конструктивні способи висловлення почуттів. Таким чином, розвиток творчих навичок не тільки сприяє підвищенню емоційного добробуту, але й допомагає формувати позитивні стратегії справляння зі стресом, що в свою чергу знижує рівень тривожності в їхньому житті.

Отримана кореляційна матриця дозволила спрогнозувати проведення факторного аналізу. Разом із методом максимального кореляційного шляху вона стала основою для побудови кореляційної плеяди, яка представлена на рис. 3.22.

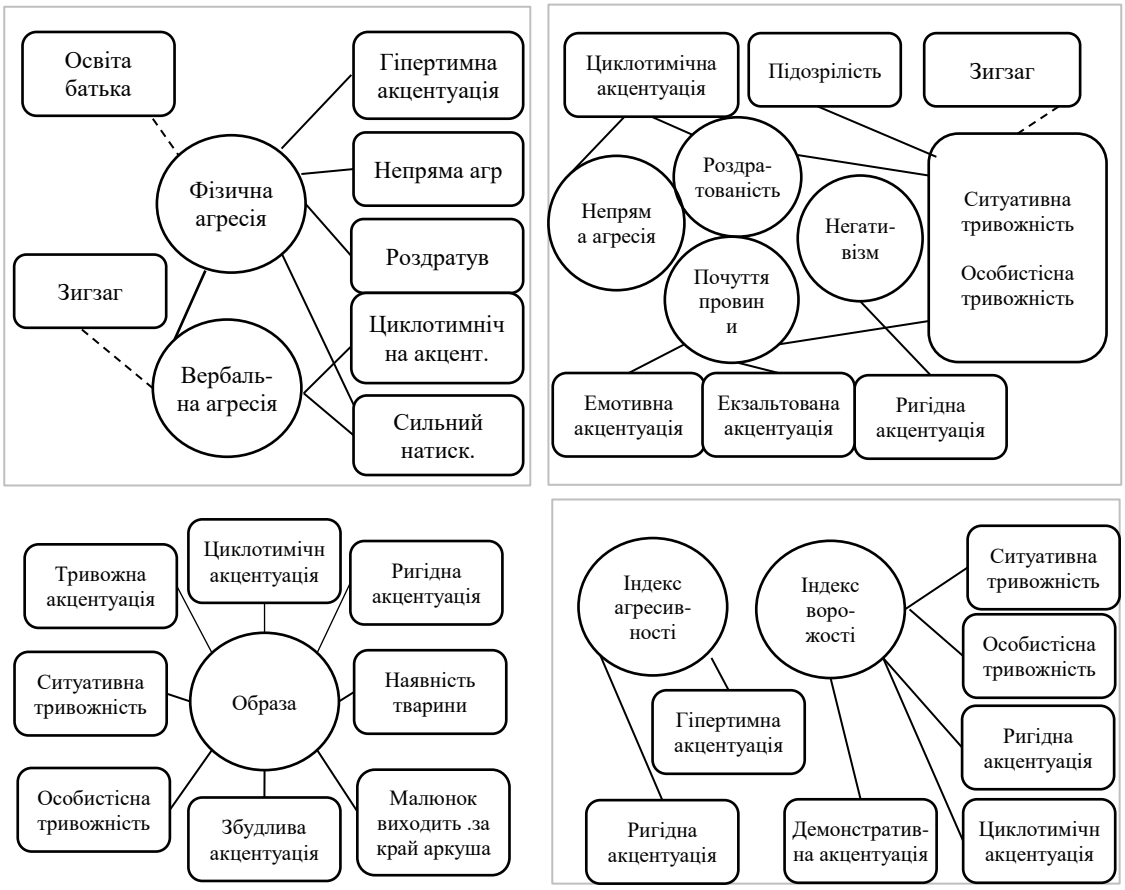

Рис. 3.22. Виявлені зв'язки між рівнями агресивності, акцентуаціями особистості та різними формами тривожності у дівчат-підлітків.

Примітка. — позитивна кореляції (p=0,02)

- - - наявність зворотньої кореляції (p=0,02)

У проективному тесті «Неіснуюча тварина» малюнок неіснуючої тварини без вух, може символізувати відчуття ізоляції та небажання взаємодіяти з оточуючими, а також зневагу до думок інших людей. У нашій роботі ми виявили пряму статистично значиму кореляцію з відповідними показниками агресивності. «Непряма агресія» ($r = 0,275$; $p < 0,01$), «підозрілість» ($r = 0,329$; $p < 0,01$) та почуття провини ($r = 0,288$; $p < 0,01$). Малюнок виходить за край аркуша - це імпульсивність, гостра тривога, що підтверджує пряма кореляція середньої сили з роздратуванням ($r = 0,252$; $p < 0,01$), образою ($r = 0,354$; $p < 0,01$) та сильної сили кореляція з підозрілістю ($r = 0,373$; $p < 0,001$). Фігура, що складається з гострих кутів означає агресивність і ми знайшли виражений сильної сили кореляцію позитивний зв'язок з фізичною ($r = 0,252$; $p < 0,001$), непрямою ($r = 0,332$; $p < 0,001$) агресіями, та середньої сили з негативізмом ($r = 0,259$; $p < 0,01$). Це свідчить про те, що якщо підлітки малюють гострі кути і малюнок виходить за край аркуша, то маємо підстави вважати, що в них великий рівень різних видів агресивності, що також підтверджує середньої сили кореляції між «сильний натиск олівця на аркуш» з фізичною агресією ($r = 0,308$; $p < 0,01$), з негативізмом ($r = 0,246$; $p < 0,01$) і з вербальною агресією ($r = 0,247$; $p < 0,01$) (ДОДАТОК У).

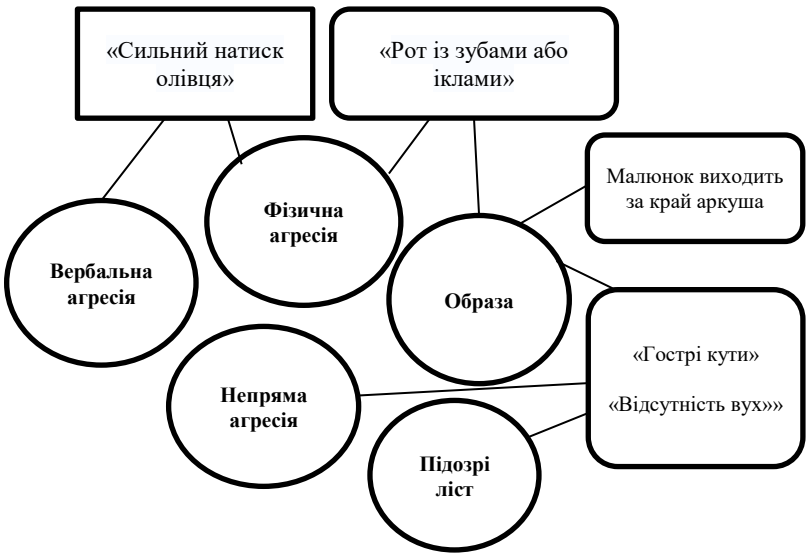

Рис. 3.23. Виявлені прямі кореляції показників агресивності з неусвідомленими особистісними особливостями серед дівчат-підлітків

Примітка. — позитивна кореляції (p=0,02)

Враховуючи виявлені прямі кореляції між компонентами підліткової агресивності та акцентуаціями характеру, а також схильністю до ситуативної та особистісної тривожності, можна констатувати наявність психологічної закономірності. Вона свідчить про те, що збільшення проявів збудливої, циклотимної, ригідної та тривожної акцентуацій, а також особистісної і ситуативної тривожності, підвищує ймовірність проявів агресивної поведінки. Загалом, ця закономірність вказує на те, що виражені риси, які є основними для зазначених акцентуацій характеру, виступають важливими психологічними детермінантами у формуванні схильності до агресії.

3 .5. Факторний аналіз головних компонентів в обох групах підлітків

За допомогою факторного аналізу головних компонентів (PCA), що дозволяє зменшити розмірність даних і виділити основні компоненти, які пояснюють найбільшу частину варіації, ми визначили ключові психологічні та емоційні фактори в рамках проективних і опитувальних методик з позитивними і негативними навантаженнями. Головною метою нашого дослідження стало виявлення прихованих чинників, які формують психологічні характеристики підлітків. Для цього були використані шість методик: тест А. Басса і А. Дарки, шкала тривожності Ч. Д. Спілбергера, методика акцентуації характеру К. Леонгарда і Г. Шмішека, психогеометричний тест, тест "Неіснуюча тварина" та соціальний опитувальник.Значення альфа-Кронбаха для кожної з методик перевищували 0,4, що свідчить про високу надійність шкал завдяки їхній внутрішній узгодженості. Пропущені значення були заповнені середніми, а аномальні дані були виключені.

В результаті проведеного факторного аналізу в групі хлопців сформувалося 4 групи інтегральних факторів, які пояснюють з яким саме ступенем у відсотковому співвідношенні вони впливають на 26,3% піддослідних (ДОДАТОК Ж. *Табл. Ж.1.).*

Перший інтегральний фактор – найбільш значущий та поширений, ми назвали його «Фактор агресії та ворожості», об'єднує різноманітні прояви агресивної поведінки та емоційної напруги. Цей фактор може пояснювати вплив психосоціальних детермінантів на агресивну поведінку підлітків через кілька ключових аспектів:

- Внутрішня напруга та стрес: «Надсильний натиск» (0,654) - може свідчити про високий рівень внутрішньої напруги, агресії та імпульсивності. Це також може бути ознакою стресу або фрустрації. «Сильний натиск олівця» (0,431) - також відображає внутрішню напругу і можливі агресивні тенденції. «Гострі кути» (0,825) - гострі кути в малюнках зазвичай асоціюються з агресивністю, напруженістю та захисними механізмами. Ці проективні ознаки можуть свідчити про високий рівень внутрішньої напруги та стресу. Підлітки, які відчувають постійний стрес, можуть бути більш схильними до агресивної поведінки як механізму розрядки цієї напруги.

- Негативний емоційний фон: Роздратування (0,526) вказує на часте відчуття невдоволення і нетерпимості до оточуючих або до певних ситуацій. Це може свідчити про низький поріг толерантності до стресових факторів. Підозрілість (0,446) - характеризується недовірою до інших людей і очікуванням негативних намірів від них. Це може бути проявом захисної поведінки або наслідком попереднього негативного досвіду. Образа (0,405) вказує на те, що дитина часто відчуває себе несправедливо ображеною або скривдженою. Це може бути пов'язано з почуттям уразливості та схильністю до сприйняття критики чи негативних подій дуже особисто. Ці характеристики відображають негативний емоційний фон, який може бути наслідком несприятливих психосоціальних умов, таких як проблеми в сім'ї, булінг у школі або соціальна ізоляція. Негативні емоції можуть призводити до агресивних реакцій як способу самозахисту або вираження фрустрації.

- Захисні механізми. «Рот з зубами» (0,778) може вказувати про агресивні тенденції або потребу захищатися; «Роги» (0,764) - часто інтерпретуються як символи агресії та ворожості. Вони можуть свідчити про схильність дитини до

агресивних дій або потребу у самозахисті. Такі ознаки вказують на захисні механізми, які підлітки використовують для самозахисту. Різні психосоціальні детермінанти можуть сприяти розвитку таких захисних механізмів, що виявляються через агресивну поведінку.

- Соціальні впливи та моделювання поведінки. Фізична (0,570) - ця характеристика відображає схильність до фізичних дій агресивного характеру, таких як удари, штовхання та інші форми насильства. Вона може бути проявом нездатності дитини контролювати свої агресивні імпульси. Непряма (0,441) включає такі поведінкові прояви, як плітки, саботаж або інші приховані форми агресивної поведінки. Це може свідчити про прагнення дитини уникати прямих конфліктів, але при цьому висловлювати агресію опосередковано. Вербальна (0,712) ця характеристика вказує на схильність до словесних конфліктів і агресивних висловлювань. Дитина може використовувати мову як засіб вираження агресії та домінування. Ці форми агресивної поведінки можуть бути результатом соціального навчання, де підлітки моделюють поведінку значущих для них осіб, таких як батьки, старші брати або ровесники. Якщо підлітки перебувають у середовищі, де агресія є звичною формою взаємодії, вони можуть засвоювати цю поведінку як норму.

- Недостатня соціальна підтримка. Образа (0,405) вказує на те, що підліток часто відчуває себе несправедливо ображеною або скривдженою. Це може бути пов’язано з почуттям уразливості та схильністю до сприйняття критики чи негативних подій дуже особисто. Підозрілість (0,446) - характеризується недовірою до інших людей і очікуванням негативних намірів від них. Це може бути проявом захисної поведінки або наслідком попереднього негативного досвіду. Ці критерії можуть свідчити про загальну тенденцію до агресивної та ворожої поведінки. Недостатня соціальна підтримка від сім’ї, вчителів або друзів може сприяти почуттям підозрілості та образи. Підлітки, які не мають надійних підтримуючих стосунків, можуть бути більш схильними до агресивної поведінки як форми компенсації за відсутність підтримки. Фактор агресії та ворожості відображає вплив різних психосоціальних детермінантів на агресивну поведінку

підлітків. Фактор агресії та ворожості об'єднує різноманітні прояви агресивної поведінки та емоційної напруги, як вербальної, так і фізичної. Проективні ознаки на малюнках, такі як гострі кути, роги та рот із зубами, підсилюють враження внутрішніх конфліктів і захисних механізмів підлітка, що допомагають йому справлятися з навколишнім світом. Внутрішня напруга, негативний емоційний фон, захисні механізми, соціальні впливи та відсутність підтримки можуть сприяти агресії як реакції на стрес та несприятливі умови життя. Представимо графік, який допоможе візуалізувати зв'язки між різними характеристиками, демонструючи, які фактори позитивно або негативно впливають на агресивність та тривожність.

Факторний граф для першого фактору «Агресія і ворожість» у групі хлопців.

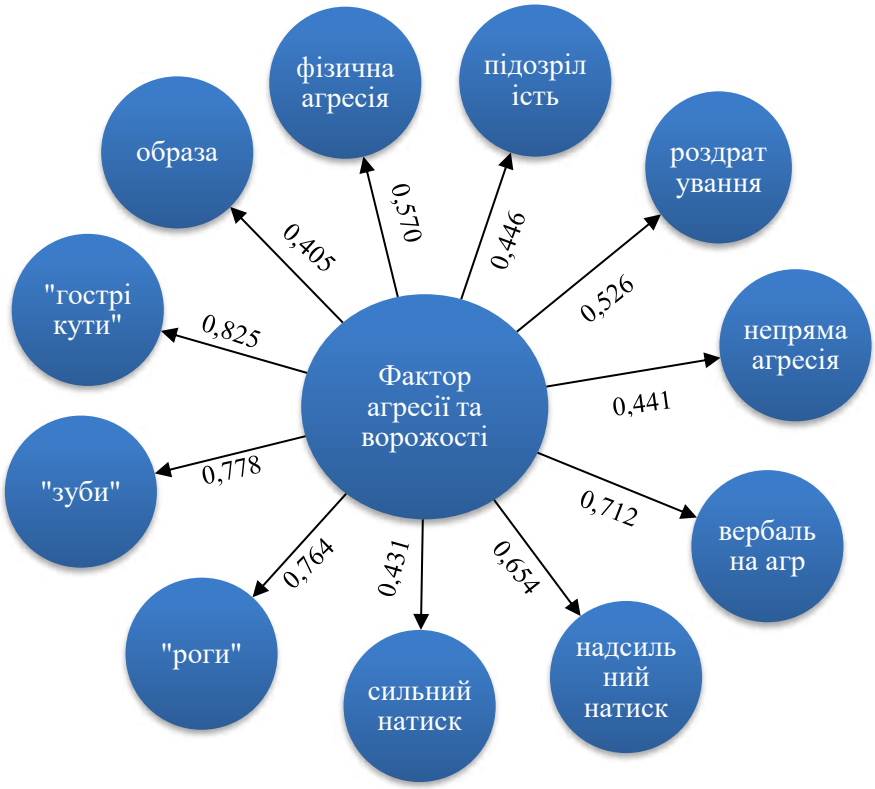

Рис. 3.24. Факторний аналіз за методом головних компонентів (МГК) для першого фактору у групі хлопців

Примітка. ⟶ *додатні навантаження*

⟵ *від'ємні навантаження (відсутні)*

Цей фактор підкреслює важливість комплексного підходу до розуміння та вирішення проблем агресивної поведінки серед підлітків, включаючи психологічну підтримку, створення сприятливого сімейного та шкільного середовища, а також соціальне навчання ненасильницьким формам взаємодії. Позитивні навантаження цих характеристик на перший фактор означають, що вони часто з'являються разом і характеризують певний тип малюнків або психологічних особливостей.

У другому факторі виділилися показники із середнім факторним навантаженням. Другий інтегральний фактор, до якого увійшли як позитивні, так і негативні навантаження, відображає певні психоемоційні та соціальні аспекти поведінки і самовираження підлітків. Розглянемо кожну характеристику та її можливий зв'язок з іншими ознаками у контексті цього фактора. Отже до другого фактору з додатнім навантаженням увійшли: «Відсутність вух на малюнку» (0,820) - підліток, який не малює вуха, може відчувати труднощі у спілкуванні, небажання слухати інших або відчувати себе ізольованим. Це може свідчити про соціальну ізоляцію або емоційне відчуження. Проблеми з комунікацією можуть бути важливим чинником у розвитку агресивної поведінки, оскільки підлітки, які не вміють ефективно спілкуватися, можуть використовувати агресію як спосіб вираження своїх почуттів або розв'язання конфліктів. «Зменшений малюнок» (0,770) - маленькі розміри малюнка можуть вказувати на низьку самооцінку, почуття неповноцінності або бажання залишитися непоміченим. Низька самооцінка може сприяти агресивній поведінці як формі самоствердження або захисної реакції на сприйняті загрози. «Малюнок донизу розташований» (0,650) - розташування малюнка внизу аркуша може вказувати на почуття пригніченості, нестачу енергії або песимістичне ставлення до світу. Почуття пригніченості або депресивні тенденції можуть посилювати агресивну поведінку як спосіб виплескування негативних емоцій. «Колоподібна фігура» (0,495) - колоподібні фігури можуть символізувати захисні механізми, такі як закритість і бажання захиститися від зовнішнього

світу. Захисні механізми, спрямовані на самозахист, можуть включати агресію як спосіб захисту від реальних або уявних загроз.

З від'ємним навантаження увійшли наступні критерії: «Малюнок догори розташований» (-0,831) - малюнок у верхній частині аркуша може свідчити про високу самооцінку, амбіційність або оптимістичне ставлення до життя. Висока самооцінка та оптимізм можуть бути факторами, які знижують ризик агресивної поведінки, оскільки такі підлітки можуть ефективніше справлятися з соціальними та емоційними викликами. «Великі вуха на малюнку» (-0,803) - великі вуха можуть вказувати на відкритість до сприйняття інформації, бажання слухати інших і бути почутим. Вміння слухати інших та бути відкритим до комунікації може знижувати ймовірність агресивної поведінки, оскільки такі підлітки можуть краще справлятися з конфліктами. Ці критерії вказують на те, що відсутність таких елементів малюнка пов'язана з даним фактором і що такі підлітки рідше показують оптимістичне ставлення до життя і бажання слухати інших. Дитина єдина в родині (по соціальному опитувальнику) (-0,413) - такі діти часто отримують більше уваги та підтримки від батьків, що може сприяти розвитку впевненості та соціальних навичок. Підлітки, які отримують більше уваги та підтримки, можуть мати менше причин для агресивної поведінки, оскільки їхні емоційні та соціальні потреби задовольняються.

Виходячи з наведених характеристик, доцільно назвати цей фактор «Фактор соціальної ізоляції та невпевненості». Другий інтегральний фактор акцентує увагу на значущості психосоціальних детермінантів, таких як комунікаційні навички, самооцінка, емоційний стан та підтримка з боку сім'ї, у формуванні агресивної поведінки підлітків. Цей фактор ілюструє, як внутрішні відчуття ізоляції і невпевненості, а також труднощі в міжособистісному спілкуванні можуть суттєво впливати на схильність до агресії.

Крім того, він підкреслює важливу роль сімейного оточення і соціальних навичок у зменшенні ризику проявів агресивної поведінки. Це дозволяє глибше аналізувати психологічні та соціальні механізми, які впливають на поведінку підлітків. Знання про ці фактори є важливими для розробки ефективних

інтервенцій та програм підтримки, які можуть допомогти молоді знайти конструктивні способи вирішення конфліктів і підвищити їхню емоційну стабільність. Такі програми можуть включати навчання комунікаційним навичкам, підвищення самооцінки та створення підтримуючого соціального середовища. Представимо графік, який допоможе візуалізувати зв'язки між різними характеристиками, демонструючи, які фактори позитивно або негативно впливають на агресивність. Таке графічне представлення даних не лише покращить розуміння теми, але й стане корисним інструментом для дослідників і практиків, які працюють над розробкою програм втручання та підтримки, спрямованих на зменшення агресії серед молоді.

Факторний граф для другого фактору «Соціальна ізоляція та невпевненість» у групі хлопців.

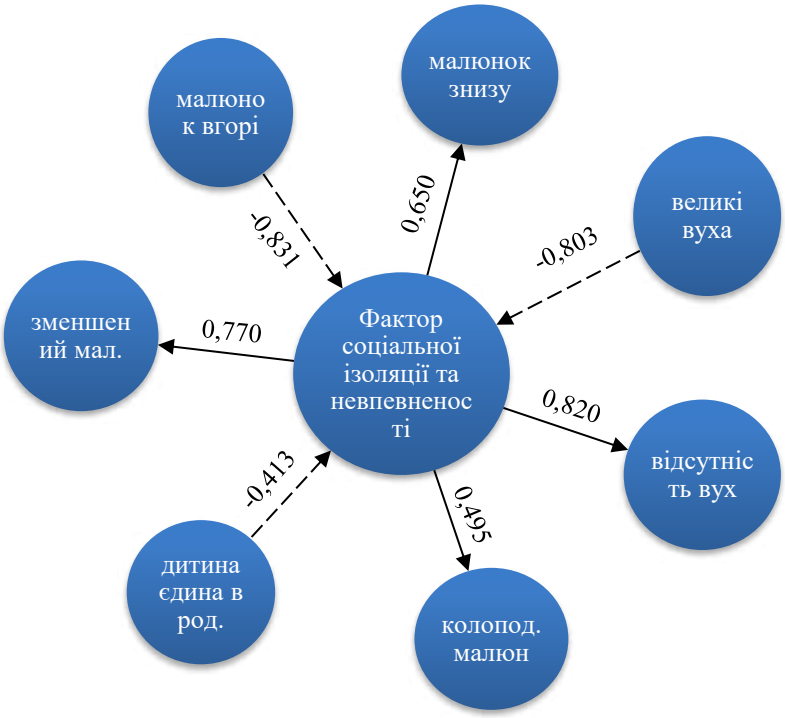

Рис. 3.25. Факторний аналіз за методом головних компонентів (МГК) для другого фактору у групі хлопців

Примітка. ⟶ *додатні навантаження*

⟵ *від'ємні навантаження*

В третій фактор увійшли наступні критерії з додатнім навантаженням: Особиста тривожність (0,714) відображає схильність до переживання тривоги у повсякденному житті. Це може свідчити про загальну підвищену чутливість до стресових ситуацій та схильність до занепокоєння. Підвищена тривожність може впливати на поведінку підлітків, змушуючи їх виражати свою напругу через різні форми самовираження. Ситуаційна тривожність (0,617) вказує на схильність до тривожних реакцій у конкретних ситуаціях, таких як іспити, соціальні взаємодії тощо. Це може підсилювати загальну тривожність і впливати на поведінку та самовираження підлітків у різних контекстах. Збільшений малюнок (0,613) - збільшений розмір малюнка може вказувати на потребу у визнанні, намагання привернути увагу або компенсувати почуття неповноцінності. Підлітки з високим рівнем тривожності можуть мати потребу у підтвердженні своєї значущості та відчувати себе невпевненими, що вони компенсують через збільшення розмірів малюнків. Тривожний тип акцентуації (0,597) характеризується підвищеною тривожністю, схильністю до переживань і страхів. Така акцентуація може підсилювати інші прояви тривожності та впливати на поведінкові реакції підлітків. Малюнок виходить за край аркуша (0,533) - вихід малюнка за край аркуша може вказувати на прагнення до самовираження, але також на проблеми з самоконтролем або межами. Це може бути пов’язано з підвищеною тривожністю, коли підліток намагається виразити свої емоції, але не може повністю контролювати цей процес. Збудливий тип акцентуації (0,487) характеризується імпульсивністю, схильністю до різких емоційних реакцій і низькою толерантністю до фрустрації. Збудливість може бути пов’язана з тривожністю, коли підліток швидко і гостро реагує на стресові ситуації.

Від’ємне навантаження: «Зигзаг» з психогеометричного тесту (-0,404) - може символізувати нестабільність, непередбачуваність і динамізм. Негативне навантаження на цей показник може свідчити про відсутність цих рис. Відсутність нестабільності та непередбачуваності може означати, що підлітки з високим рівнем тривожності прагнуть стабільності та передбачуваності, що може бути способом справляння з їхньою тривожністю. Цей фактор об’єднує

різні прояви тривожності та поведінкові реакції на неї. Позитивні навантаження відображають загальну підвищену тривожність підлітків, їхню схильність до переживань і страхів, а також способи самовираження та компенсації цих почуттів. Збільшені розміри малюнків, вихід малюнків за край аркуша та тривожний і збудливий типи акцентуації вказують на емоційну напругу і потребу у вираженні цієї напруги. Негативне навантаження на зигзаг свідчить про відсутність рис нестабільності та непередбачуваності, що може бути компенсаторною реакцією на тривожність.

Представимо графік, який допоможе візуалізувати зв'язки між різними характеристиками, демонструючи, які фактори позитивно або негативно впливають на агресивність та тривожність. Факторний граф для третього фактору «Тривожність та емоційна напруга» у групі хлопців.

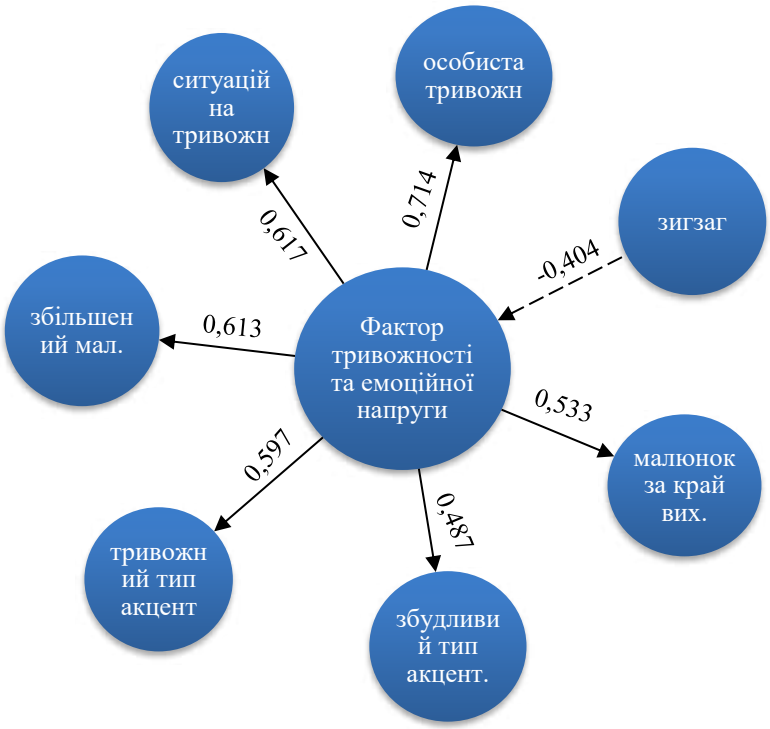

Рис. 3.26. Факторний аналіз за методом головних компонентів (МГК) для третього фактору у групі хлопців

Примітка. ⟶ *додатні навантаження*

⟵ *від'ємні навантаження*

Цей фактор «Фактор тривожності та емоційної напруги» пояснює, як тривожність та емоційна напруга впливають на поведінку і самовираження підлітків. Він підкреслює важливість розуміння ролі тривожності та емоційної напруги у формуванні агресивної поведінки підлітків. Показує, що підвищена тривожність і емоційна напруга можуть бути ключовими детермінантами агресивної поведінки, оскільки підлітки використовують агресію як механізм для справляння з внутрішніми емоційними конфліктами і стресом. Розуміння цього зв'язку може бути корисним для розробки програм інтервенції, спрямованих на зниження тривожності та навчання підлітків ефективним способам управління своїми емоціями.

В четвертий фактор в групі хлопців увійшли наступні критерії з додатнім навантаженням: «Мало елементів в малюнку» (0,684) малюнки з невеликою кількістю елементів можуть свідчити про обмежену уяву або знижений інтерес до деталей, можливо, через емоційне виснаження або втому. Емоційне виснаження або пригніченість можуть сприяти агресивній поведінці як формі вираження накопиченої напруги. Розпад сім'ї (0,639) є значущим стресовим фактором для дитини, який може викликати почуття нестабільності та емоційної незахищеності. Підлітки, які пережили розпад сім'ї, можуть проявляти агресію як спосіб вираження свого болю, розчарування та незахищеності. Дитина проживає з мамою (0,613) проживання з одним із батьків, часто після розпаду сім'ї, може означати обмежену підтримку і контроль, що може впливати на емоційний стан дитини. Відсутність повної сім'ї та недостатня емоційна підтримка можуть сприяти виникненню агресивної поведінки через незадоволення емоційних потреб. Оригінальний малюнок (0,497) може свідчити про креативність та уяву, але також може бути ознакою бажання виділитися або компенсувати інші відсутні емоційні аспекти. Оригінальність може бути формою вираження внутрішніх конфліктів або емоційного стресу, що може іноді проявлятися через агресію. Дитина проживає з вітчимом (0,459) - проживання з вітчимом може створювати додаткові виклики у відносинах і сприйнятті родинної динаміки, можливо, викликаючи конфлікти або напругу. «Гарно

промальовані вуста» (0,402) - детальне промальовування вуст може свідчити про акцент на вербальній комунікації або сексуалізації, що може бути ознакою пошуку уваги або вираження емоцій. Акцент на комунікації може свідчити про незадоволеність у вербальних взаєминах або потребу у вираженні своїх почуттів, що може проявлятися агресивно.

З від'ємним навантаження увійшли наступні критерії: Багато складових частин в малюнку (-0,684) - можуть вказувати на детальне мислення, багатогранність уяви та стабільний емоційний стан. Детальне мислення і стабільний емоційний стан можуть знижувати ймовірність агресивної поведінки, оскільки такі підлітки можуть краще справлятися з емоціями. Багато механічних частин в малюнку (-0,678) - може свідчити про структуроване мислення та здатність до планування. Структуроване мислення може знижувати агресивність, оскільки такі підлітки можуть краще контролювати свої емоції і поведінку. Дитина проживає з обома батьками (-0,659). Проживання з обома батьками зазвичай забезпечує більшу емоційну стабільність і підтримку. Підлітки, які живуть з обома батьками, можуть мати менше емоційних проблем і, відповідно, менше схильні до агресивної поведінки.

Четвертий фактор відображає зв'язок між сімейними умовами, емоційним станом підлітків та їхньою схильністю до агресивної поведінки. Позитивні навантаження на такі характеристики, як розпад сім'ї, проживання з одним із батьків або вітчимом, а також малюнки з малою кількістю елементів і оригінальність малюнків, вказують на емоційний стрес і потребу у самовираженні. Негативні навантаження, такі як проживання з обома батьками та малюнки з великою кількістю складових або механічних частин, свідчать про більшу емоційну стабільність і структурованість мислення, що знижує схильність до агресії. «Фактор сімейної динаміки та емоційного стресу» цей фактор підкреслює важливість сімейного оточення та емоційного стресу у формуванні агресивної поведінки підлітків. Він показує, що нестабільні сімейні умови (розпад сім'ї, проживання з одним із батьків або вітчимом) і пов'язані з цим емоційні проблеми можуть сприяти агресивній поведінці. Водночас

стабільні сімейні умови (проживання з обома батьками) та структуроване мислення знижують ймовірність агресивної поведінки.

Розуміння цього фактора може допомогти у розробці цільових програм підтримки для підлітків з неблагополучних сімей, спрямованих на зменшення емоційного стресу і розвиток позитивних навичок самовираження, що знизить їхню схильність до агресивної поведінки.

Представимо графік, який допоможе візуалізувати зв'язки між різними характеристиками, демонструючи, які фактори позитивно або негативно впливають на агресивність підлітків.

Факторний граф для четвертого фактору «Сімейна динаміка та емоційний стрес» у групі хлопців.

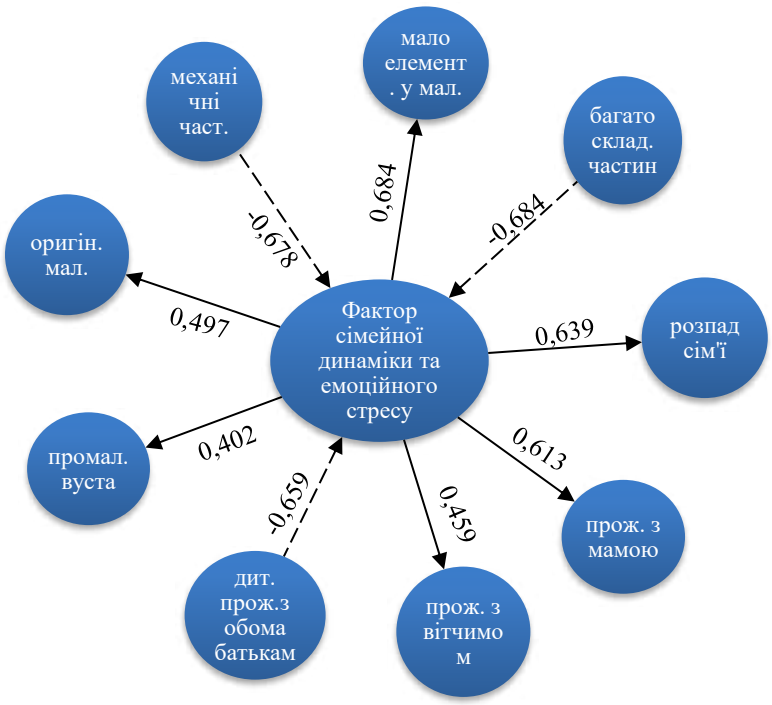

Рис. 3.27. Факторний аналіз, виконаний за методом головних компонентів (МГК), зосереджений на четвертому факторі в групі хлопців.

Примітка. ⟶ *додатні навантаження*

⟵ *від'ємні навантаження*

Загальні висновки по факторному аналізу для групи хлопців у зв'язку з темою дисертації показав, що агресивна поведінка підлітків може бути пов'язана

з різноманітними психосоціальними факторами. Перший інтегральний фактор, який об’єднує характеристики, такі як фізична агресія, роздратування, підозрілість та інші форми агресії, демонструє, що агресивна поведінка є комплексним феноменом, що включає емоційні, поведінкові та когнітивні аспекти. Другий інтегральний фактор підкреслює значущість тривожності у формуванні агресивної поведінки. Характеристики, пов’язані з особистісною та ситуаційною тривожністю, вказують на те, що підвищена тривожність сприяє виникненню агресії як захисного механізму або як реакції на стресові ситуації. Третій інтегральний фактор вказує на важливість сімейних умов у формуванні агресивної поведінки. Підлітки, які проживають у нестабільних сімейних умовах (розпад сім’ї, проживання з одним із батьків або з вітчимом), більш схильні до агресії. Стабільні сімейні умови (проживання з обома батьками) і наявність емоційної підтримки сприяють зниженню агресивності. Четвертий інтегральний фактор показав, що емоційний стрес та спосіб самовираження можуть впливати на агресивну поведінку. Малюнки з малою кількістю елементів або оригінальні малюнки можуть вказувати на емоційну напругу або бажання виділитися, що може бути пов’язано з агресивною поведінкою.

Психосоціальні детермінанти агресивної поведінки підлітків включають складний взаємозв’язок між емоційними, поведінковими, когнітивними та сімейними факторами. Підвищена тривожність, нестабільні сімейні умови та емоційний стрес є ключовими чинниками, що сприяють агресивній поведінці. Водночас стабільні сімейні умови та наявність емоційної підтримки можуть знижувати ризик агресії. Результати факторного аналізу підкреслюють необхідність комплексного підходу до розуміння і корекції агресивної поведінки підлітків, зокрема через надання емоційної підтримки, розвиток навичок самоконтролю та стабільних сімейних відносин.

Аналогічним чином ми опрацювали результати всіх тестів у групі дівчат. В результаті проведеного факторного аналізу у групі дівчат, сформувалося 4 групи інтегральних факторів, які пояснюють з яким саме ступенем (у

відсотковому співвідношенні) вони впливають на 27% піддослідних (ДОДАТОК Ж. *Табл. Ж. 2*.).

Перший інтегральний фактор – найбільш значущий та поширений, ми назвали його «Емоційна тривожність і соціальна ізоляція»», об'єднує характеристики, пов'язані з високим рівнем тривожності, емоційною напругою, почуттям провини, підозрілістю та ознаками соціальної ізоляції, що в свою чергу можуть сприяти агресивній поведінці. В перший фактор увійшли наступні критерії з додатнім навантаженням: Особистісна тривожність (0,812) - високий рівень особистісної тривожності свідчить про загальну схильність до тривожних станів і переживань, незалежно від конкретних ситуацій. Ситуативна тривожність (0,704) означає підвищену тривожність у певних ситуаціях, яка може змінюватися в залежності від обставин. Малюнок виходить за край (0,691) може свідчити про відчуття втрати контролю або бажання втекти від обмежень. Очі порожні на малюнку (0,578) можуть відображати емоційну пустоту або відсутність душевного тепла. Відсутність вух на малюнку (0,506) може символізувати небажання чути або сприймати критику та оточуючі впливи. Малюнок знаходиться у кутку (0,496) може свідчити про почуття ізоляції або бажання сховатися. Почуття провини (0,478) - високий рівень почуття провини може свідчити про внутрішню боротьбу з переживаннями, пов'язаними зі своєю поведінкою або рішеннями. Образа (0,446) часті почуття образи можуть вказувати на схильність до відчуття несправедливості або незадоволення у стосунках з оточуючими. Роздратування (0,446) підвищене роздратування може бути ознакою низької стресостійкості і схильності до агресивних реакцій. Підозрілість (0,438) може вказувати на недовіру до оточуючих і очікування негативних дій від інших. Дистимічний тип акцентуації (0,425) характеризується схильністю до депресивних настроїв і зниженого емоційного тону. Збудливий тип акцентуації (0,418) характеризується підвищеною імпульсивністю і дратівливістю. Застряглий тип акцентуації (0,418) характеризується схильністю до тривалого зосередження на негативних переживаннях.

З від’ємними навантаженнями увійшли: «Великі вуха на малюнку» (-0,431) можуть символізувати бажання слухати або готовність приймати інформацію від інших. «Очі з зачорненою радужкою» на малюнку (-0,594) можуть вказувати на глибоке внутрішнє переживання або негативний емоційний стан.

Цей фактор демонструє значущий взаємозв’язок між тривожністю, емоційними станами та агресивною поведінкою у дівчат. Високий рівень тривожності, як особистісної, так і ситуативної, поряд із специфічними малюнковими характеристиками (малюнок виходить за край, порожні очі, відсутність вух, розташування у кутку), вказує на внутрішню емоційну напругу та ізоляцію. Ці емоційні стани супроводжуються такими рисами, як почуття провини, образа, роздратування та підозрілість, що створює сприятливі умови для виникнення агресивної поведінки.

Отже, високий рівень тривожності та емоційної напруги у дівчат тісно пов'язаний з агресивною поведінкою. Підлітки, що переживають значну тривогу, можуть піддаватися постійному стресу, який, у свою чергу, викликає агресію як механізм захисту.

Особливості малюнків, такі як їх розташування в кутку та відсутність вух, свідчать про почуття ізоляції та бажання уникати зовнішніх впливів. Це може вказувати на труднощі в соціальній адаптації, що також підштовхує до агресивної поведінки як способу захисту від відчуття вразливості.

Схильність до підозрілості та частих почуттів образи може вказувати на недовіру до оточуючих і очікування несправедливого поводження, що може провокувати агресивні відповіді на сприймані загрози або образи.

Дистимічний, збудливий і застряглий типи акцентуації характеру свідчать про схильність до депресивних настроїв та імпульсивних, дратівливих реакцій, що можуть підсилювати агресивні прояви.

Перший фактор у групі дівчат акцентує увагу на ролі тривожності та емоційних станів у формуванні агресивної поведінки. Підвищений рівень тривожності, разом із почуттями провини, ізоляції та емоційної напруги, створює грунт для проявів агресії як способу подолання внутрішніх конфліктів та

стресових ситуацій. Це підкреслює важливість вивчення цих психосоціальних детермінантів для розробки ефективних профілактичних стратегій і корекційних програм, які можуть допомогти підліткам справлятися з емоційними труднощами. Зокрема, акцент на розумінні своїх емоцій і розвиток навичок емоційної регуляції можуть стати основою для зниження агресивної поведінки. Тому, важливо враховувати ці аспекти при плануванні інтервенцій, які можуть включати групові заняття, психотерапію або тренінги з розвитку соціальних навичок, спрямовані на поліпшення емоційного благополуччя молоді. Представимо графік, який допоможе візуалізувати зв'язки між різними характеристиками, демонструючи, які фактори позитивно або негативно впливають на тривожність і соціальну ізоляцію дівчат. Факторний граф для першого фактору «Емоційна тривожність і соціальна ізоляція» у групі дівчат.

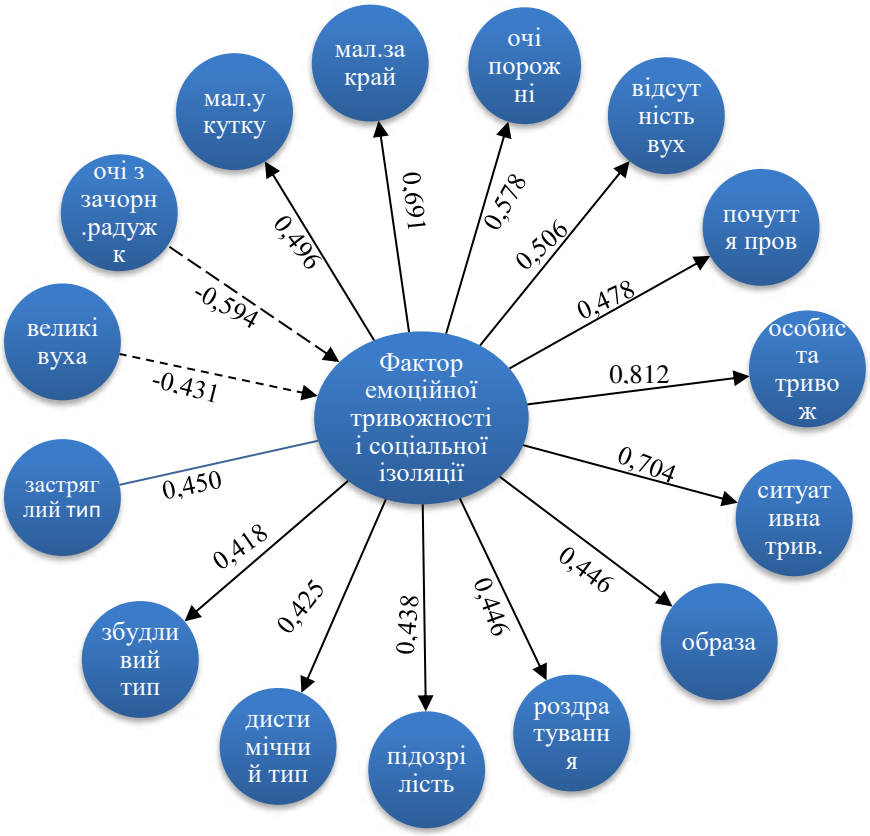

Рис. 3.28. Факторний аналіз, здійснений за методом головних компонентів (МГК), зосереджені на першому факторі в вибірці дівчат.

Примітка. ⟶ *додатні навантаження*

⟵ *від'ємні навантаження (відсутні)*

У другому факторі виділилися показники із середнім факторним навантаженням. Другий інтегральний фактор, до якого увійшли як позитивні, так і негативні навантаження, відображає певні психоемоційні та соціальні аспекти поведінки і самовираження підлітків. Другий фактор можна охарактеризувати як “Агресія, спричинена соціальною ізоляцією”, оскільки він об’єднує характеристики, що вказують на агресивну поведінку, внутрішнє напруження, а також соціальну ізоляцію, зокрема через відсутність сиблінгів. Розглянемо кожну характеристику та її можливий зв’язок з іншими ознаками у контексті цього фактора. Отже до другого фактору з додатнім навантаженням увійшли: «Гострі кути на малюнку» (0,676) - гострі кути на малюнку можуть символізувати напруження, агресію, чи тривожність. Вони часто асоціюються з ворожістю або агресивними намірами. «Крила» (0,669) - наявність крил на малюнку може свідчити про бажання втекти, вирватися з обмежень, або про фантазійні уявлення та ескапізм. Дитина єдина в родині (0,665) - єдина дитина в родині часто отримує більше уваги і може мати більший тиск очікувань, що може відображатися у її поведінці. Фізична агресія (0,591) вказує на схильність до агресивних фізичних дій. Надсильний натиск олівця (0,507) при малюванні може свідчити про внутрішнє напруження та агресію. Трикутник з психогеометричного тесту (0,450) може символізувати амбіції, агресивність, і прагнення до досягнень, але також і конфлікти. Непряма агресія (0,435) може проявлятися у формі пасивно-агресивної поведінки або ворожості, яка не виражається безпосередньо.

З від’ємними навантаженнями ввійшли: наявність сиблінгів в родині (-0,622) - наявність братів і сестер може зменшувати рівень агресії через навчання співіснування і співпраці, а також менший тиск очікувань, розділений між кількома дітьми. Кількість сиблінгів в родині (-0,573) - більша кількість сиблінгів може сприяти розвитку соціальних навичок і здатності до компромісу, що може зменшувати агресивну поведінку.

Цей фактор “Агресивність і соціальна ізоляція” включає характеристики, що вказують на агресивну поведінку та внутрішнє напруження (гострі кути,

фізична агресія, надсильний натиск олівця, трикутник). Додатково, характеристики, пов’язані з єдиною дитиною в родині, свідчать про можливий вплив відсутності сиблінгів на розвиток агресивної поведінки. Цей фактор акцентує увагу на темі нашої дисертації «Психосоціальні детермінанти агресивної поведінки підлітків» наступним чином: агресивні елементи в малюнках, такі як різкі кути і інтенсивний натиск олівця, вказують на наявність внутрішнього напруження та агресивних тенденцій, які можуть виявлятися в поведінці підлітків. Крила можуть символізувати бажання втекти від реальності або від обмежень, що може свідчити про внутрішні конфлікти і емоційні труднощі. Єдина дитина в родині може відчувати більший тиск і відсутність сиблінгів може зменшувати можливості для розвитку соціальних навичок, що може сприяти агресивній поведінці. Наявність як фізичної, так і непрямої агресії вказує на різноманітні способи вираження агресивності, які можуть виникати як реакція на внутрішні й зовнішні стресори. Фізична агресія зазвичай проявляється в прямому насильстві або агресивних діях, тоді як непряма агресія може виражатися через маніпуляції, словесні напади або соціальну ізоляцію.

Такі різні форми агресії можуть свідчити про різні психологічні механізми, що стоять за ними. Наприклад, фізична агресія може бути результатом сплеску емоційної напруги, тоді як непряма агресія часто виникає з почуття безпорадності або незадоволеності ситуацією.

Другий фактор акцентує увагу на важливості агресивних тенденцій та соціальної ізоляції у формуванні агресивної поведінки серед підлітків. Відсутність братів і сестер, а також статус єдиної дитини можуть сприяти розвитку агресивних реакцій, оскільки це призводить до зменшення можливостей для соціалізації та збільшує тиск з боку оточення та власних очікувань.

Ці психосоціальні детермінанти є критично важливими для врахування під час розробки профілактичних і корекційних програм, спрямованих на агресивну поведінку підлітків. Наприклад, програми можуть зосереджуватися на розвитку соціальних навичок, покращенні комунікації, а також підвищенні емоційного

благополуччя, щоб допомогти підліткам навчитися ефективно справлятися з конфліктами та зменшити агресивні імпульси. Важливо також включати елементи підтримки з боку сім'ї, які можуть зміцнити соціальні зв’язки та забезпечити додаткові ресурси для емоційного розвитку молоді.

Представимо графік, який допоможе візуалізувати зв’язки між різними характеристиками, демонструючи, які фактори позитивно або негативно впливають на агресивність через соціальну ізоляцію дівчат.

Факторний граф для другого фактору «Агресивність через соціальну ізоляцію» у групі дівчат.

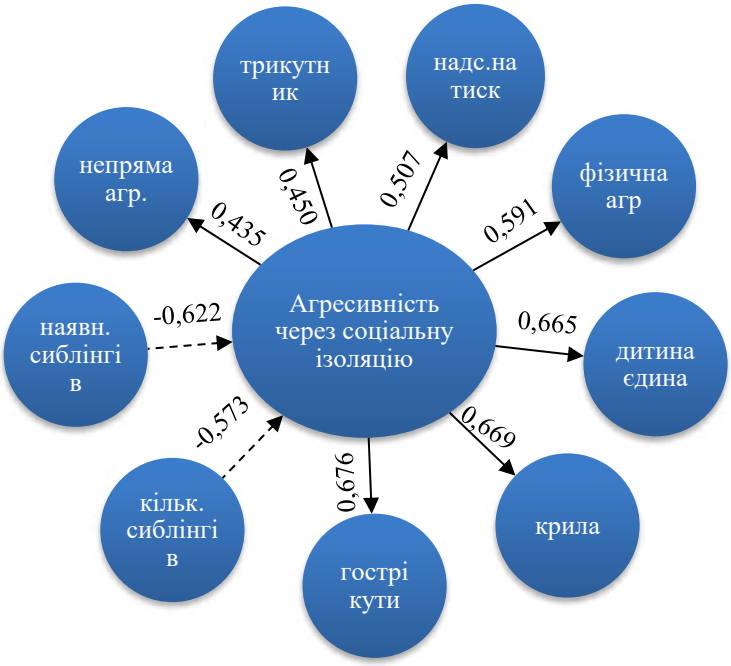

Рис. 3.29. Факторний аналіз за методом головних компонентів (МГК) для другого фактору у групі дівчат

Примітка. ⟶ *додатні навантаження*

⟵ *від’ємні навантаження (відсутні)*

Опис третього фактора у групі дівчат. Третій інтегральний фактор, до якого увійшли як позитивні, так і негативні навантаження, відображає певні психоемоційні та соціальні аспекти поведінки і самовираження дівчат.

Позитивні навантаження: «Луска/панцир на малюнку» (0,793) можуть символізувати захист, оборону або бажання сховатися від зовнішнього світу. Це може вказувати на внутрішню вразливість та потребу в захисті. «Коло» з геометричного тесту (0,734) асоціюється з гармонією, цілісністю та замкнутістю. Воно може свідчити про прагнення до безпеки та стабільності. Слабкий натиск олівця (0,667) може вказувати на невпевненість, пасивність або страх перед вираженням своїх емоцій та думок. «Надмірна кількість ніг» (0,555) може символізувати розгубленість, нестабільність або спробу впоратися з різними напрямками одночасно. «Хвіст, зображений зліва» (0,456) може вказувати на наявність минулих переживань або тенденцію до рефлексії.Натомість «хвіст, намальований донизу» (0,417) може символізувати зниження енергії або відчуття пригніченості.

З негативними навантаженнями до третього інтегрального фактора увійшли наступні характеристики : Ригідний тип акцентуації (-0,577), характеризується негнучкістю та схильністю до дотримання стереотипів. Негативне навантаження вказує на відсутність таких рис у цьому факторі. Демонстративний тип акцентуації (-0,457) пов’язаний з потребою визнання і бажанням привертати увагу. Негативне навантаження свідчить про знижену потребу в демонстративності. «Зигзаг» з геометричного тесту (-0,400) символізує динамічність, креативність, зміни та нестабільність. Негативне навантаження може вказувати на відсутність цих якостей.

Цей фактор можна інтерпретувати як “Захист і невпевненість”. Він включає характеристики, що вказують на захисну поведінку, прагнення до безпеки, невпевненість і пасивність (луска, коло, слабкий натиск олівця, надмірна кількість ніг, хвіст ліворуч і донизу). Водночас, відсутність ригідного та демонстративного типів акцентуації свідчить про гнучкість у мисленні та знижену потребу у привертанні уваги.

Третій фактор акцентує увагу на значенні захисної поведінки та невпевненості у формуванні агресивної поведінки підлітків. Захисні механізми, бажання досягти безпеки, а також нестабільність і невпевненість можуть

призводити до агресивних реакцій як способу подолання внутрішніх конфліктів і стресових ситуацій. Розуміння цих психосоціальних детермінантів сприятиме розробці програм профілактики та корекції агресії у підлітків, зокрема через підтримку емоційного благополуччя та розвиток навичок соціальної адаптації.

Представимо графік, який допоможе візуалізувати зв'язки між різними характеристиками, демонструючи, які фактори позитивно або негативно впливають на агресивність дівчат.

Факторний граф для третього фактору «Захист і невпевненість» у групі дівчат.

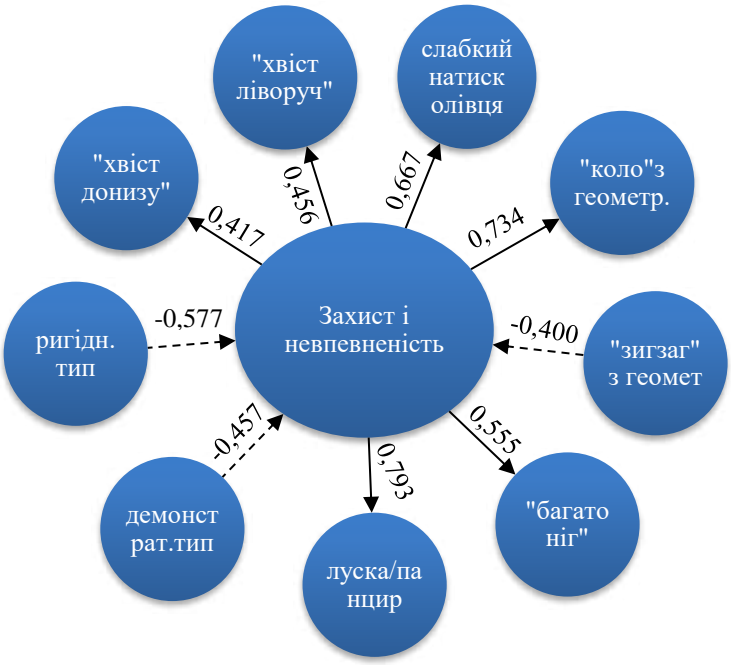

Рис. 3.30. Факторний аналіз за методом головних компонентів (МГК) для третього фактору у групі дівчат

Примітка. ⟶ *додатні навантаження*

⟵ *від'ємні навантаження (відсутні)*

До четвертого інтегрального фактору, який є найменш вираженим та менш поширеним серед інших факторів увійшли наступні позитивні навантаження: Зменшений малюнок (0,638) може вказувати на низьку самооцінку, невпевненість або бажання залишитися непомітною. Дитина проживає з обома

батьками (0,624) - проживання з обома батьками може свідчити про стабільне сімейне оточення, що забезпечує підтримку та захист. Малюнок знизу листа (0,583), розташування малюнка внизу листа може вказувати на почуття пригніченості, пасивність або невпевненість.

А також негативні навантаження: Збільшений малюнок (-0,655) часто асоціюється з впевненістю в собі або прагненням до домінування. Негативне навантаження вказує на відсутність цих якостей у даному факторі. Дитина проживає з мамою (-0,597), проживання лише з матір'ю може вказувати на неповну сім'ю, що може бути джерелом емоційної нестабільності. Негативне навантаження означає, що цей фактор не включає таких випадків. Мав місце розпад сім'ї (-0,548). Розпад сім'ї часто асоціюється з емоційними та психологічними проблемами. Негативне навантаження свідчить про стабільні сімейні умови у цьому факторі. Малюнок знаходиться догори (-0,536). Малюнок, розташований у верхній частині аркуша, може вказувати на амбіції, впевненість і активність. Негативне навантаження свідчить про відсутність цих характеристик.

Цей фактор можна інтерпретувати як "Стабільність і скромність". Він включає характеристики, що вказують на стабільне сімейне середовище (проживання з обома батьками) та скромність, невпевненість або бажання залишатися в тіні (зменшений малюнок, малюнок знизу листа). Цей фактор підкреслює тематику дисертації «Психосоціальні детермінанти агресивної поведінки підлітків» таким чином: проживання з обома батьками свідчить про наявність стабільного сімейного середовища, яке здатне зменшити агресивні прояви через забезпечення емоційної підтримки та захисту. Зменшений малюнок та розташування малюнка внизу листа свідчать про невпевненість і скромність, що може впливати на рівень агресії. Такі дівчата можуть менш агресивно реагувати на конфліктні ситуації, але також можуть накопичувати внутрішнє напруження, що іноді призводить до пасивної агресії.

Четвертий фактор акцентує увагу на значенні сімейної стабільності та особистісних рис, таких як скромність і невпевненість, у формуванні агресивної

поведінки підлітків. Проживання з обома батьками може забезпечити необхідну підтримку та захист, що сприяє зниженню ймовірності агресивних проявів. Водночас, невпевненість і скромність можуть впливати на спосіб вираження агресії, часто призводячи до пасивної або внутрішньо спрямованої агресії. Розуміння цих аспектів дозволяє розробити більш ефективні програми профілактики та корекції агресивної поведінки серед підлітків, зокрема через підтримку сімейної стабільності та розвиток особистісних ресурсів підлітків.

Представимо графік, який допоможе візуалізувати зв'язки між різними характеристиками, демонструючи, які фактори позитивно або негативно впливають на агресивність дівчат.

Факторний граф для четвертого фактору «Стабільність і скромність» у групі дівчат.

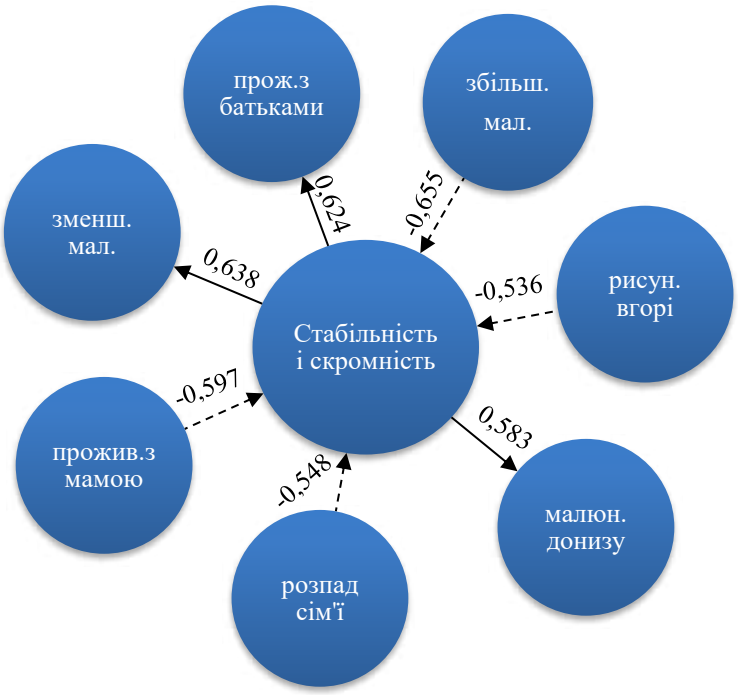

Рис. 3.31. Факторний аналіз за методом головних компонентів (МГК) для четвертого фактору у групі дівчат

Примітка. ⟶ *додатні навантаження*

⟵ *від'ємні навантаження (відсутні)*

Факторний аналіз, проведений серед дівчат, виявив чотири ключові інтегральні фактори, які істотно пояснюють психосоціальні детермінанти

агресивної поведінки підлітків. Кожен із цих факторів відображає різні психологічні та соціальні впливи на агресивність, що сприяє глибшому розумінню механізмів, які формують агресивну поведінку у дівчат. Основні чинники включають тривожність і емоційну вразливість, соціальну ізоляцію, потребу в захисті та стабільне сімейне оточення. Знання про ці детермінанти відкриває можливості для створення цільових програм профілактики та корекції агресивної поведінки, які сприятимуть емоційному благополуччю та соціальній адаптації підлітків. Це, у свою чергу, допоможе зменшити рівень агресії та поліпшити міжособистісні стосунки у молодіжному середовищі. Виявлені фактори підкреслюють необхідність комплексного підходу до роботи з підлітками, враховуючи їхні емоційні, соціальні та сімейні обставини.

Порівняння факторного аналізу в групі хлопців і дівчат в контексті психосоціальних детермінант агресивної поведінки дозволяє виявити важливі відмінності між статями щодо факторів, які впливають на агресивну поведінку. Ось основні спільні висновки: як хлопці, так і дівчата демонструють певні спільні психосоціальні детермінанти агресивної поведінки, зокрема тривожність, емоційну вразливість, соціальну ізоляцію та потребу у захисті. Проте існують суттєві відмінності в їх поведінці: хлопці, як правило, більше схильні до фізичної агресії, активності та вираження емоцій через фізичні дії, такі як бійки або грубі жести.

Дівчата ж частіше проявляють психологічну агресію, яка може виявлятися у формі внутрішніх конфліктів, тривоги та соціального відсторонення. У контексті соціальної ізоляції хлопці можуть виявляти агресію через прагнення до лідерства або відчуття влади, тоді як дівчата, переживаючи ізоляцію, можуть відчувати невпевненість у собі та відстороненість, що веде до формування психологічної агресії.

Крім того, хлопці часто демонструють менш виражену особистісну тривожність, проте мають вищий рівень ситуативної тривожності, що може бути пов’язано з їхньою реакцією на зміни в оточуючому середовищі. Дівчата,

навпаки, частіше проявляють як високий рівень особистісної, так і ситуативної тривожності, що підкреслює їхню чутливість до соціальних взаємодій.

Щодо захисних механізмів, хлопці мають тенденцію до фізичних проявів захисту та впливу на оточуючих, тоді як дівчата схильні використовувати внутрішні механізми, такі як почуття вразливості та невпевненості. Це може призводити до проявів психологічної агресії, що в свою чергу потребує спеціального підходу в корекційній роботі. Розуміння цих різниць допоможе створити ефективні програми підтримки для підлітків.

Факторний аналіз показує, що хлопці та дівчата демонструють різні моделі агресивної поведінки, які зумовлені їхніми особливими психосоціальними умовами та стереотипами статевих ролей. Розуміння цих відмінностей є критично важливим для розробки ефективних програм інтервенції та профілактики агресивної поведінки серед підлітків. Такі програми повинні враховувати специфічні потреби кожної статі, а також їх психосоціальні контексти. Це дозволить створити більш персоналізований підхід, який сприятиме зниженню рівня агресії та покращенню емоційного благополуччя підлітків. Наприклад, програми для хлопців можуть акцентувати увагу на управлінні фізичною агресією, в той час як програми для дівчат можуть зосереджуватися на розвитку навичок емоційної саморегуляції та подолання соціального відсторонення. Таке цілеспрямоване втручання допоможе підліткам ефективніше справлятися з труднощами та покращити їх соціальну адаптацію.В результаті проведеного емпіричного дослідження було виявлено значущі кореляції між різними параметрами агресивності та соціально-психологічними й особистісними характеристиками підлітків. Це дало змогу встановити загальну психологічну закономірність, згідно з якою виражені риси, характерні для акцентуацій підлітка, є значущим психологічним детермінантом, що впливає на розвиток агресивної поведінки. Можна стверджувати, що стать є важливим об'єктивним фактором, що впливає на агресивність серед підлітків, оскільки це пов'язано з різними індивідуально-психологічними особливостями хлопчиків і дівчат. Отримані результати дослідження вказують на те, що агресивні тенденції

часто кореняться в вираженому внутрішньому дискомфорті та психологічному неблагополуччі підлітків, що проявляється в високій психоемційній напруженості, недостатньому розвитку саморегуляції та різких коливаннях настрою.

Лімінальність підліткового віку є критичним періодом, який супроводжується значними змінами та невизначеністю. Агресія в цей період може бути розглянута як реакція на ці зміни, проявляючи різні аспекти пошуку ідентичності, соціальної адаптації та внутрішніх конфліктів. Розуміння зв'язку між лімінальністю та агресією може допомогти у розробці ефективних підходів до підтримки підлітків у цей важливий період їхнього життя.

3.6. Програма психологічної допомоги підліткам для превенції і зменшення агресивності

Війна в Україні призвела до великого страждання та руйнувань, суттєво впливаючи на психічне здоров'я людей різних вікових категорій, зокрема підлітків. Вони перебувають у критичному періоді свого розвитку та становлення та особливо вразливі до стресу, травм і життєвих змін.

Підтримка психічного здоров'я молодих людей під час війни є надзвичайно важливою, оскільки вони перебувають у чутливий період свого життя, коли формуються їхні переконання, цінності та особистості. Війна може серйозно вплинути на психічний стан молодих людей, спричинивши стрес, тривогу та травму. Тому необхідно розробити ефективні системи підтримки та програми підтримки психічного здоров'я цієї вразливої групи.

На першому етапі необхідно забезпечити отримання кваліфікованої психологічної допомоги. Це може включати консультацію з психологом або психотерапевтом, який має досвід роботи з підлітками та розуміє їхні потреби під час війни. Також важливо створити мережу психосоціальних центрів, де підлітки зможуть отримати підтримку та поради у важкі часи.

Другий етап – навчання підлітків стратегіям саморегуляції та подолання стресу. Медитація, методи релаксації та фізичні вправи можуть допомогти їм зберегти емоційну рівновагу під час складних ситуацій. Необхідно включити ці навички в навчальні програми та створити умови для їх відпрацювання в навчальних закладах і вдома.

Третій етап передбачає створення безпечного простору для підлітків, де вони можуть відчувати підтримку та захист. Це включає забезпечення фізичної безпеки, боротьбу з насильством і дискримінацією, а також створення умов для спілкування та отримання емоційної і соціальної підтримки.

Формування безпечного середовища є ключовим для розвитку молоді. Окрім фізичної безпеки, що запобігає травмам і нещасним випадкам, необхідно активно працювати над емоційною і психологічною безпекою. Молоді люди повинні відчувати, що їхня гідність і життя захищені в усіх обставинах — вдома, у школі або на вулиці.

Четвертий аспект стосується створення позитивного соціального середовища, що є важливою складовою роботи з молоддю. Це передбачає можливості для спілкування, відкритого діалогу та підтримки в складних ситуаціях. Підлітки повинні мати змогу ділитися своїми емоціями та думками, а також шукати розуміння і підтримки у важливих аспектах свого життя.

Валідація почуттів є критично важливою для підлітків, оскільки вона сприяє їхньому емоційному благополуччю, розвитку здорової самооцінки та позитивних міжособистісних відносин. Вона також знижує ризик розвитку психологічних проблем та агресивної поведінки, що робить її важливим аспектом виховання та підтримки підлітків у складний період їхнього життя.

Досягнення цих цілей вимагає спільних зусиль усіх зацікавлених сторін, включаючи батьків, вчителів, державні установи, громадські організації та інших членів громади. Край важливо мати систему підтримки, в якій підлітки відчуватимуть захист і підтримку, що дозволить їм рости та розвиватися в безпечному і сприятливому середовищі.

Зважаючи на те, що війна має значний вплив на емоційний стан підлітків та соціальну інтеграцію, підтримка їхнього психологічного благополуччя має ґрунтуватися на розумінні культурних і соціальних особливостей. Кожна культура має власні уявлення про психічне здоров'я та способи його захисту, тому важливо працювати з місцевими громадами та враховувати їхні традиції та цінності при розробці планів підтримки.

Результати емпіричного дослідження показали, що агресивні тенденції підлітків пов'язані з вираженим внутрішнім дискомфортом і психологічним неблагополуччям, що проявляється у високій психоемційній напруженості, недостатньому розвитку здатності до саморегуляції та різких змінах настрою.

Враховуючи виявлені взаємозв'язки та критерії, що безпосередньо впливають на розвиток агресивної поведінки, ми узагальнюємо показники, які будемо визначати як ключові для створення програми психологічної допомоги підліткам з метою превенції та зменшення агресивності.

Агресивна поведінка підлітків є серйозною проблемою, яка може призвести до негативних наслідків для самого підлітка та оточуючих його людей. Ефективна програма психологічної допомоги може допомогти знизити рівень агресивності та сприяти розвитку більш конструктивних способів взаємодії з оточуючими. Пропонована програма орієнтована на роботу з підлітками, їхніми сім'ями та освітніми установами.

Мета програми: основною метою програми є зниження рівня агресивної поведінки серед підлітків шляхом розвитку емоційної компетентності, навичок конструктивного спілкування та стратегії вирішення конфліктів.

Цільова аудиторія: Підлітки віком від 14 до 17 років

Тривалість програми: 12 тижнів, з проведенням однієї групової сесії тривалістю 90 хвилин раз на тиждень.

Завдання програми:

1. Виявлення причин і чинників агресивної поведінки у підлітків.

2. Розвиток емоційної регуляції та самоконтролю.

3. Навчання навичкам конструктивного спілкування.

4. Формування позитивних стратегій вирішення конфліктів.

5. Залучення батьків до процесу виховання та підтримки підлітків.

6. Підвищення компетентності педагогів у питаннях роботи з агресивними підлітками.

Методологічні основи програми ґрунтуються на принципах кількох психологічних підходів, включаючи когнітивно-поведінкову терапію (КПТ) є одним із ключових компонентів програми, оскільки спрямована на зміну деструктивних або негативних переконань та поведінкових моделей, що можуть сприяти розвитку агресії. У рамках КПТ підлітки навчаються розпізнавати автоматичні негативні думки, які ведуть до агресивних реакцій, а також розвивають навички управління емоціями, стресом і поведінкою в різних ситуаціях. КПТ також допомагає зменшити рівень тривожності та страху, що часто є основними тригерами агресії.; терапію, орієнтовану на співчуття (CFT), зосереджена на розвитку співчуття до себе і до інших , а також терапію прийняття та зобов'язань (ACT) фокусується на прийнятті своїх емоцій та думок замість боротьби з ними. Крім того, враховуються принципи гуманістичної психології і системного підходу, що дозволяє розглядати особистість у контексті її соціального оточення.

У рамках програми використовуються різноманітні техніки, включаючи методи роботи доул смерті, арт-терапію, групові заняття, рольові ігри та індивідуальне консультування. Це дозволяє забезпечити комплексний підхід до підтримки учасників, адаптуючи методи до їхніх індивідуальних потреб і обставин. Використання арт-терапії, зокрема, сприяє вираженню емоцій у творчій формі, що може бути корисним для тих, хто відчуває труднощі з вербальним самовираженням.

Групова робота та рольові ігри сприяють розвитку соціальних навичок, покращенню комунікації, емпатії та довіри, створюючи підтримуюче середовище для учасників. Цей підхід забезпечує гнучкість і адаптивність програми, що робить її ефективною для широкого спектру учасників.

Таблиця 3.15.

Розділ пропонованої програми психологічної допомоги підліткам для превенції і зменшення агресивності

1.Діагностичний етап	
Цілі	- Визначення рівня агресивності підлітків. - Виявлення основних причин агресивної поведінки.
Методи	- Психодіагностичні методики (тест А. Басса-А. Дарки, тест К. Леонгарда - Г. Шмішека, тест Ч. Д. Спілбергера на тривожність, проективні методи: малюнок «неіснуюча тварина», психогеометричний тест). - Спостереження та інтерв'ю з підлітками, батьками та педагогами.
Діяльність	Проведення діагностичних сесій з підлітками. Аналіз отриманих даних та складання індивідуальних планів роботи.
2.Інформативно просвітницький етап	
Цілі:	- Підвищення обізнаності підлітків, батьків та педагогів про агресивну поведінку та її наслідки. - Формування позитивного ставлення до програми.
Методи:	- Лекції та семінари. - Інформаційні буклети та брошури
Діяльність:	- Проведення інформаційних заходів для підлітків та їхніх батьків.Розповсюдження інформаційних матеріалів.

Діагностичний і інформативно просвітницький етапи програми є критично важливими, оскільки вони закладають основу для всього подальшого процесу втручання. На цих етапах проводиться всебічна оцінка психологічного стану підлітків, їхніх емоційних реакцій, поведінки та соціальних взаємодій.

Таблиця 3.16.

Розділ пропонованої програми психологічної допомоги підліткам для превенції і зменшення агресивності

3.Корекційний етап	
Цілі:	- Розвиток емоційної компетентності та самоконтролю. - Навчання навичкам конструктивного спілкування та вирішення конфліктів.
Методи:	- Групові тренінги. - Арт-терапія. - Рольові ігри. - Індивідуальне консультування.
Діяльність:	- Проведення тренінгів з розвитку емоційної регуляції та самоконтролю. - Використання арт-терапевтичних методик для вираження емоцій та зниження агресивності. - Рольові ігри для відпрацювання конструктивних стратегій спілкування. - Індивідуальні консультації з підлітками та їхніми батьками.

Корекційний етаппрограми має на меті забезпечити підліткам підтримку та навички, необхідні для зменшення агресивної поведінки та поліпшення емоційного благополуччя. Цей етап є критично важливим, оскільки він надає учасникам інструменти для саморегуляції та конструктивного вирішення конфліктів.

Що дає корекційний етап?

1. Навчання навичкам емоційної регуляції: Учасники отримують знання про те, як управляти своїми емоціями, розпізнавати тригери агресивності та застосовувати методи для контролю імпульсивних реакцій.

2. Розвиток комунікаційних навичок: Корекційний етап фокусується на навчанні підлітків ефективним способам вираження своїх думок та почуттів. Це включає техніки активного слухання, конструктивного спілкування і вміння вести діалог без конфліктів.

3. Підтримка соціальної інтеграції: Групові заняття та рольові ігри сприяють зміцненню соціальних зв’язків серед підлітків, дозволяючи їм відчувати підтримку з боку однолітків і формувати позитивні соціальні взаємозв’язки.

4. Арт-терапія та творчий самовираз: Використання творчих методів допомагає учасникам знайти альтернативні способи вираження емоцій, що знижує ймовірність агресивних вчинків.

5. Розробка індивідуальних стратегій: Кожен учасник має можливість працювати над своїми унікальними проблемами і потребами, отримуючи підтримку від психолога для створення індивідуального плану дій у складних ситуаціях.

6. Підвищення самооцінки: Через досягнення в програмі та позитивний зворотний зв'язок, підлітки можуть відчувати підвищення самооцінки, що зменшує їхню схильність до агресії.

7. Зменшення ризику повторних проявів агресії: Вивчення та застосування ефективних стратегій подолання конфліктів і стресу допомагає зменшити ймовірність повторних випадків агресивної поведінки.

Корекційний етап програми, таким чином, не лише забезпечує учасникам практичні інструменти для зниження агресивності, але й закладає міцну основу для їхнього емоційного та соціального розвитку. Цей етап є критично важливим для формування позитивних патернів поведінки, що вплине на їхнє майбутнє в усіх сферах життя. Завдяки отриманим знанням і навичкам, підлітки можуть не тільки краще справлятися з власними емоціями, а й навчитися

встановлювати здорові міжособистісні стосунки. Це, в свою чергу, сприяє зменшенню конфліктів, покращенню самооцінки та розвитку впевненості в собі.

Таблиця 3.17.

Розділ пропонованої програми психологічної допомоги підліткам для превенції і зменшення агресивності

4.Підтримуючий етап	
Цілі:	- Закріплення отриманих навичок. - Підтримка позитивних змін у поведінці підлітків.
Методи:	- Групові зустрічі. - Індивідуальне консультування. - Моніторинг та зворотній зв'язок.
Діяльність:	- Регулярні групові зустрічі для обговорення досягнень та труднощів. - Індивідуальні консультації для підтримки позитивних змін. - Оцінка ефективності програми та моніторинг поведінки підлітків

Зміст програми

Модуль 1: Вступ до програми

Заняття 1: Ознайомлення з програмою, правилами та цілями.

Заняття 2: Розуміння агресивної поведінки: причини та наслідки.

Модуль 2: Емоційна регуляція

Заняття 3: Визнання та розуміння власних емоцій (валідація)

Заняття 4: Стратегії самоконтролю та регуляції емоцій.

Заняття 5: Вправа на релаксацію та зниження стресу.

Модуль 3: Навички конструктивного спілкування

Заняття 6: Основи ефективного спілкування.

Заняття 7: Техніки активного слухання.

Заняття 8: Вираження почуттів та потреб без агресії.

Модуль 4: Вирішення конфліктів

Заняття 9: Розуміння конфліктів та їх видів.

Заняття 10: Стратегії конструктивного вирішення конфліктів.

Заняття 11: Рольові ігри з вирішення конфліктних ситуацій.

Модуль 5: Підтримка та розвиток позитивних змін

Заняття 12: Підведення підсумків програми та планування майбутніх дій.

Заняття 13: Розробка індивідуальних планів розвитку.

Заняття 14: Підтримуючі зустрічі та моніторинг результатів.

Які ми очікуємо результати:

1. Зниження рівня агресивності у підлітків.

2. Поліпшення емоційної регуляції та самоконтролю.

3. Підвищення навичок конструктивного спілкування та вирішення конфліктів.

4. Позитивні зміни у взаємодії підлітків з оточуючими.

5. Залучення батьків до підтримки позитивних змін у поведінці підлітків.

Запропонована програма психологічної допомоги спрямована на превенцію і зменшення агресивності у підлітків. Вона охоплює різні аспекти роботи з підлітками, їхніми сім'ями та освітніми установами, використовуючи сучасні методи та підходи психологічної допомоги. Реалізація програми сприятиме покращенню емоційного стану підлітків та їхньої взаємодії з оточуючими, зниженню рівня агресивності та розвитку більш конструктивних форм поведінки.

Для успішної реалізації програм підтримки необхідна співпраця з місцевими громадами. Це може включати роботу з громадськими лідерами, вчителями, релігійними лідерами та іншими ключовими фігурами, які впливають на молодь. Поєднання традиційних методів психологічної підтримки та сучасних

підходів створює комплексну ефективну програму, яка враховує всі аспекти психічного здоров’я підлітків у воєнний час.

Компоненти програми:

1. Вступна сесія: Ознайомлення та встановлення правил - Вступне знайомство з учасниками. Обговорення мети програми та встановлення правил групової роботи. Створення безпечного середовища для вираження почуттів.

2. Психоосвіта: Розуміння агресії - Пояснення природи агресії та її різних форм. Обговорення тригерів агресивної поведінки. Визначення індивідуальних тригерів агресії для кожного учасника.

3. Тренінг емоційної регуляції. Методи самозаспокоєння (глибоке дихання, медитація, прогресивна м’язова релаксація). Вправи на підвищення усвідомленості (майндфулнес).

4. Валідація почуттів -Навчання розпізнаванню та ідентифікації власних почуттів. Практика валідації почуттів: прийняття та повага до власних емоцій. Використання технік активного слухання для взаємної підтримки.

5. Техніки керування гнівом - Використання когнітивно-поведінкових технік для управління гнівом. Розвиток навичок позитивної комунікації.

6. Соціальні навички та вирішення конфліктів - Розвиток навичок асертивної комунікації. Рольові ігри для практики вирішення конфліктів. Стратегія «виграти» в конфліктних ситуаціях.

7. Самооцінка та самоприйняття - Робота над підвищенням самооцінки. Використання афірмацій та позитивного самоспілкування.

8. Розвиток емпатії - Вправи на розвиток емпатії та співчуття. Обговорення важливості емпатії у взаєминах.

9. Креативні методи самовираження - Використання мистецьких терапій (малювання, музика, письмові вправи) для вираження емоцій. Практика технік арт-терапії для зниження стресу та агресії.

10. Індивідуальна підтримка - Індивідуальні консультації для глибшої роботи над особистими проблемами. Підтримка учасників у встановленні та досягненні особистих цілей.

11. Інтеграція та застосування навичок у повсякденному житті - Обговорення реальних життєвих ситуацій та застосування нових навичок. Планування стратегії для збереження досягнутих результатів.

12. Завершальна сесія: Оцінка результатів та підсумки - Оцінка прогресу кожного учасника. Відгуки та рекомендації для подальшої роботи. Святкування досягнень та завершення програми.

Важливість відкритої бесіди про смерть під час війни в Україні.

Під час війни в Україні, питання смерті стає невідворотною реальністю, з якою стикаються всі, включаючи підлітків. Проте в багатьох культурах і сім'ях смерть залишається табуйованою темою, що може погіршувати психологічний стан молодих людей. Відкрита розмова про смерть, попри всі труднощі, має декілька важливих переваг. Отже чому важливо говорити про смерть:

1. Зниження страху та тривожності - Невизначеність та відсутність інформації можуть підсилювати страх та тривожність. Відкрита розмова про смерть може допомогти підліткам зрозуміти цей процес і зменшити їхні страхи. Підлітки можуть відчувати себе самотніми у своїх страхах та переживаннях. Відкрита бесіда допоможе їм зрозуміти, що вони не одні у своїх почуттях.

2. Емоційна обробка та вираження - Розмови про смерть дозволяють підліткам відкрито виражати свої емоції, що сприяє їхній емоційній обробці та зниженню внутрішньої напруги. Відчуття, що їхні почуття визнаються і приймаються, допомагає підліткам краще справлятися зі своїми емоціями.

3. Формування здорових уявлень про життя та смерть - Реалістичне сприйняття. Відкрита розмова про смерть допомагає формувати здорові уявлення про життя та смерть, сприяє прийняттю реальності та розумінню природності цього процесу. Життєві цінності: Обговорення смерті може стимулювати підлітків цінувати життя більше, розуміти його крихкість і значення.

4. Зміцнення сімейних та соціальних зв'язків - Підтримка в колективі. Розмови про смерть можуть об'єднувати сім'ї та громади, сприяючи взаєморозумінню та підтримці в складних обставинах. Зміцнення довіри:

Відкрите обговорення складних тем зміцнює довіру між підлітками та дорослими, допомагаючи формувати відкриті та чесні стосунки.

5. Психологічна стійкість та адаптація - Відкриті розмови допомагають підліткам розвивати психологічну стійкість, що є важливим для адаптації до складних умов, таких як війна. Навички справлятися з втратою: Підлітки, які відкрито обговорюють смерть, будуть краще справляються з втратою і мають більше ресурсів для адаптації до нових реалій.

Висновок: відверта розмова про смерть в умовах війни є ключовим елементом психологічної підтримки підлітків. Вона допомагає знизити страхи та тривожність, сприяє емоційній обробці та формуванню здорових уявлень про життя та смерть. Такі розмови зміцнюють сімейні та соціальні зв'язки, розвивають психологічну стійкість та адаптаційні навички підлітків, що в кінцевому результаті покращує їхнє психологічне благополуччя та загальну якість життя під час війни.

Говорити з підлітками про смерть під час війни є надзвичайно делікатним завданням. Щоб зменшити їхню тривогу і агресивність, важливо застосовувати обережні та підтримуючі підходи. Доули смерті, що фокусуються на підтримці людей у заключних етапах життя, застосовують різноманітні методи для надання емоційної підтримки та зменшення стресу. Ці техніки запропоновані для зменшення агресії у підлітків. Використання технік доул смерті для роботи з агресивністю у підлітків передбачає створення безпечного простору для вираження емоцій, використання тілесно-орієнтованих методів для зняття напруги, а також застосування символічних дій та творчих методів для самовираження. Такий підхід допомагає підліткам краще розуміти свої емоції, знижувати рівень агресії та знаходити здорові способи управління стресом.

Ось кілька методів, які пропонуємо застосувати:

1. Забезпечити підліткам безпечне і підтримуюче середовище для обговорення важких тем - Встановлення довіри. Підкресліть, що розмови про смерть є нормальними і що вони можуть завжди звернутися до вас для підтримки.

- Емоційна валідація: Визнання і підтвердження їхніх почуттів (наприклад, “Це нормально, що ти почуваєшся тривожно через те, що відбувається”).

2. Відкритість та чесність - підтримати підлітків у розумінні реальності без зайвого нагнітання страху. Чесні розмови: Говоріть про смерть простою і зрозумілою мовою, уникаючи евфемізмів, які можуть викликати плутанину. Відповіді на питання: Відповідайте на питання підлітків чесно, але з урахуванням їхнього віку і рівня зрілості.

3. Підтримка емоційного випуску - дозволити підліткам виразити свої емоції через різні форми діяльності. Творча діяльність: Заохочуйте підлітків до малювання, написання або музичної діяльності, щоб вони могли висловити свої почуття. Фізична активність: Спорт та фізичні вправи допомагають знизити рівень стресу і агресії.

4. Психоедукація: Освідомлення підлітків про смерть та процеси втрати. Розмови про життя і смерть: Поясніть, що смерть є частиною життя, використовуючи приклади з природи або культури. Розмови про емоції: Навчайте підлітків розпізнавати і висловлювати свої емоції здоровими способами.

5. Модель заспокоєння та співчуття - демонстрація здорового підходу до смерті та втрати через власну поведінку. Співчуття: Показуйте співчуття і розуміння до емоцій підлітків. Власний приклад: Розповідайте про власні переживання і способи справляння зі стресом.

6. Ритуали та пам’ять - підтримка почуття зв’язку з померлими і підтримка процесу скорботи. Пам’ятні ритуали: Створюйте прості ритуали для пам’яті загиблих чи померлих (люди, тварини) такі як запалювання свічок або створення пам’ятних альбомів. Спільна пам’ять: Підкреслюйте важливість пам’ятати хороші моменти з людьми чи тваринами яких втратили.

7. Професійна допомога. Надання додаткової підтримки підліткам, які переживають важкі емоційні стани. Залучення фахівців: Якщо підліток показує ознаки глибокої депресії або тривоги, звертайтеся до психолога.

Таблиця 3.18.

Основні методи та техніки пропонованої програми психологічної допомоги підліткам для превенції і зменшення агресивності

Методи	Мета	Техніка
Глибоке слухання та присутність	Забезпечити підлітків безпечним простором	Активне слухання. Емоційна валідація.
Емоційна підтримка та співчуття	Допомогти підліткам усвідомити та прийняти свої емоції	Безоціночне прийняття. Співчуття та підтримка.
Тілесно-орієнтовані техніки	Знизити фізичну напругу.	Дихальні вправи Прогресивна м'язова релаксація
Ритуали та символічні дії	Допомогти підліткам символічно виразити та відпустити свої негативні емоції.	Написання листів і їх знищення. Символічні дії.
Майндфулнес та медитації	Навчити підлітків концентрації на теперішньому моменті.	Медитація, під час якої підлітки зосереджуються на відчуттях у кожній частині свого тіла
Використання мистецтва для самовираження	Дати підліткам можливість виразити свої емоції через творчість	Малювання або ліплення Музична терапія
Фізична активність	Надати підліткам можливість випустити агресивну енергію через фізичну активність	Спортивні ігри та вправи Йога та тай-чи

1. Глибоке слухання та присутність

Техніка «Активне слухання»: Зосереджуйтеся на підліткові під час розмови, підтримуючи зоровий контакт і використовуючи невербальні знаки уваги (кивки, усмішки). Емоційна валідація: Відображайте почуття підлітка, висловлюючи розуміння («Я бачу, що ти зараз дуже засмучений/зла», «Це нормально відчувати гнів,злість», «Кожна емоція має місце»).

2. Емоційна підтримка та співчуття. Техніка «Безоціночне прийняття» приймайте всі емоції підлітка без критики та осуду. Співчуття та підтримка: Використовуйте співчутливі фрази («Я розумію, що ти зараз переживаєш важкий час», «Це важко, але ти не один»).

3. Тілесно-орієнтовані техніки. Дихальні вправи: Навчіть підлітків технікам глибокого дихання, щоб допомогти їм заспокоїтися у стресових ситуаціях (наприклад, дихання «4-7-8»: вдих на 4 секунди, затримка дихання на 7 секунд, видих на 8 секунд). Прогресивна м’язова релаксація: Почергове напруження і розслаблення різних груп м’язів для зняття фізичної напруги.

4. Ритуали та символічні дії. Написання листів: Запропонуйте підліткам написати листи своїм агресивним почуттям або ситуаціям, які викликають гнів, а потім знищити ці листи (спалити або порвати). Символічні дії: Використовуйте символічні дії, такі як кидання каменів у воду (символічне звільнення від гніву), малювання агресивних образів і їх знищення.

5. Майндфулнес та медитації. Медитація на диханні: Навчіть підлітків зосереджуватися на своєму диханні, відпускаючи сторонні думки і емоції. Сканування тіла: Медитація, під час якої підлітки зосереджуються на відчуттях у кожній частині свого тіла, поступово розслабляючи його.

6. Використання мистецтва для самовираження. Малювання або ліплення: Дозвольте підліткам створювати мистецтво, яке виражає їхні емоції. Це може бути абстрактне малювання, створення скульптур або колажів. Музична терапія: Використовуйте музику для самовираження та релаксації. Це може включати слухання музики, створення музики або спів.

7. Фізична активність. Спортивні ігри та вправи: Запропонуйте підліткам брати участь у спортивних іграх або фізичних вправах, які допоможуть їм випустити агресивну енергію. Йога та тай-чи: Використовуйте заняття йогою або тай-чи для поєднання фізичних вправ з релаксацією та зниженням стресу.

Створення безпечного простору для підлітка є ключовим завданням для зниження тривожності, агресивності та забезпечення емоційної підтримки. Ось декілька рекомендацій, як це зробити:

- Встановлення довірливих стосунків: Важливо, щоб підліток відчував, що може довіряти вам. Будьте відкритими до їхніх почуттів і думок без засудження.

- Повага до особистого простору: Дозвольте підлітку мати свій особистий простір та час для усамітнення. Поважайте їхні кордони.

- Зосередьтеся на тому, що говорить підліток, без перебивань. Підтримуйте зоровий контакт і показуйте, що ви зацікавлені.

- Запровадьте рутинні заняття і правила, які допомагають підлітку відчувати стабільність і безпеку.

- Попереджайте про зміни у розкладі або планах, щоб зменшити відчуття непередбачуваності.

- Залучення до соціальної взаємодії: Заохочуйте підлітка до спілкування з друзями та родиною. Підтримка від однолітків може бути дуже корисною.

- Групи підтримки: Якщо можливо, залучайте підлітка до груп підтримки, де вони можуть поділитися своїми переживаннями з іншими, хто знаходиться у схожій ситуації.

- Включення в процес прийняття рішень: Дайте підлітку можливість брати участь у прийнятті рішень, що стосуються їхнього життя. Це допоможе відчувати контроль і впевненість.

- Позитивне Підкріплення: Хваліть, звертайте увагу на позитивні дії підлітка і заохочуйте їх. Це підвищить їхню самооцінку і впевненість у собі.

- Демонстрація здорових способів справляння зі стресом: Будьте прикладом для підлітка, показуючи, як справлятися зі стресом і емоціями здоровими способами.

- Залучення фахівців: Якщо підліток показує ознаки глибокої депресії або тривоги, звертайтеся до психолога або психотерапевта для професійної допомоги.

Створення безпечного простору для підлітка вимагає часу, терпіння і співчуття. Важливо бути чуйним і готовим підтримати їх у будь-який момент. Кожен підліток по-різному реагує на стрес. Універсального підходу до підтримки психічного здоров'я молоді під час війни не існує. Найголовніше – щира турбота, розуміння та підтримка дорослих.

Для боротьби з агресивними проявами необхідні спеціальні тренінги та навчальні програми з розвитку навичок вирішення конфліктів та альтернативних емоційних проявів. Це може включати навчання комунікативним навичкам, навчання вирішенню проблем і програми сублімації агресії у творчість і позитивний рух.

Комунікаційний тренінг корисний, оскільки учасники вчаться ефективно висловлювати свої почуття та думки без використання агресії. Це включає навички активного слухання, здатність виражати свої почуття та здатність виявляти співчуття та розуміння іншим.

Навчання з вирішення проблем допоможе учасникам розрізняти різні типи конфліктів і вміло їх вирішувати. Це включає в себе здатність визначати джерела конфлікту, розробляти стратегії для пошуку рішень і підходи до компромісу.

Програми протидії булінгу та насильству спрямовані на зменшення випадків цього негативного явища шляхом підвищення обізнаності та вивчення методів профілактики. Це може включати уроки толерантності, поваги до інших і вміння постояти за себе без застосування насильства [8].

В цілому, спеціалізовані навчальні та освітні програми, що орієнтовані на розвиток навичок вирішення конфліктів і альтернативних способів вираження емоцій, становлять важливий засіб у боротьбі з агресією та підвищенні соціальної гармонії.

У контексті військового часу слід враховувати, що це може посилити агресію підлітків. Соціальні обставини, доступ до вогнепальної зброї, роль

моделей поведінки та економічна нестабільність – усе це загострює проблему. Тому важливо розробити комплексні програми, які враховують ці фактори та спрямовані на зниження рівня агресії у підлітків.

Ключовим етапом у вирішенні цієї проблеми може стати розробка комплексних програм підтримки, орієнтованих на зниження рівня агресії серед підлітків в умовах війни. Такі плани повинні враховувати всі вищезазначені фактори, включаючи роль соціальних обставин, доступ до зброї, моделі поведінки та економічну нестабільність. Крім того, вони можуть включати різні заходи, такі як освітня робота для молоді, психологічна підтримка та розвиток альтернативних методів вирішення конфліктів. Значних успіхів у боротьбі з агресією серед підлітків у воєнний час можна досягти лише комплексним підходом.

Необхідно також враховувати індивідуальні особливості кожного підлітка. Оскільки кожна особистість є неповторною, плани повинні бути адаптивними та враховувати конкретні потреби. Інклюзивний підхід має на увазі облік різноманітних культурних, соціальних та етнічних чинників, які можуть впливати на сприйняття та реакцію в конфліктних ситуаціях.

Отже, підтримка психічного здоров’я підлітків під час війни вимагає комплексного підходу, що включає доступ до професійної психологічної підтримки, навчання технікам саморегуляції, створення безпечного простору та врахування культурних і соціальних аспектів. Це єдиний шлях до забезпечення психічного благополуччя цієї важливої категорії населення в умовах складних викликів.

Основною умовою соціалізації дітей і попередження формування і закріплення агресивних форм поведінки має бути емоційно-любовна мотивація, при якій дитині необхідно бажати власної уваги та задоволення оточуючих, і головним чином, від батьків. Соціальне навчання є не тільки єдиною умовою розвитку агресивної поведінки, але й фрустрацією, яка виникає через відсутність батьківської любові та часте покарання з боку одного чи обох батьків.

Ігнорування агресії вашої дитини може зробити такий підхід небезпечним і навіть заплутаним. Досвід багатьох психологів і педагогів, практика психологічного консультування довели, що ігнорування агресивної поведінки дітей може мати негативні наслідки та призвести до підвищення агресивності та переходу її у звичні форми поведінки у подальшому житті. Попередження та запобігання агресії у дітей є не лише соціально важливою, а й психологічною необхідністю. Агресивну поведінку слід запобігати на ранній стадії в таких сферах:

- Виявляти шкідливі фактори навколишнього середовища, які є умовою відхилення від здорового розвитку дітей.

- Сучасна діагностика поведінкових відхилень у підлітків та спеціальні методи профілактики та психологічної модифікації поведінки.

Оперативне виявлення асоціальної поведінки та систематичне вирішення проблеми – дають змогу виключити процес втрати індивідами соціальних цінностей і норм поведінки, що в іншому випадку призвело б до швидкої трансформації девіацій у хронічні форми поведінки [48]. Тому, щоб запобігти агресії у дітей, важливо навчити їх мислити та спілкуватися позитивно, а також взаємодіяти з іншими членами суспільства та знаходити шляхи мирного вирішення суперечок. Найголовніше для запобігання агресивній поведінці – це батьки, але також необхідна роль педагогів та психологів. Після багатьох досліджень були сформовані висновки та рекомендації щодо просвітницької та психологічної роботи з підліткової агресії:

- Складно сформувати соціально адаптовану, морально зрілу особистість через необхідність справлятися з невизначеністю та коригувати самооцінку та самоповагу [67].

– За результатами психологічної діагностики індивідуальні бесіди з психологом про те, як долати труднощі, проблеми, розвивати свої сили – важливий шлях підвищення самооцінки підлітків. Увага до особистості учня корисна для одужання.

– Для визначення причин агресивної поведінки необхідна особиста робота вчителя-психолога, він налагодить контакт і вибудує довіру, відкидаючи критику та зауваження. Важливо поважати особистість дитини, вірити в її сили, розуміти її внутрішній світ, почуття та переживання. Основними принципами педагога є прийняття дитини як єдиного цілого, співпраця та акцент на наданні допомоги у вирішенні конфліктних ситуацій та проблем.

- Співпраця з агресивними підлітками в групах має бути спрямована на відновлення психологічної цілісності особистості через нормалізацію міжособистісних стосунків у групі, сім'ї та спілкування з педагогами [43].

- При виявленні агресивної поведінки у підлітків та розумінні її причин - Психологи та класні керівники повинні разом продумати варіанти сублімації агресії у сприятливому напрямку, яким можуть бути спортивні клуби, наприклад, футбол, баскетбол тощо, але не бокс. і карате Необхідно, крім того, сублімувати агресію у творчість – малювання, музикування, конструювання або в гуманітарних молодіжних групах – соціальну роботу, догляд за хворими та людьми похилого віку [54].

- Психолог, чия робота з батьками зосереджена саме на поведінкових корелятах, пояснить цінність стосункових ролей у сімейному колі та розповість про вплив авторитарного виховання та тілесних покарань на майбутню агресивну поведінку.

- Соціально-психологічна культура батьків є важливою для покращення їх навичок у психологічно-педагогічній діяльності, зокрема в розв'язанні конфліктів із дітьми.

У психологічній практиці по всьому світу поведінкова терапія вважається основним і найбільш ефективним методом корекції порушень поведінки у дітей. Багато дослідників підкреслюють її ефективність у лікуванні дітей, акцентуючи на таких перевагах, як можливість контролювати соціальне оточення дитини, вплив на дезадаптивні поведінкові механізми, а також відносно короткий термін лікування.

І головне, любіть свого підлітка і подавайте йому приклад. Наприклад, ваш 15-річний син поводиться як самостійний хлопчик і плює на ваші беззаперечні авторитетні думки. Однак його поведінка може бути демонстративною, а самостійність — лише захисною реакцією або спробою привернути увагу. Підлітки дуже вразливі, згадайте, як ви почувалися в цьому віці. Тож намагайтеся частіше висловлювати йому свою любов. Якщо ви вчитель, також розгляньте можливість впровадження практик вирішення сімейних конфліктів у навчальний процес. Отже, ви сідаєте за стіл і ретельно обговорюєте це з чоловіком? Чи вислухали б ви на уроці учня, який відрізняється від загальноприйнятої думки, чи перебили б його словами: «Дурниці, це зовсім не те, що мав на увазі Тарас Шевченко»? Ви можете не мати пояснень своїм емоціям і реакціям. Ми всі люди і всі гаснемо як лампочки. Але наші діти все помітили. Замість того, щоб слухати нас, вони дивилися на нас. Спроби перевиховати дитину не будуть успішними, якщо агресивна поведінка підлітка призводить до мимовільного тиражування моделей поведінки в сім'ї.

Бережіть власне здоров'я. Крім психологічних причин, агресивна поведінка має кілька біологічних причин. Наприклад, низький пульс. Спостереження за підлітками: чи є неспровокована агресивна поведінка? Якщо так, дитина часто кричить і злиться без причини - «Мене все зводить з розуму», а не «Мене зводить з розуму фізика, а я не можу вирішити проблему!», якщо можливо, сходіть до лікаря ініціювати план корекції. Причиною агресивної поведінки може бути підвищена тривожність. Будь-яким чином зменшуйте її, щоб не намагатися усунути наслідок, а не причину. Якщо ваша дитина втомлюється в школі, хвилюється через іспити, турбується про зовнішній вигляд чи популярність, залежна або просто легко нервує, це варте зусиль. Метод може бути простим: арт-терапія, кольоротерапія, виїзд на природу або навіть йога. Найголовніше - дати зрозуміти підлітку, що він не самотній і що сім'я готова підтримати його, а не лаяти [59].

Висновки до третього розділу

Емпіричне дослідження психосоціальних детермінантів агресивної поведінки підлітків дозволило виявити ключові особистісні та соціальні фактори, які впливають на рівень агресії у старшому шкільному віці.

Агресивна поведінка підлітків є багатофакторним явищем, яке залежить від поєднання різних психосоціальних детермінант. До основних факторів належать індивідуально-психологічні особливості, соціальне оточення, сімейна динаміка та культурні впливи.

Пілотажне дослідження засвідчило наявність статевих відмінностей у проявах агресивності, що підтвердило необхідність подальшого диференційованого аналізу хлопців і дівчат. Основне дослідження дозволило встановити взаємозв'язки між рівнями агресивності та усвідомленими особистісними особливостями підлітків (акцентуації характеру, тривожність, рівень вербальної та фізичної агресії за методикою Басса-Даркі). Індивідуально-психологічні особливості, такі як типи акцентуації характеру (циклотимічний, збудливий, тривожний, дистимічний) та рівень тривожності (ситуативна та особистісна) мають суттєвий вплив на агресивну поведінку підлітків. Підлітки з високим рівнем тривожності частіше проявляють різні форми агресії.

Соціологічне опитування дало змогу визначити соціальні фактори, що впливають на агресивність, зокрема рівень конфліктності в сім'ї, освітній рівень батьків, соціально-економічний статус тощо. Виявлено, що дівчата частіше демонструють непряму агресію та вербальну агресивність, тоді як хлопці – фізичну агресію та негативізм. Сімейна динаміка є ключовим фактором у формуванні агресивної поведінки підлітків. Підлітки, які проживають у неповних сім'ях або сім'ях з конфліктними стосунками (розпад сім'ї, проживання з мачухою/вітчимом), мають вищий рівень ситуативної тривожності та схильність до агресії. Наявність домашніх тварин також пов'язана з проявами агресії, зокрема образою. Освітній рівень батьків та соціально-економічний статус сім'ї значно впливають на поведінку підлітків. Наприклад, виявлено

зворотну кореляцію між рівнем освіти батька та фізичною агресією у дівчат. Це свідчить про те, що вищий рівень освіти батька може бути захисним фактором проти агресивної поведінки.

Дослідження неусвідомлених особистісних особливостей, проведене за допомогою психогеометричного тестування Сьюзен Делліндже та проективної методики «Неіснуюча тварина», дозволило визначити приховані агресивні тенденції підлітків. Виявлено, що певні психогеометричні типи особистості корелюють із агресивними проявами, а особливості зображень у проективному тесті свідчать про наявність латентної агресії у частини респондентів.

Статистичний аналіз, зокрема факторний аналіз головних компонентів, дозволив виявити найбільш значущі фактори, що визначають агресивну поведінку підлітків. Це підтвердило, що агресія є полідетермінованим явищем, на яке впливають як особистісні, так і соціальні чинники. Факторний аналіз вказує на те, що хлопці та дівчата демонструють різні моделі агресивної поведінки, що зумовлені їхніми унікальними психосоціальними умовами та гендерними стереотипами. Розуміння цих відмінностей є ключовим для створення ефективних програм інтервенції та профілактики агресивної поведінки серед підлітків, які враховують специфічні потреби кожної статі та їхні психосоціальні контексти. В результаті проведеного емпіричного дослідження були виявлені значущі кореляції між різними параметрами агресивності та соціально-психологічними і особистісними характеристиками підлітків. Це дозволило сформулювати загальну психологічну закономірність, згідно з якою виражені риси в структурі особистості підлітка, що є ядром виявлених акцентуацій характеру, є важливим психологічним фактором, що впливає на схильність до агресивних проявів. Стать може виступати як суттєва об'єктивна детермінанта агресії серед підлітків, адже основою цього є різні індивідуально-психологічні особливості хлопців і дівчат. Отримані результати свідчать про те, що агресивні тенденції мають підґрунтя у вираженому внутрішньому дискомфорті та психологічному неблагополуччі підлітків, що

проявляється в високій психоемоційній напруженості, недостатній розвитку саморегуляції та коливаннях настрою.

У нашій роботі ми вивчили фактори, які впливають на розвиток агресивної поведінки серед підлітків, розділивши їх на групи дівчат і хлопців.

В групі дівчат першим фактором є високий рівень тривожності та емоційної вразливості. Дівчата з високою тривожністю та схильністю до почуття провини, образи, роздратування або підозрілості часто виявляють агресивну поведінку. Також типи акцентуації характеру, зокрема дистимічний та збудливий, сприяють цьому. Важливими індикаторами є малюнки, де часто можна побачити порожні очі, відсутність вух, а також малюнки, що виходять за край листа. Ці фактори свідчать про внутрішню напругу та емоційну вразливість. Другим фактором є зв'язок між агресивною поведінкою та фізичною та вербальною агресією. Також певні індикатори в малюнках, наприклад гострі кути або зображення крил, можуть свідчити про агресивність. Відсутність сиблінгів також має вплив, оскільки діти, які виростають без братів чи сестер, часто відчувають самотність та переживають внутрішні конфлікти. Третім фактором є захисна поведінка, яка може виражатися на малюнку у вигляді панцира чи луски, що позначає невпевненість та намагання захистити себе від зовнішніх загроз. Малюнки з ослабленим натиском олівця, надмірною кількістю ніг або хвостом, намальованим ліворуч та вниз, свідчать про психологічну нестабільність та внутрішні страхи. Четвертий фактор підкреслює важливість сімейної стабільності та особистісних рис, таких як скромність і невпевненість, у формуванні агресії підлітків. Проживання з обома батьками забезпечує підтримку, знижуючи ризик агресії. Невпевненість і скромність часто призводять до пасивної агресії або внутрішнього конфлікту.

В групі хлопців першим фактором серед хлопців є поєднання фізичної та емоційної агресії, тривожності та різних типів акцентуації характеру (циклотимічний, демонстративний, збудливий, дистимічний, екзальтований). Хлопці з високою тривожністю, агресивними проявами, включаючи образу та підозрілість, схильні до агресивної поведінки. Індикаторами агресії є малюнки з

гострими кутами, ротом із зубами та рогами. Другим фактором є також фізична та вербальна агресія, а також відсутність сиблінгів. Відсутність братів і сестер може призводити до відчуття самотності і соціального дефіциту, що стимулює агресивну поведінку. Третім фактором є невпевненість і тривожність, яка може проявлятися в захисній поведінці, зокрема у вигляді слабкого натиску олівця на малюнках. Хлопці, що не впевнені в собі, часто використовують агресію як механізм компенсації своїх страхів і тривог. Четвертим фактором є сімейний статус. Хлопці, що виховуються в неповних сім'ях або живуть з мачухою, часто виявляють більшу агресивність. Малюнки з мінімальною кількістю елементів або зменшеним розміром вказують на низький рівень емоційної підтримки та психологічні проблеми, пов'язані з сімейними обставинами.

Отже, агресивна поведінка підлітків, як серед дівчат, так і серед хлопців, значною мірою залежить від психосоціальних факторів. Серед них важливу роль відіграють рівень тривожності, емоційна вразливість, типи акцентуації характеру, сімейна структура та особливості проективних малюнків. Ці фактори підтверджують необхідність індивідуального підходу до профілактики та корекції агресивної поведінки, враховуючи гендерні та психосоціальні відмінності підлітків.

На основі отриманих результатів була розроблена програма психологічної допомоги підліткам, спрямована на превенцію та зменшення рівня агресивності. Програма включає психопросвітницькі заходи, формування навичок емоційної саморегуляції, розвиток комунікативних стратегій та стресостійкості.

ВИСНОВКИ

1. На основі теоретичного аналізу підходів до вивчення агресії підлітків у кризових ситуаціях, зокрема під час військового конфлікту, було систематизовано та класифіковано різні концепції, моделі та парадигми, що пояснюють прояви агресії на різних етапах психічного розвитку. Аналіз показав, що агресія підлітків в умовах екстремальних впливів, таких як військовий конфлікт, має багатогранний характер і залежить від ряду факторів, включаючи особливості психічного розвитку, соціокультурне середовище, а також індивідуальні психологічні та біологічні характеристики. Сучасні теоретичні моделі агресії підлітків включають психодинамічні, когнітивно-біхевіоральні та екологічні підходи, кожен з яких розглядає агресивну поведінку через призму різних аспектів розвитку особистості. Крім того, військовий конфлікт посилює травматичні впливи, що змінюють емоційний фон підлітків, поглиблюючи їх внутрішні конфлікти та збільшуючи ризик агресивних реакцій. У таких умовах важливо враховувати особливості вікового розвитку та механізми адаптації до стресових ситуацій, що дозволяє створити ефективні стратегії підтримки та втручання, спрямовані на зниження рівня агресії і покращення психоемоційного стану підлітків у кризових умовах.

2. Проведений аналіз психосоціальних детермінант агресії підлітків у воєнний час дозволяє визначити основні соціальні, культурні та психологічні чинники, що суттєво впливають на формування та посилення агресивної поведінки. Соціальні детермінанти, такі як соціальна ізоляція, порушення звичних соціальних зв'язків, нестабільність сімейних відносин та зміни в освітньому середовищі, значно сприяють зростанню рівня стресу та фрустрації у підлітків. Психологічні детермінанти, зокрема травматичний досвід, страх, тривога та відчуття безпорадності, активують захисні механізми, що часто виражаються через агресію як форму адаптації до екстремальних умов. Аналіз показав, що ці чинники не діють окремо, а взаємодіють, посилюючи один одного і створюючи комплексний вплив на психіку підлітка. Виявлено значущий вплив

сімейного середовища, соціального статусу та міжособистісних відносин на рівень агресивної поведінки підлітків.

3. Укладено психодіагностичний комплекс для емпіричного дослідження агресії підлітків, який враховує наступні аспекти - рівень агресії, психосоціальні детермінанти, специфіка підліткової психології та соціокультурний контекст. Для всебічного вивчення агресивної поведінки у підлітків було обрано різноманітні методики, що дозволяють отримати комплексну картину індивідуальних особливостей і факторів, які впливають на її прояви.

Зокрема, застосовані методики, такі як методика А.Баса-А.Дарки для визначення рівня агресії, методика Леонгарда-Шмішека для визначення акцентуацій характеру, а також тест Ч. Спілберга для вимірювання рівня тривожності, дозволяють виявити ключові компоненти агресії в контексті індивідуальних психологічних особливостей. Крім того, проективні методики «Неіснуюча тварина» та «Геометричний тест» дають змогу дослідити глибинні аспекти особистісних переживань підлітків, що можуть бути неусвідомленими і неявними, але суттєво впливати на агресивну поведінку. Таким чином, розроблений психодіагностичний комплекс є ефективним інструментом для емпіричного дослідження агресії серед підлітків, оскільки він поєднує різні підходи до аналізу як зовнішніх проявів агресії, так і внутрішніх психічних механізмів, зважаючи на особливості вікового розвитку та соціокультурні фактори, що формують поведінкові патерни підлітків у кризових ситуаціях.

4. В результаті проведеного емпіричного дослідження агресії підлітків у воєнний час було здійснено всебічний аналіз її проявів, психологічних інтерпретацій та взаємозв’язків між рівнем агресії та психосоціальними чинниками, що впливають на її посилення або регуляцію

Виявлено індивідуально-психологічні індикатори агресивної поведінки підлітків. Серед ключових психологічних факторів, що сприяють агресивності, відзначено високий рівень тривожності, емоційну нестабільність, низький самоконтроль та підвищену чутливість до стресу. Дослідження показали, що підлітки з агресивними проявами часто мають негативне уявлення про себе та

низьку самооцінку. Проективні методики, такі як тест «Неіснуюча тварина», показали свою ефективність у діагностиці агресивних тенденцій. Певні елементи малюнків в групі хлопців, такі як «промальовані рот із зубами або іклами» та «намальовані роги», корелюють з фізичною ($r = 0,313$; $p \leq 0,01$) , ($r = 0,346$; $p \leq 0,001$) та непрямою агресією ($r = 0,305$; $p \leq 0,01$), ($r = 0,424$; $p \leq 0,001$), образою та вербальною агресією ($r = 0,445$; $p \leq 0,001$), ($r = 0,393$; $p \leq 0,001$). Зворотній зв'язок між зображенням крил та параметрами агресивності: образа ($r = -0,249$; $p \leq 0,01$) і підозрілість ($r = -0,313$; $p \leq 0,01$) вказує на те, що наявність таких елементів у малюнках може свідчити про знижену схильність до агресії.

Статеві особливості також мають значення у контексті агресивної поведінки підлітків. У дівчат-підлітків виявлено прямий кореляційний зв'язок між параметрами агресивності (образа) та наявністю в житті домашньої тварини ($r = 0,248$; $p < 0,01$). Це може бути компенсаційний механізм - дівчата з підвищеною образливістю можуть шукати підтримку, емоційне тепло і безумовне прийняття, яке забезпечує тварина. Утримання собаки може бути спробою компенсувати нестачу соціальних зв'язків або психологічного комфорту. Особи з високою образливістю часто є емоційно чутливими. Взаємодія з собакою може відображати їхню схильність до сильних емоційних реакцій і потребу в близькості, але така емоційність може проявлятися і в конфліктності з людьми. За допомогою критерію Спірмена була виявлена статистично значима зворотна кореляція між фізичною агресією і «освітою батька» ($r = -0,325$; $p < 0,01$). Батьки з вищою освітою зазвичай демонструють більш розвинені навички виховання та комунікації, що позитивно впливає на емоційний розвиток дітей.

Виявлено закономірні фактори, які провокують агресивну поведінку підлітків: Встановлено, що одними з основних провокуючих факторів агресивної поведінки є несприятливі сімейні умови, конфлікти, а також вплив медіа. Виявлено, що брак емоційної підтримки близьких і рідних значно підвищує ризик розвитку агресії. Кількість годин, проведених у соціальних мережах, також виявилася значущим фактором, який впливає на агресивну поведінку. Від'ємний

кореляційний зв’язок між цим параметром та факторами сімейної стабільності свідчить про те, що підлітки з більш стабільним сімейним оточенням менше часу проводять у соціальних мережах і мають меншу схильність до агресивної поведінки. Окрім цього, виявлено зворотний зв’язок середньої сили між поточним психологічним станом підлітків та впливом війни ($r = -0,255$; $p < 0,01$). Цей зв’язок можна пояснити тим, що посилений вплив війни на психоемоційний стан призводить до погіршення самопочуття підлітків.

Використання психогеометричного тесту (вибір зигзагу) показало зворотній зв’язок з параметром агресивності (вербальна агресія) ($r = -0,291$; $p < 0,01$), та тривожності: ситуативна ($r = -0,304$; $p < 0,01$) та особистісна ($r = -0,263$; $p < 0,01$). Це підкреслює важливість комплексного підходу до діагностики та розуміння психологічних особливостей підлітків.

Встановлено, що агресивна поведінка підлітків включає фізичну, вербальну та непряму агресію, а також прояви роздратування, підозрілості та почуття провини. Описано взаємозв'язок між цими складовими та індивідуально-психологічними рисами підлітків.

5. На основі синтезу отриманих результатів розроблено комплексну програму превенції і зменшення агресивної поведінки підлітків через розвиток навичок емоційного регулювання, покращення комунікативних здібностей та формування позитивного самообразу. Комплексна програма включає тренінги, індивідуальні та групові консультації, а також роботу з сім’ями підлітків, яка враховує як індивідуальні психологічні, так і соціальні фактори.

Для зниження рівня агресії серед підлітків рекомендовано запроваджувати програми психологічної підтримки, спрямовані на розвиток емоційної регуляції та соціальних навичок. Важливо також зміцнювати сімейні стосунки через сімейну терапію та освітні програми для батьків, зокрема щодо підвищення їхнього рівня освіти та виховних навичок.

Результати дисертації вказують на необхідність подальших досліджень у цій сфері з урахуванням різноманітних соціальних та культурних контекстів. Поглиблене вивчення гендерних відмінностей, а також впливу цифрових медіа

на психічне здоров’я підлітків може сприяти розробці більш ефективних стратегій профілактики агресивної поведінки.

Агресивна поведінка підлітків є складним явищем, що вимагає мультидисциплінарного підходу до вивчення та інтервенції. Психосоціальні детермінанти агресії включають широкий спектр факторів від індивідуально-психологічних до соціально-економічних. Розуміння цих детермінант та їх взаємодії є ключовим для розробки ефективних програм профілактики та втручання, спрямованих на зниження агресивної поведінки серед підлітків.

Перспективи подальших досліджень охоплюють вивчення впливу соціокультурних і сімейних факторів на агресивну поведінку підлітків, оцінку ефективності превентивних програм і психологічних інтервенцій, зокрема когнітивно-поведінкових технік та емоційно-регуляційних стратегій, а також лонгітюдний аналіз динаміки агресії, гендерних особливостей і взаємозв’язку агресії з цифровим середовищем та кібербулінгом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Архипова Т. М., Псядло Е. М. Психосоціальні предиктори, що обумовлюють агресивні реакції у підлітковому віці. *Перспективи та інновації науки : Стаття у науковому журналі (Серія «Психологія»», Серія «Психологія», Серія «Медицина») :* 2024. № 8(42) 2024. С. 663-675.
DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-8(42)-663-675

2. Архипова Т. М. Психологічні причини агресії підлітків в умовах війни. *Психологія та соціальна робота. 2024. Вип. 1(59).* С. 22-29.
DOI https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.2

3. Архипова Т. М. Профіль особистісних властивостей агресивних підлітків. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»* No 5 (39) 2024. С. 669-684.
DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-5(39)-669-684

4. Архипова Т. М. Система психосоціальних чинників негативних психоемоційних станів підлітків, що визначають їх готовність до агресивних проявів. *Наукові інновації та передові технології. No 6 (34) 2024 Серія «Управління та адміністрування», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагог»* С. 1474-1488.DOI: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-6(34)-1474-1488

5. Архипова Т. М. Гендерні відмінності в прояві агресивності у підлітків. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, IX (101), Issue: 259, 2021 Nov. The journal is published under Creative Commons Attribution License v4. С 55-57.*
DOI: 10.31174/send-pp2021-259ix101-13

6. Архипова Т. М., Псядло Е. М. Підтримка психологічного здоров'я підлітків в умовах війни. Підтримка психологічного здоров'я особистості в умовах війни*: Міжнародний досвід та українські реалії*. 30 квітня, 01 травня 2024 Київ, Україна. С. 98-105. *doi.org/10.35668/978-966-986-675-2*

7. Амплєєва О. М., Бехтольд Д. О. Вплив соціальних мереж на розвиток Я-концепції сучасної молоді. *Психологія та соціальна робота. 2024. Вип. 1(59).* С. 11-21.
DOI https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.1

8. Аршава І. Ф., Носенко Д. В. Суб'єктивне благополуччя і його індивідуально-психологічні та особистісні кореляти. *Вісник ДНУ. Серія : Педагогіка і психологія.* 2012.18 (20), 9/1. С. 3-10.

9. Аршава І. Ф. Емоційна стійкість людини і її діагностика : Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук. Дніпро : Вид–во *ДНУ,* 2006. 336 с.

10. Афанасьєва В. В. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 *Соціальна педагогіка* / Афанасьєва Вікторія Вікторівна. Луганськ, 2011. 22 с.

11. Бочаріна Н.О., Філіповська Ю.М. Психологічний супровід розвитку емоційного інтелект у підлітків. *Перспективи та інновації науки : Стаття у науковому журналі (Серія «Психологія»», Серія «Психологія», Серія «Медицина») :* 2023. № 16(34) 2023.С. 395-408.

12. Бочелюк В. Й., Панов М. С., Козлова А. Г. Структурні компоненти та загальні показники психологічного благополуччя особистості дитини в умовах військового стану. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»* No 5 (39) 2024. С. 699-713.

13. Богомолова М.Ю. Соціальне виховання дітей в Україні крізь призму історичної ретроспективи. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»* No 12 (46) 2024. С. 160-169.

14. Белякова С.М., Павлієнко С.С. Соціально-психологічні особливості становлення самостійності у дітей раннього віку. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»* No 12 (46) 2024. С. 998-1008.

15. Бугрій І. О. Теоретичні засади вивчення гумору як засобу оптимізації функціонального стану особистості. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»* No 5 (39) 2024. С. 713-726.

16. Бірон Б. В. Роль проактивного копінгу та особистісних копінг-ресурсів у формуванні реакцій на стреси студентського життя. *Актуальні проблеми психології:* Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. Київ, 2013. Том. 11. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. *Вип. 7*. Частина 1. Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2013. С. 69–77.

17. Балакірєва О. М. Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді : монографія / [О.М. Балакірєва, Н.О. Рингач, Р.Я. Левін та ін.] ; *за ред. О. М. Балакірєвої. К.* : УІСД ім. О. Яременка, 2007. 128 с.

18. Бантишева О. О. / гендерно-вікові особливості схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки. / *«Молодий вчений»* № 1 (28) • Частина 2 січень, 2016. 37 с.

19. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи : монографія. Вінниця : *ТОВ «Нілан-ЛТД»,* 2016. 340 с.

20. Безпалько О. В. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в територіальній громаді : дис. доктора пед. наук : 13.00.05 / Безпалько Ольга Володимирівна. – Луганськ, 2006. 537 с.

21. Варій М. Й. Психологія особистості : навч. посіб. / Варій М.Й. – К. : Центр учбової літератури, 2008. 592 с.

22. Ворона С. В. Феномен агресивної поведінки в підлітковому віці. Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України : матеріали доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 квіт. 2019 р.). Харків, 2019. С. 294 – 296.

23. Волянська О. В. Підліткова агресія: огляд теоретико-методологічних підходів до аналізу. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збіірник наук. праць. Харків: *Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна,* 2000. С. 274–277.

24. Волченко Л. П. Соціально-психологічні особливості просоціальної активності шкільної молоді в умовах трансформаційних змін. *Вісник Харківського національного університету No1095 Серія «Психологія»*. 2014. С. 206–210.

25. Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія : *навч. посіб. для ВНЗ*. Київ : Центр учбової літератури, 2016. 112 с.

26. Галич М. Ю. Особливості динаміки емоційних станів поліцейських-учасників операції об'єднаних сил у реабілітаційний пеірод : дис. д-р філософії: 053 - Психологія / Національна академія внутрішніх справ Київ, 2020. 176 с.

27. Гітун Н. Технології соціальної роботи з дезадаптованими дітьми і підлітками / Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 29-30 квітня 2014 р.) С. 636–638.

28. Головкін Б. М. Запобігання криміналізації молодіжного середовища. Питання боротьби зі злочинністю. Збірник наукових праць. 2012. С. 76–80.

29. Гайдамашко І. А. Подолання агресії як соціально-педагогічна проблема / І. А. Гайдамашко // Педагогічний дискурс : збірник наук. пр. / гол. ред. А.Й. Сиротенко. Хмельницький : *ХГПА,* 2008. Вип. 3. С. 53–55.

30. Гребінь Н. В., Федчун М. Ю. Особливості агресивної поведінки підлітків із підвищеним рівнем переживання страхів. *Габітус. Психологія особистості. 2020. Вип. 15.* С. 119-124. DOI: https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.15.19 (дата звернення: 12.05.2024).

31. Гребенюк М. О. Девіантна поведінка як наслідок незадоволенності його потреби в самоактуалізації. Львів. 2015. 182 с.

32. Говорун Т. В., Кравець В. П., Кікінежді О. М. та ін. Ґендерні дослідження : монографія. Тернопіль : *Навчальна книга Богдан*, 2013. 448 с.

33. Гудімова А. Х. Пасивне використання соцмереж як предиктор самотності та депресивності підлітків. *Abstracts of X International Scientific and Practical Conference. Liverpool, United Kingdom*, 27-29 May 2020. С. 382 – 386.

34. Діденко Є. О., Кондратюк С.М. Гендерні особливості ємоційного інтелекту особистості / Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна», №12/2016. 256 с.

35. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Київ : Центр учбової літератури, 2012.424 с.

36. Дуткевич Т. В. Дошкільна психологія. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 392 с

37. Єгорова О. Особливості прояву ворожості у хлопців і дівчат підліткового віку. Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець - Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. 2013. С.133-145.

38. Звєрєва І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні : теорія і практика : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра пед. наук : спец. 13.00.05 Соціальна педагогіка / І. Д. Звєрєва. К., 1999. 39 с.

39. Завацька Н. Є. Соціально-психологічні чинники агресивної поведінки користувачів соціальних мереж в Internet-просторі : монографія. Сєвєродонецьк: *Вид-во СНУ ім. В. Даля*, 2021. 278 с.

31. Завацька Н. Є. Соціально-психологічні чинники суб'єктивного благополуччя особистості : монографія. Сєвєродонецьк : *Вид-во СНУ ім. В. Даля*, 2016 247 с.

32. Засєкіна Л. В., Майструк В. М. Безумовне самоприйняття та психологічне благополуччя особистості. *Наука і освіта*. 2017. №11. С.187-192.

40. Зінченко Н. В. Підліткова агресія: захисна реакція або крик про допомогу. Поради психолога / *Освіта.ua. Психологія.* 2011 р. 193 с.

41. Запухляк О. З. Вплив акцентуацій характеру особистості на агресивність в підлітковому віці : дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2006. 391 с.

42. Іванова О. А. Прояви агресивності у дітей підліткового віку. Збірник наукових праць Криворізького державного педагогічного університету. 2016. Вип. VI. С. 49-52.

43. Ігумнова О. Б. Генеза негативних психічних станів студентів та їх психокорекція : дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Хмельницький національний

університет. Хмельницький, 2014. 189 с.

44. Іванова В. В. Прояви агресивності у підлітковому віці. Практична психологія та соціальна робота. 2000. No 5. С. 5–16.

45. Качанова Ю. В. Агресивність : аналіз теоретичних підходів. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер. : Соціологія. 2011. Т. 156, Вип. 144. С. 29-32.

46. Крайніков Е. В. Психологія розвитку : словник-довідник / Крайніков Е.В. – *К. : Арістей,* 2004. 260 с.

47. Кордунова Н. О. Особливості прояву агресивної поведінки в підлітковому віці. Психогенез особистості: норма і девіація: зб. наук. ст. : матеріали наук.-практ. інтернет-конф. : Актуальні проблеми сучасної психології *: здобутки і перспективи* (Луцьк, 6 лютe 2015 р.). Луцьк, 2015. т. 1. С. 130-140.

48. Квітковська Н. В. Психологія девіантної поведінкі учнів (умови, причини, особливості виховання, проблемні родини, профілактика та корекція) : *навч.-метод. посібник* / Н. В. Квітковська. Миколаїв, 2010. 240 с.

49. Карпенко Є. В. Вікова та педагогічна психологія: Актуальні студії сучасних українських учених. Дрогобич: *Посвіт,* 2014. 152 с.

50. Кіреєва З. О., Кушнерова Я. Г. Особливості адаптації підлітків в різних фазах біологічного циклу. *Теорія і практика сучасної психології.* 2019. Вип.3. Т.1. С. 162-168.

51. Кононенко О. І., Бозоян М. А., Царенок Л. Б., Коваленко В. О. Смисложиттєві орієнтації та резильєнтність особистості як її ресурсні характеристики у сучасному соціумі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2021. № 3 (56). С. 122–133.

52. Кононенко О. І., Кононенко А. О., Крошка К. І., Базика Є. Л. Життєстійкість та ціннісні орієнтації особистості як психологічні ресурси її психологічного здоров'я. *Наукові перспективи*. 2023. № 9 (39). С. 565–575.

53. Коброслі А. Х. Вплив віртуальної комунікації на психологічне благополуччя підлітків. *International Journal of Education and Science.* 2018. V 1, №3-4. P. 38.

54. Коброслі А. Х. Позитивні та негативні фактори впливу віртуального спілкування на психологічне благополуччя підлітків. Матеріали 73-ї наукової професорсько-викладацької конференції (29 листопада -1 грудня). Одеса, 2018.

55. Коброслі А. Х. Соціальні мережі та психологічне благополуччя підлітків : переваги та ризики. *Теоретичні і прикладні проблеми психології.* 2019. № 2. С. 194-203.

56. Коваль А. Ш. Основні новоутворення підліткового віку та психічна нестабільність як його неминучий атрибут. *Вісник Одеського національного університету.* 2009. Т. 14. *Випуск 6.* Психологія. С. 47 – 53.

57. Кременчуцька М. К., Каменська Н. Л. Рівень соціального інтелекту як прогностична компонента професійної успішності студентів. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова*. *сер. Психологія.* 2016. Т. 21. №1 (39). С. 98-107

58. Киричук О. В. Психологія особистості. Київ : *ШК ДСЗУ*, 2003. 485 с.

59. Литвиненко О. Д. Соціально-психологічні основи розвитку адаптаційного потенціалу сучасної молоді: монографія. Сєвєродонецьк : *Вид-во СНУ імені. В. Даля,* 2018. 332 с.

60. Лушпай Л. Буллінг як соціально-педегогічна проблема та шляхи її вирішення . *Українознавчий альманах.* 2010. С. 126-130.

61. Лисенкова І. П. Детермінанти емоційного розвитку дітей з когнітивними порушеннями : дис.д-р психол. н. : 19.00.08 / Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка. Київ, 2019. 349 с.

62. Ложкін Г., Волянюк Н. Фактори деформації системи норм безпеки особистості. Дитинство без насилля : суспільство, школа і сім’я на захисті прав дітей : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 29-30 квітня 2014 р.) С. 36–37.

63. Лящук О. С. Особливості профілактичної роботи з дітьми, схильних до проявів девіантної поведінки. Київ. 2011 р.

64. Марченко О. Ю. Дисертація Теоретико-методологічні основи гендерного підходу до формування аксіологічної значущості фізичної культури у школярів. Київ. 2019. 214 с.

65. Макарчук Н. О. Агресія та агресивна поведінка як психічний засіб особистісної саморегуляції підлітків із порушеннями розумового розвитку / Н.О. Макарчук // Проблеми сучасної психології. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2014. Вип. 25. С. 215-225.

66. Максименко С. Д. Генетична психологія особистості: психічний розвиток і навчання. *Проблеми сучасної психології*. 2016. Вип. 31. С. 7-19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2016_31_3 (дата звернення: 12.05.2024).

67. Мазоха І. С. Індивідуально-психологічні особливості агресивності особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : *спец. 19.00.01 Загальна психологія, історія психології* / І.С. Мазоха. Одеса, 2008. 19 с.

68. Мельнікова С. В., Каткова Т. А., Варіна Г. Б. Психологічні особливості прояву агресивної поведінки підлітків у процесі взаємодії з батьками. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія : Психологічні науки. 2018. №5. С. 111-116.

URL: https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/77/74

69. Мойсеєва О. Є. Психологія агресивності підлітків : дис. д-ра психол. наук : 19.00.07 / Інститут психології імені Г. С. Костюка. Київ, 2011. 392 с.

70. Мойсеєва О. Є. Соціально-психологічні чинники агресії підлітків. Збірник наукових праць : Актуальні проблеми психології. Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2015. №5. С. 309-317. URL: http://appsychology.org.ua/data/jrn/v6/i9/33.pdf (дата звернення: 12.05.2024).

71. Мізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. *19.00.07. Педагогічна та вікова психологія* / О. О. Мізерна. К., 2005. 20 с.

72. М'ясоїд П. А. Загальна психологія : навчальний посібник. Київ : Вища школа, 2004. 487 с.

73. Мазоха І. С. Індивідуально–психологічні особливості агресивності особистості : автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.01 / Південноукраїнський державний педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2008. 20 с.

74. Носенко Е. Л., Аршава І. Ф. Сучасні напрями зарубіжної психології : психологія особистості : підручник. Дніпропетровськ : *Вид-во Дніпропетровського. нац. ун-ту,* 2010. 261 с.

75. Орос О. Б. Агресивна та насильницька поведінка серед дітей підліткового віку. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. 2018. №2(38). С. 90-96. DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2018.2(38).152925

76. Олексієнко С., Герман Л. Ворожість та образ ворога в сучасній психології. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія «Психологія*». 2017. 156 с.

77. Олійник Лія. Статеве виховання : навчальний посібник з питань здійснення статевого виховання дітей від народження до юнацького віку / Лія Олійник. Миколаїв *: ПП «Прінт-Експрес»,* 2010. 112 с.

78. Псядло Е. М., Піщевська Е. В., Кантарьова Н. В. Особливості ранньої соціалізації дітей, які заїкаються. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія» : науковий журнал. Острог *: Вид-во НаУОА, 2024. No 17*. С. 56–61.
DOI:10.25264/2415-7384-2024-17-56-61

79. Псядло Е. М. Темперамент і характер в історії медицини та психології : навчально-довідниковий посібник до курсів : Загальна психологія, Диференціальна психологія та Психофізіологія. Вид. 4-е, доп. Одеса : *Фенікс,* 2019. 394 с. ISBN 978-966-928-391-7

80. Павелків Р. В., Цигипало О. П. Дитяча психологія. Київ. *Академвидав,* 2011. 376 с.

81. Павелків Р. В. Вікова психологія. Київ: *Кондор* 2015. 469 с.

82. Родіна Н. В. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання: дис. докт. псих. наук:19.00.01 / Родіна Наталія Володимирівна. Київ, КНУ імені Тараса Шевченка, 2013. 504 с.

83. Саннікова О. П. Емоційні явища: стани та властивості. *Наука і освіта* : науково-практичний журнал. 2009. №6. С. 4-8.

84. Саннікова О. П. Феноменологія особистості: Вибрані психологічні праці.

Одеса : *СМІЛ,* 2003. 256 с.

85. Сердюк Л. З. Структура та функція психологічного благополуччя особистості. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2017. Том V., Психофізіологія. *Психологія праці. Експериментальна психологія. Вип. 17.* С. 124-133.

86. Спринська З. В. Співвідношення агресивної поведінки та ціннісних орієнтацій особистості: дис. канд психол. наук: 19.00.11 / Львівський національний університет імені І. Я. Франка. Львів, 2008. 157 с.

87. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія. Київ : *Академвидав,* 2011. 382 с.

88. Самойлов А. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи. Вінниця. 2017 р.

89. Самойлов А. М. Агресивність як форма девіантної поведінки підлітків. Проблеми сучасної педагогічної освіти. *Педагогіка і психологія.* 2013. Вип. 39(4). С. 177-183.

90. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. Вікова та педагогічна психологія. Київ : *Просвіта,* 2001.416 с.

91. Слюсар Л. Українська сім'я в умовах війни. *Демографія та соціальна економіка.* 2023. No 2(52). С. 3–20.

92. Сергеєва К. В. Впровадження програм профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації дітей / К.В. Сергеєва // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки / [гол. ред.: М.О. Носко]. Чернігів : *ЧНПУ,* 2016. Вип. 133. С. 190–194.

93. Смалько Ф. В. Сучасні аспекти вивчення поведінкової та вербальної агресії / Ф.В. Смалько, В. М. Ямницький // Психологія: *реальність і перспективи*. 2014. No 3. С. 135-138.

94. Томчук С. М., Томчук М. І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі. Вінниця : *КВНЗ «ВАНО»,* 2018. 200 с.

95. Тополов Є. В. Професійна агресивність особистості : монографія. Київ :

Слово, 2011. 400 с.

96. Татенко В. О. Методологічні проблеми сучасної психології (Частина 1) // Педагогіка і психологія. К. : НАПН України, № 1, 2012. С. 14-21

97. Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психологопедагогічного супроводу : монографія / Н. М. Токарева, А. В. Шамне, Н. М. Макаренко. Кривий Ріг, 2014. 312 с.

98. Титаренко Т. М. Індикатори психологічного здоров'я особистості. Психологічні науки: проблеми і здобутки: зб.наукових статей. К. : КиМУ, 2016. Вип.9. С. 196-215.

99. Третьякова Ю. В. Порівняльний аналіз детермінант психологічного благополуччя користувачів соціальних мереж із низькою та високою активністю. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія» : збірник наукових праць. *Острог : Вид-во НаУОА*, квітень 2018. № 6. С. 77–82.

100. Уханова А. І. Детермінанти психічного здоров'я старших школярів : дис. канд. псих. наук : 19.00.04 / Уханова Анастасія Ігорівна. Харків. мед. акад. післядиплом. Освіти. 2018. 263 с.

101. Уханова А. І. Поняття об'єктивної та суб'єктивної самотності та чинники, що визначають її формування в підлітковому віці. Теорія і практика сучасної психології. Педагогічна та вікова психологія. 2019. No 6.

102. Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект : монографія / Тетяна Федорченко. Черкаси : 2011. 492 с.

103. Федоренко Р. П. Психологія сім'ї : навчальний посібник. Луцьк : *Вежа-Друк,* 2015. 364 с.

104. Федух І. С. Психологічні особливості проявів агресивності в ранньому юнацькому віці:автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / С. Федух. К., 2007. 21 с.

105. Цільмак О. М. Психологічні детермінанти проявів агресії у працівників органів внутрішніх справ: дис. канд. психол. наук: 19.00.06 / Київський

юридичний ін-т МВС України. Київ, 2004. 312 с.

106. Чебикін А. Я., Мельничук І. В. Генеза емоційних особливостей у дітей різного віку та статі. Одеса: ЮНЦ АПН України, 2004. 256 с.

107. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: *Прапор,* 2007. 640 с.

108. Шпак М. М. Психологічні основи розвитку емоційного інтелекту молодших школярів : дис.д-р. психол. н.: 19.00.07 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2018. 396 с.

109. Чайковська М. П. Інформаційні системи і технології в менеджменті. Навчальний посібник. (Гриф МОН). Одеса: *Астропринт, 2010*. 256 с.

110. Чайковська М. П. Моделювання діяльності підприємств : Навчальний посібник / М. П. Чайковська (Гриф МОН). Одеса : ОНУ, 2013. 360 с.

111. Чайковська М. П., Жарова А.В. Практикум з моделювання діяльності підприємств : Навчально-методичний посібник. Одеса : ОНУ, 2013. 190 с.

112. Чемерис Н. М. Адиктивна детермінанта у молодих осіб при формуванні повноцінної особистості // *Східноєвропейський журнал громадського здоров'я.* 2015. С. 148-149.

113. Щамбура Ю. В. / Особливості ставлення сучасних підлітків до булінгу (з урахуванням гендерного аспекту) / *ScienceandEducationaNewDimension. Pedagogy and Psychology,* VII (80), Issue: 198, 2019 Maj.

114. Ширінська Н. Є. Структура психологічного благополуччя студентів. Особистість, сім'я та суспільство: питання педагогіки та психології. 2014. №41. С. 171-177.

115. Ярова О. О., Смокова Л. С. Трансформація ідентичності вситуації кризи і її вплив на психологічні особливості особистості студентів психології. Секція «Факультету психології та соціальної роботи». Підсекції, «Психологія», «Соціальна робота», «Педагогічні науки»: матеріали до 79–ї звітної студентської наук. конф. м. Одеса. 24 - 28 квіт. 2023 р. редкол.: Л. М. Дунаєва, Л. С. Смокова, У. В. Варнава. ОНУ. Одеса, 2023. С. 270-275.

116. Anderson, C. A., Huesmann, L. R. Human aggression: A social-cognitive view. The SAGE Handbook of Social Psychology. SAGE Publications, 2013. DOI:10.4135/9781848608221.n12

117. Archer, J. Sex differences in aggression in real-world settings: A meta-analytic review. Review of General Psychology, 2012, 8(4), 291-322. http://dx.doi.org/10.1037/1089-2680.8.4.291

118. Arkhypova, T., Hubal, H., Fomina, I., Drozd, L., & Sobkova, S. (2024). Psychological Aspects of the Decision-Making Process: The Influence of Personal Characteristics on Choice Strategies in the Face of Instability. Cadernos De Educação Tecnologia E Sociedade, 17(se5), 173–183.
DOI: https://doi.org/10.14571/brajets.v17.nse5.173-183

119. Anderson, C. A., Bushman, B. J. The effects of media violence on society. Science, 2013, 295(5564), 2377-2379. DOI:10.1126/science.1070765

120. Ang, R. P., Hughes, J. N. Differential benefits of skills training with antisocial youth based on group composition: A meta-analytic investigation. School Psychology Review, 2012, 31(2), 164-185. DOI:10.1080/02796015.2002.12086149

121. Baron R. A., Richardson D. R. Human Aggression. New York : Springer Science & Business Media, 1994. 420 p.

122. Bandura A., Walters R. H. Adolescent Aggression. New York : Ronald Press, 1959. 329p.

123. Berkowitz L. Affect, Aggression, and Behavior. *Davidson R.J., Scherer K. R., Goldsmith H.H. (Eds.). Handbook of Affective Science*. New York : Oxford University Press, 2003. P. 804-823.

124. Berkowitz L. Some aspects of observed aggression. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1965. № 2(3). P. 359-369.

125. Berkowitz L. Roots of Aggression. A Re-examination of the Frustration Aggression Hypothesis. N. Y. 10011 : University of Wisconsin ATHERTON PRESS, 1969. 138. p.

126. Buss, A. H., & Durkee, A. (1957). An inventory for assessing different kinds of hostility. Journal of Consulting Psychology, 21(4), 343-349.

127. Buss A.H. The psychology of aggression. N. Y. and London: Associate Professor of Psychology, University of Pittsburgh John Wiley and Sons, Inc., 1961. 307 p.

128. Bushman, B. J., & Huesmann, L. R. (2010). Aggression. In S. T. Fiske, D. T. Gilbert, & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of social psychology* (5th ed., pp. 833–863). John Wiley & Sons, Inc. https://psycnet.apa.org/doi/10.1002/9780470561119.socpsy002023

129. Caravita S.C.S, Di Blasio P., Salmivalli C. Unique and Interactive Effects of Empathy and Social Status on Involvement in Bullying Review of Social Development 2008, p. 140–163. DOI:10.1111/j.1467-9507.2008.00465.x

130. Campbell, A., Muncer, S. Sex and aggression: A gender perspective on conflicting evolutionary interpretations. The British Journal of Social Psychology, 2017, 47(Pt 1), 173-178.

131. Card, N. A., Little, T. D. Proactive and reactive aggression in childhood and adolescence: A meta-analysis of differential relations with psychosocial adjustment. International Journal of Behavioral Development, 2016, 30(5), 466-480. DOI:10.1177/0165025406071904

132. Crick, N. R., Ostrov, J. M., Werner, N. E. A longitudinal study of relational aggression, physical aggression, and children's social-psychological adjustment. Journal of Abnormal Child Psychology, 2014, 34(2), 131-142. https://doi.org/10.1017/CBO9780511816840.012

133. Gentile, D. A., Anderson, C. A. Violent video games : The newest media violence hazard. In Media Violence and Children. Praeger, 2013, pp. 131-152. DOI:10.4135/9781412976060.n12

134. Dodge K. A. Social cognition and children's aggressive behavior. *Child Dev*. 1980. No 5. P. 162–170. https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.1980.tb02522.x

135. Dodge, K. A., Coie, J. D., Lynam, D. Aggression and antisocial behavior in youth. In Handbook of Child Psychology (6th ed.). Wiley, 2014, Vol. 3, pp. 719-788.

136. Dodge, K. A., Lansford, J. E., Dishion, T. J. The problem of deviant peer influences in intervention programs. In Deviant Peer Influences in Programs for Youth: Problems and Solutions. Guilford Press, 2016, pp. 3-13.

137. Dellinger, S. (1989). Psycho-Geometrics: How to Use Geometric Psychology to Influence People. Englewood Cliffs, NJ : Prentice Hall.

138. Dusek, J. B., Flaherty, J. F. (1981). The development of the self-concept during the adolescent years. *Monographs of the Society for Research in Child Development, 46*(4), 67 p. https://doi.org/10.2307/1166004

139. Eisenberg, N., Fabes, R.A. Prosocial development. In W. Damon (Series Ed.), N. Eisenberg (Vol. Ed.), *Handbook of child psychology: V. 3. Social, emotional and personality development (5th ed.)*. New York: Wiley. 1998. P. 701–778. https://doi.org/10.1002/9780470147658.chpsy0311

140. Eisenberg, N. Prosocial behavior, empathy and sympathy. In M. H. Bornstein, L. Davidson, C. L. M. Keyes, K. A. Moore, The Center of Child Well-being (Eds.), Wellbeing : Positive development across the life course 2003. P. 253–265.

141. Fabes R.A., Eisenberg N., Karbon M., Troyer D., Switzer G. The relations of children's emotion regulation to their vicarious emotional responses and comforting behavior. *Child Development*. 1994,. No 65. P. 1678–1693.

142. Farrington, D. P., Ttofi, M. M. Bullying as a predictor of offending, violence and later life outcomes. Criminal Behaviour and Mental Health, 2013, 21(2), 90-98. https://doi/10.1007/s11292-010-9109-1

143. Ferguson, C. J., San Miguel, C., Hartley, R. D. A multivariate analysis of youth violence and aggression: The influence of family, peers, depression, and media violence. Journal of Pediatrics, 2019, 155(6), 904-908. DOI: 10.1016/j.jpeds.2009.06.021

144. Feshbach S. The catharsis hypothesis and some consequences of interaction with aggressive and neutral play objects // Journal of Personality. 1956. No. 24. P. 449-462. https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1956.tb01281.x

145. Fontaine, R. G., Dodge, K. A. Real-time decision making and aggressive behavior in youth: A heuristic model of response evaluation and decision (RED). Aggressive Behavior, 2018, 32(6), 604-624. DOI:10.1002/ab.20150

146. Freud S. The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud (1917/1955). Vol. 21 London: Hogarth Press, 1956.

147. Hill, JP, и Palmquist, WJ. Social cognition and social relationships in early adolescence. International Journal of Behavioral Development 1978. P. 1–36.

148. Huesmann, L. R., Moise-Titus, J., Podolski, C. L., Eron, L. D. Longitudinal relations between children's exposure to TV violence and their aggressive and violent behavior in young adulthood: 1977-1992. Developmental Psychology, 2015, 39(2), 201-221. DOI: 10.1037//0012-1649.39.2.201

149. Hyde, J.S. The Gender Similarities Hypothesis // American Psychologist. 2005. T. 60, № 6. C. 581–592.

150. Hryniv O. M. Determinants of psychological well-being of modern men and women during early adulthood. *Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kostiu G. S. Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine*. 2015. Issue 29. P. 184–195. DOI: https://doi.org/10.32626/2227-6246.2015-29.%p (last accessed: 11.05.2024).

151. Huesmann, L. R., Dubow, E. F., Boxer, P. Continuity of aggression from childhood to early adulthood as a predictor of life outcomes: Implications for the adolescent-limited and life-course-persistent models. Aggressive Behavior, 2012, 35(2), 136-149. DOI:10.1002/ab.20300

152. Johnson N.L., Welch B.L. Applications of the noncentral t-distribution Biometrika, 1939, 31, p. 362–389.

153. Juvonen, J., Galván, A. Peer influence in involuntary social groups: Lessons from research on bullying. In M. J. Prinstein & K. A. Dodge (Eds.), Duke series in child development and public policy. Understanding peer influence in children and adolescents The Guilford Press. 2008. P. 225–244.

154. Kendall M. A New Measure of Rank Correlation. Biometrika // 1938. V. 30. p.

81-89.

155. Kretschmer, T., Vitaro, F., Barker, E. D. The association between peer and own aggression is moderated by the peer group's aggression. Aggressive Behavior, 2014, 40(6), 515-525.

156. Lansford, J. E., Malone, P. S., Dodge, K. A., Pettit, G. S., Bates, J. E. Developmental cascades of peer rejection, social information processing biases, and aggression during middle childhood. Development and Psychopathology, 2016, 22(3), 593-602. https://doi.org/10.1017%2FS0954579410000301

157. Lewin K. Field Theory of Social Science: Selected Theoretical Papers. New York: Harper & Brothers, 1951. 346 p.

158. Loeber, R., Burke, J. D., Pardini, D. A. Perspectives on oppositional defiant disorder, conduct disorder, and psychopathic features. Journal of Child Psychology and Psychiatry, 2019, 50(1-2), 133-142. http://dx.doi.org/10.1111/j.1469-7610.2008.02011.x

159. Lochman J.E., Coie J.D., Underwood M., et al. Effectiveness of a social relations intervention program for aggressive and non-aggressive, rejected children. J Consult Clin Psychol 1993;61: p. 1053–1058. DOI: 10.1037//0022-006x.61.6.1053

160. Leonhard, K., & Schmeck, H. (1970). The Diagnosis of Character Accentuations. New York: Springer.

161. Moffitt, T. E. Life-course-persistent versus adolescence-limited antisocial behavior. In Developmental Psychopathology (2nd ed.). Wiley, 2014, Vol. 3, pp. 570-598.

162. Mavis E. Hetherington, Ross D. Parke. Child psychology a contemporary viewpoint. Third edition. USA : Mc GREW-HILL BOOK COMPANY, 1986. p. 760.

163. Maccoby, E., and Jacklin, C. The Psychology of Sex Differences.- Stanford University Press, 1974.

164. Moyer K F. The psychobiology of aggression. New York : Harper & Row, 1976. 402 p

165. McAdams, D. P., Pals, J. L. A new Big Five: Fundamental principles for an integrative science of personality. American Psychologist, 2011, 61(3), 204-217.

166. Odgers, C. L., & Moretti, M. M. Aggressive and antisocial girls: Research update and challenges. International Journal of Forensic Mental Health, 2011, 1(2), 103-119.

167. Pardini, D. A., Byrd, A. L. Assessing callous-unemotional traits in children and adolescents : A meta-analytic review of the CU scale. Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology, 2012, 41(1), 13-22.

168. Popma, A., & Raine, A. Will future forensic assessment be neurobiologic? Child and Adolescent Psychiatric Clinics, 2016, 15(2), 429-444.

169. Rowe, R., Maughan, B., Goodman, R. Childhood psychiatric disorder and unintentional injury : Findings from a national cohort study. Journal of Pediatric Psychology, 2017, 29(2), 119-130.

170. Raine, A., & Yang, Y. Neural foundations to moral reasoning and antisocial behavior. Social Cognitive and Affective Neuroscience, 2018, 1(3), 203-213.

171. Rappaport N., Christopher T. Recent Research Findings on Aggressive and Violent Behavior in Youth: Implications for Clinical Assessment and Intervention journal of adolescent health 2004;35. P. 260–277.

172. Travis H. «The Family.» In Crime, edited by James Q. Wilson and Joan Petersilia. San Francisco, Calif.: ICS Press, 1995.

173. Tremblay, R. E., Hartup, W. W., Archer, J. (Eds.). Developmental Origins of Aggression. Guilford Press, 2015.

174. Savage, J. Does viewing violent media really cause criminal violence? A methodological review. Aggression and Violent Behavior, 2014, 9(2), 89-122.

175. Schulz, S., Thurn, C., Braams, B. R. The longitudinal development of social aggression and physical aggression in adolescence : The role of behavioral impulsivity. Journal of Youth and Adolescence, 2021, 50(5), 937-949.

176. Shaw, D. S., Gross, H. E. What we have learned about early childhood and the development of delinquency. In The Long View of Crime: A Synthesis of Longitudinal Research. Springer, 2018, pp. 79-127.

177. Sijtsema, J. J., Veenstra, R. Peer relations and the development of aggression in early childhood. The Oxford Handbook of Parenting and Moral Development. Oxford University Press, 2016, pp. 258-274.

178. Smith, P. K., Brain, P. The psychological effects of bullying on children and adolescents. The Handbook of Bullying in Schools : An International Perspective. Routledge, 2015, pp. 246-256.

179. Spelke, E. S.Sex differences in intrinsic aptitude for mathematics and science a critical review// American Psychologist. 2005. T. 60, № 9. C. 950 - 958.

180. Spielberger, C. D. (1983). Manual for the State-Trait Anxiety Inventory (STAI). Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.

181. Stein, A. H., Smithells, *J.* (1969). Age and sex differences in children's sex-role standards about achievement. Developmental Psychology, 1, 252–259

182. Smokova L. et al. Socio–Psychological Factors in the Development of Emotional Intelligence of Drug Addicts. *International Journal of Statistics in Medical Research*. 2023. №12. P. 33□42. URL: https://doi.org/10.6000/1929–6029.2023.12.05 (date of access: 01.08.2023).

183. Swearer, S. M., Espelage, D. L., Napolitano, S. A. Bullying prevention and intervention: Realistic strategies for schools. Guilford Press, 2014.

184. Thomaes, S., Bushman, B. J., de Castro, B. O., Stegge, H. How self-esteem relates to aggression in early adolescence : A test of three mediators. Journal of Youth and Adolescence, 2013, 38(5), 646-658.

185. Tremblay, R. E., Nagin, D. S., Séguin, J. R. Physical aggression during early childhood : Trajectories and predictors. Pediatrics, 2015, 114(1), e43-e50.

186. Tremblay, R. E., Nagin, D. S., Séguin, J. R., Zoccolillo, M., Zelazo, P. D., Boivin, M., & Japel, C. Physical aggression during early childhood: Trajectories and predictors. Pediatrics, 2016, 114(1), e43-e50.

187. Ukhanova A.I. Modeling parental participation of influence of stress events on mental health of senior schoolchildren. Стаття у провідному закордонному виданні. – Science of Europe. 2017. V.1, 13(13). P. 85–97.

188. Ukhanova A.I. Parental involvement moderates the interrelationship between stressful events and adolescents' mental health. Стаття у провідному закордонному виданні. – J. appl. Health sci. 2017. V. 3(2). P. 183–193.

189. Van Aken, M. A. G., Asendorpf, J. B. Self-concept, self-esteem, and personality. The Cambridge Handbook of Personality Psychology. Cambridge University Press, 2015, pp. 139-153.

190. Vitaro, F., Brendgen, M., Tremblay, R. E. Reactively and proactively aggressive children : Antecedent and subsequent characteristics. Journal of Child Psychology and Psychiatry, 2012, 43(4), 495-505.

191. Vitaro, F., Brendgen, M., Tremblay, R. E. Influence of deviant friends on childhood aggression: A developmental analysis. Developmental Psychology, 2012, 37(4), 587-595. http://dx.doi.org/10.1023/A:1005188108461

192. Wang, M. T., Kenny, S. Peer victimization and adolescent adjustment: The moderating role of school connectedness. Journal of Research on Adolescence, 2014, 24(3), 366-377.

193. Werner, N. E., Crick, N. R. Relational aggression and social-psychological adjustment in a college sample. Journal of Abnormal Psychology, 2011, 115(3), 570-575. DOI: 10.1037//0021-843x.108.4.615

194. Williams, K. R., Guerra, N. G. Prevalence and predictors of internet bullying. Journal of Adolescent Health, 2013, 41(6), S14-S21.

195. Winstok, Z., Weinberg, M. Aggression and violence: A social psychological perspective. Violence and Victims, 2012, 27(3), 449-462.

196. Widom, C. S., Maxfield, M. G. An update on the “Cycle of Violence”. US Department of Justice, Office of Justice Programs, National Institute of Justice, 2017.

197. Yeager, D. S., Walton, G. M. Social-psychological interventions in education: They’re not magic. Review of Educational Research, 2014, 81(2), 267-301.

198. Ybarra, M. L., Mitchell, K. J. Youth engaging in online harassment : Associations with caregiver–child relationships, Internet use, and personal characteristics. Journal of Adolescence, 2012, 27(3), 319-336.

199. Zillmann D. Hostility and Aggression. Hillsdale, New Jersey : Indiana University : Lawrense Erlbaum associates, 1979. p. 422.

200. Zimmer-Gembeck, M. J., Hunter, T. A. Emotional reactions to rejection : Anger, sadness, hurt, and jealousy. The Handbook of Solitude: Psychological Perspectives on Social Isolation, Social Withdrawal, and Being Alone. Wiley, 2013, pp. 364-382.

201. Zimmerman, G. M., Messner, S. F. Neighborhood context and the gender gap in adolescent violent crime. American Sociological Review, 2014, 75(6), 958-980. https://doi.org/10.1037//0021-843x.108.4.615

202. Zych, I., Farrington, D. P., Ttofi, M. M. Protective factors against bullying and cyberbullying : A systematic review of meta-analyses. Aggression and Violent Behavior, 2018, 45, 4-19. http://dx.doi.org/10.1016/j.avb.2018.06.008

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Ранжовані дані в обох групах за методикою А. Басса-А. Дарки.

ДІВЧАТА										
рівень	Фізична агресія	Непряма агресія	Роздрату вання	Негативізм	Образа	Підозрі лість	Вербальна агресія	Почуття провини	Індекс агрес	Індекс ворожості
Низька	30	9	23	38	30	7	17	6	12	11
Середня	41	64	59	38	49	53	65	45	66	64
Висока	19	17	8	14	11	30	8	39	12	15
ХЛОПЦІ										
рівень	Фізична агресія	Непряма агресія	Роздрату вання	Негативізм	Образа	Підозрі лість	Вербальна агресія	Почуття провини	Індекс агрес	Індекс ворожості
Низька	19	13	34	42	34	12	14	15	12	21
Середня	46	64	49	41	45	50	70	43	59	59
Висока	25	13	7	7	11	28	6	32	19	10

0-3 низький	0-2 низький	0-4 низький	0-2 низький	0-3 низький	0-2 низький	0-4 низький	0-2 низький	0-11 низ	0-6 низ
4-6 середня	3-6 серед	5-8 сер	3-4 сер	4-6 сер	3-6 серед	5-9 сер	3-6 сер	12-21 сер	7-13 сер
7-10 висок	7-9 вис	9-11 вис	5 вис	7-8 вис	7-9 вис	10-12 вис	7-9 вис	22-33 вис	14-17 вис

ДОДАТОК Б

Ранжовані дані за методом «Неіснуюча тварина» в обох групах

	Дівчата/ ознаки			Хлопці/ознаки		
Критерії	відсутня	присутня	яскрава	відсутня	присутня	яскрава
Збільш.малюн	56	33	1	70	17	3
Зменш.малюн	34	56	0	52	37	1
Мал. догори	40	44	6	47	42	1
Мал. донизу	53	37	0	62	28	0
Мал. за край	67	21	2	77	13	0
Мал.у кутку	79	11	0	83	6	1
Очі порожні	81	8	1	57	33	0
Очі зачорн.	9	81	0	33	57	0
Очі з віями	26	60	4	80	10	0
Великі вуха	77	8	5	44	45	1
Відсутн. вух	13	77	0	46	44	0
Рот з язиком	56	29	5	52	38	0
Промал.вуста	35	24	31	57	32	1
Рот із зубами	87	3	0	83	4	3
Голова збільш	31	59	0	60	30	0
Дві голов	88	2	0	88	2	0
Пір'я	78	12	0	51	39	0
Роги	76	9	5	75	12	3
Склад. част	82	2	6	52	38	0
Мало елемент.	8	92	0	38	52	0
Гострі кути	81	4	5	78	8	4
Колоподібний.	77	12	1	64	26	0
Луска, панцир	81	9	0	84	6	0
Шипи/голки	81	6	3	63	27	0
Зброя	90	0	0	77	9	4
Крила	39	42	9	65	25	0
Хвіст/правор.	59	26	5	55	35	0
Хвіст/лівор.	79	8	3	76	14	0
Хвіст/догори	53	36	1	47	43	0
Хвіст/донизу.	84	5	1	85	5	0
Гарний хвіст	83	7	0	83	6	1
Надм.кільк.ніг	71	19	0	61	29	0
Товсті ноги	88	2	0	90	0	0
Слабк.натиск	83	4	3	65	25	0
Сильн. натиск	73	17	0	76	14	0
Надсил.натиск	87	3	0	87	3	0
Людинопод.	60	30	0	66	24	0
З мех.част.	78	9	3	51	39	0
Оригінал.	71	19	0	70	20	0

ДОДАТОК В

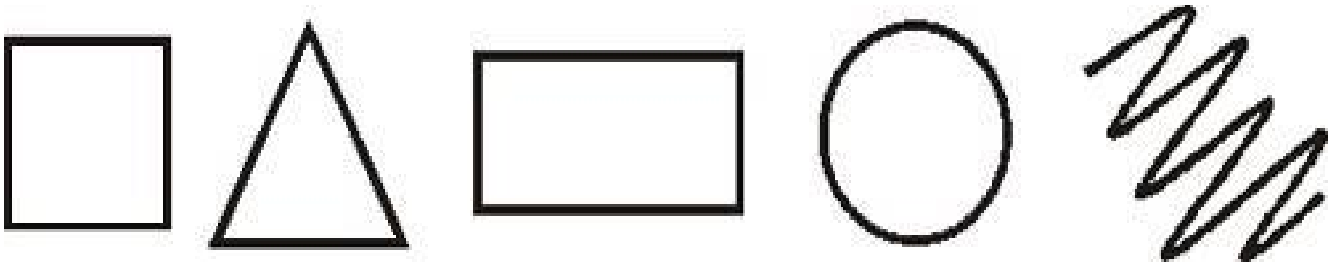
Бланк за яким оброблялися результати. Ім’я_____ Вік_____

№	Категорії оцінювання «НЕІСНУЮЧА ТВАРИНА»	Яскр.вираж «2»	Вираж. «1»	Відсутні «0»
1	Збільшений розмір			0
2	Зменшений розмір		1	
3	Малюнок зміщений догори		1	
4	Малюнок зміщений донизу			0
5	Малюнок виходить за край аркуша			0
6	Малюнок поміщений у кутку	2		
7	Очі порожні, без зіниць і райдужки			0
8	Очі із зачорненою райдужкою			0
9	Очі з віями		1	
10	Великі вуха		1	
11	Відсутність вух			0
12	Рот у поєднанні з язиком: без промальов.губ		1	
13	З промальовуванням губ			0
14	Рот із зубами або іклами			0
15	Голова, збільшена в розмірі			0
16	Голова відсутня			0
17	Дві або більше голови			0
18	Пір'я		1	
19	Роги			0
20	Безліч складових частин і елементів			0
21	Мала кількість складових частин і елементів		1	
22	Фігура, що складається з гострих кутів			0
23	Колоподібна фігура		1	
24	Луска, панцир			0
25	Шипи, голки			0
26	Зброя ріжуча, колюча або рубаюча			0
27	Крила		1	
28	Хвіст, повернутий праворуч		1	
29	Хвіст, повернутий ліворуч			0
30	Хвіст, піднятий догори			0
31	Хвіст, опущений донизу		1	
32	Гарний хвіст, наприклад, павичевий			0
33	Надмірна кількість ніг			0
34	Товсті, великі ноги			0
35	Слабкий натиск			0
36	Сильний натиск		1	
37	Надсильний натиск			0
38	Зображення тварин має людиноподібний вигляД			0
39	Зобр. тварина складається з різних механічних частин			0
40	Хитромудре, складне й ориг. зображення тварини			0

ДОДАТОК Г

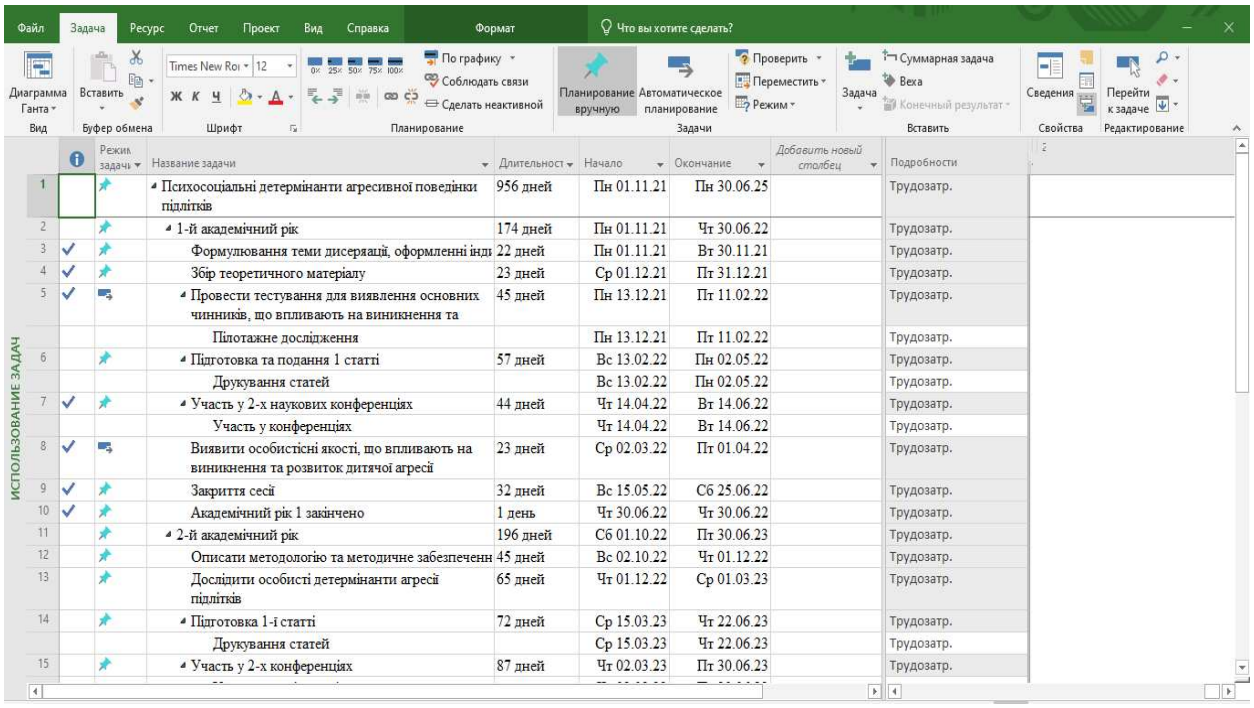
Психогеометричний тест С. Деллінгера (адаптація А.А. Алексєєва, Л.А. Громова)

Подивіться на п'ять фігур: квадрат, трикутник, прямокутник, коло, зигзаг. Виберіть з них ту фігуру, по відношенню до якої ви зможете сказати: це «Я»! Не займайтеся ніяким логічним аналізом і зайвими домислами! Просто постарайтеся відчути свою форму.

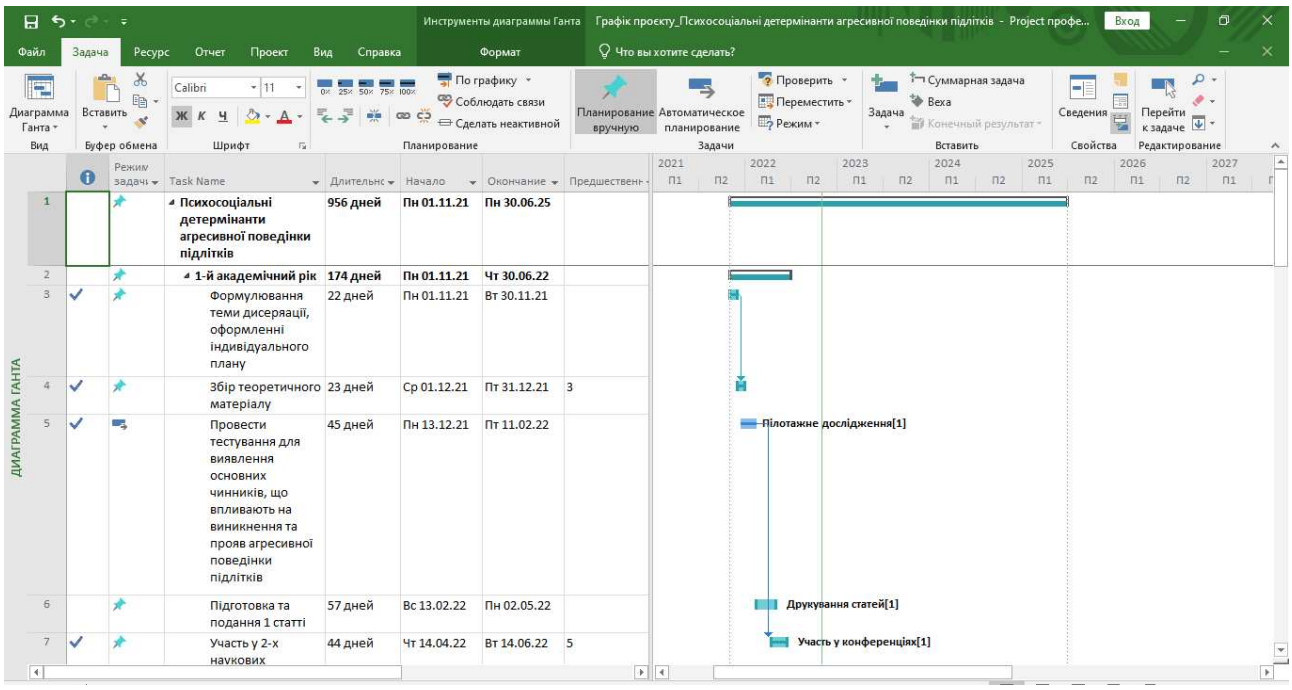
ДОДАТОК Д

Для схематичного вигляду проєкту діаграма Ганта, мережевий графік

	Режим задачи	Название задачи	Длительность	Начало	Окончание	Добавить новый столбец	Подробности
1		Психосоціальні детермінанти агресивної поведінки підлітків	956 дней	Пн 01.11.21	Пн 30.06.25		Трудозатр.
2		1-й академічний рік	174 дней	Пн 01.11.21	Чт 30.06.22		Трудозатр.
3		Формулювання теми дисеряації, оформленні інди	22 дней	Пн 01.11.21	Вт 30.11.21		Трудозатр.
4		Збір теоретичного матеріалу	23 дней	Ср 01.12.21	Пт 31.12.21		Трудозатр.
5		Провести тестування для виявлення основних чинників, що впливають на виникнення та	45 дней	Пн 13.12.21	Пт 11.02.22		Трудозатр.
		Пілотажне дослідження		Пн 13.12.21	Пт 11.02.22		Трудозатр.
6		Підготовка та подання 1 статті	57 дней	Вс 13.02.22	Пн 02.05.22		Трудозатр.
		Друкування статей		Вс 13.02.22	Пн 02.05.22		Трудозатр.
7		Участь у 2-х наукових конференціях	44 дней	Чт 14.04.22	Вт 14.06.22		Трудозатр.
		Участь у конференціях		Чт 14.04.22	Вт 14.06.22		Трудозатр.
8		Виявити особистісні якості, що впливають на виникнення та розвиток дитячої агресії	23 дней	Ср 02.03.22	Пт 01.04.22		Трудозатр.
9		Закриття сесії	32 дней	Вс 15.05.22	Сб 25.06.22		Трудозатр.
10		Академічний рік 1 закінчено	1 день	Чт 30.06.22	Чт 30.06.22		Трудозатр.
11		2-й академічний рік	196 дней	Сб 01.10.22	Пт 30.06.23		Трудозатр.
12		Описати методологію та методичне забезпеченн	45 дней	Вс 02.10.22	Чт 01.12.22		Трудозатр.
13		Дослідити особисті детермінанти агресії підлітків	65 дней	Чт 01.12.22	Ср 01.03.23		Трудозатр.
14		Підготовка 1-ї статті	72 дней	Ср 15.03.23	Чт 22.06.23		Трудозатр.
		Друкування статей		Ср 15.03.23	Чт 22.06.23		Трудозатр.
15		Участь у 2-х конференціях	87 дней	Чт 02.03.23	Пт 30.06.23		Трудозатр.

Рисунок 1 - Графік проєкту

	Режим задачи	Task Name	Длительнс	Начало	Окончание	Предшественн
1		**Психосоціальні детермінанти агресивної поведінки підлітків**	**956 дней**	**Пн 01.11.21**	**Пн 30.06.25**	
2		**1-й академічний рік**	**174 дней**	**Пн 01.11.21**	**Чт 30.06.22**	
3		Формулювання теми дисеряації, оформленні індивідуального плану	22 дней	Пн 01.11.21	Вт 30.11.21	
4		Збір теоретичного матеріалу	23 дней	Ср 01.12.21	Пт 31.12.21	3
5		Провести тестування для виявлення основних чинників, що впливають на виникнення та прояв агресивної поведінки підлітків	45 дней	Пн 13.12.21	Пт 11.02.22	
6		Підготовка та подання 1 статті	57 дней	Вс 13.02.22	Пн 02.05.22	
7		Участь у 2-х наукових	44 дней	Чт 14.04.22	Вт 14.06.22	5

Рисунок 2 - Діаграма Ганта

ДОДАТОК Е

Бланк авторського соціального опитувальника

Дані сімейного стану і структури сім'ї підлітків		
Критерії	Немає ознаки	Є ознака
1.Ви прожив. з обома батьками		
2.Ви проживаєте з мамою		
3.Ви проживаєте з батьком		
4.Ви проживаєте з мачухою		
5.Ви проживаєте з вітчимом		
6.Ви прожив. з бабусею чи дідусем		
7.Ви проживаєте з іншими людьми		
8.Чи маєте ви домашню тварину		
9.Ви перша дитина в родині		
10.Ви єдина дитина в родині		
11.Чи є у вас рідні сестри/брати		
12. Чи мав місце розпад сім'ї		

Дані відповідей на питання про проведений час в соціальних мережах, вплив війни та задоволеність життям					
Критерії	1	2	3	4	5
Скільки часу кожен день ви проводите соцмережах від часу до 5 годин і більше.					
Оцініть, будь ласка, від 1 до 5, наскільки війна в Україні впливає на ваш стан (де 1 – має незначний вплив; 5 – дуже великий вплив).					
Наскільки Ви задоволені поточним станом свого життя від 1 до 5 (1-повністю незадоволений., 5-повністю задоволений).					

Дані рівня освіти батьків			
Рівень	«1»середня	«2»сер.спец.	«3»вища
Освіта матері			
Освіта батька			

ДОДАТОК Ж

Дані факторного аналізу в групі хлопців за методом головних компонентів (МГК)

Табл Ж. 1.

Хлопці	Фактори (сумарний % дисперсії = 26,3%)			
Характеристики	1 = 7,8%	2 = 7%	3 = 6,3%	4 = 5,2%
Гострі кути на малюнку	0,825			
Рот із зубами	0,778			
Роги промальовані	0,764			
Вербальна агресія	0,712			
Надсильний натиск олівця	0,654			
Фізична агресія	0,570			
Роздратування	0,526			
Підозрілість	0,446			
Непряма агресія	0,441			
Сильний натиск	0,431			
Образа	0,405			
Малюнок догори розташований		-0,831		
Відсутність вух на малюнку		0,820		
Великі вуха на малюнку		-0,803		
Зменшений малюнок		0,770		
Малюнок донизу розташований		0,650		
Колоподібна фігура		0,495		
Дитина єдина в родині		-0,413		
Особиста тривожність			0,714	
Ситуаційна тривожність			0,617	
Збільшений малюнок			0,613	
Тривожний тип акцентуації			0,597	
За край виходить малюнок			0,533	
Збудливий тип акцентуації			0,487	

Зигзаг (психогеометр.тест)			-0,404	
Мало елементів у малюнку				0,684
Багато складових частин				-0,684
Наявність механічних частин в мал.				-0,678
Дитина проживає з обома батьками				-0,659
Мав в місце розпад сім'ї				0,639
Проживає з мамою				0,613
Оригінальний малюнок				0,497
Проживає з вітчимом				0,459
На малюнку промальовані вуста				0,402

Табл. Ж. 2.

Дані факторного аналізу в групі дівчат за методом головних компонентів (МГК)

Дівчата	Фактори (сумарний % дисперсії = 27%)			
Характеристики	1 = 8,5%	2 = 6,9%	3 = 5,9%	4 = 5,7%
Особистісна тривожність	0,812			
Ситуативна тривожність	0,704			
Малюнок виходить за край	0,691			
Очі з зачорненою радужкою	-0,594			
Очі порожні	0,578			
Відсутність вух на малюнку	0,506			
Малюнок у кутку	0,496			
Почуття провини	0,478			
Образа	0,446			
Роздратування	0,446			
Підозрілість	0,438			
Великі вуха на малюнку	-0,431			
Дистимічний тип акцентуації	0,425			
Збудливий тип акцентуації	0,418			
Гострі кути на малюнку		0,676		
Крила на малюнку		0,669		
Дитина єдина в родині		0,665		

Наявність сиблінгів в родині		-0,622		
Фізична агресія		0,591		
Кількість сиблінгів		-0,573		
Надсильний натиск олівця		0,507		
Вибір трикутника (геометр.тест)		0,450		
Непряма агресія		0,435		
Луска/панцир на малюнку			0,793	
Колоподібний малюнок			0,734	
Слабкий натиск олівця			0,667	
Застряглий тип акцентуації	0,450		-0,577	
Надмірна кількість ніг			0,555	
Демонстративний тип акцентуації			0,457	
Хвіст ліворуч на малюнку			0,456	
Хвіст донизу на малюнку			0,417	
Зиґзаґ (геометричний тест)			-0,400	
Збільшений малюнок				-0,655
Зменшений малюнок				0,638
Проживає з обома батьками				0,624
Проживає з мамою тільки				-0,597
Малюнок знизу листа				0,583
Мав місце розпад сім’ї				-0,548
Малюнок зверху листа				-0,536

ДОДАТОК З

Результати кореляційного аналізу між усвідомленими особистісними особливостями в групі хлопців за методиками А.Баса-А. Даркі,
К. Леонгарда і Г. Шмішека та Ч. Д. Спілбергера.

Характ.		Фізична агресія	Непряма агресія	Роздратування	Негативізм	Образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Почуття провини
фіз.агр.	r	1	,261*	,466**	,255*	0,125	,388**	,403**	-0,069
	p		0,013	0,000	0,015	0,239	0,000	0,000	0,519
непряма	r	,261*	1	,266*	,420**	0,162	,265*	,276**	0,097
	p	0,013		0,011	0,000	0,128	0,012	0,009	0,362
роздрат	r	,466**	,266*	1	,275**	,498**	,460**	,324**	0,145
	p	0,000	0,011		0,009	0,000	0,000	0,002	0,173
негатив	r	,255*	,420**	,275**	1	,276**	,432**	,241*	,327**
	p	0,015	0,000	0,009		0,008	0,000	0,022	0,002
образа	r	0,125	0,162	,498**	,276**	1	,550**	,261*	,298**
	p	0,239	0,128	0,000	0,008		0,000	0,013	0,004
підозр	r	,388**	,265*	,460**	,432**	,550**	1	,341**	0,184
	p	0,000	0,012	0,000	0,000	0,000		0,001	0,082
верб.агр.	r	,403**	,276**	,324**	,241*	,261*	,341**	1	0,060
	p	0,000	0,009	0,002	0,022	0,013	0,001		0,572
поч.пров	r	-0,069	0,097	0,145	,327**	,298**	0,184	0,060	1
	p	0,519	0,362	0,173	0,002	0,004	0,082	0,572	
гіпертим	r	0,144	0,074	0,045	-0,012	-0,076	0,049	,327**	-0,023
	p	0,174	0,486	0,671	0,914	0,476	0,646	0,002	0,831
ригідн	r	0,078	0,100	0,183	-0,010	,212*	0,156	,267*	,256*
	p	0,463	0,348	0,085	0,927	0,045	0,143	0,011	0,015

Примітка: r — коефіцієнт кореляції Пірсона.

p -значення — ймовірність того, що виявлений зв'язок є випадковим.

Продовження додатку 3

		Фізична агресія	Непряма агресія	Роздратування	Негативізм	Образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Почуття провини
емотивн	r	0,194	-0,003	,322**	-0,112	,227*	0,134	0,139	0,086
	p	0,066	0,980	0,002	0,293	0,031	0,207	0,190	0,422
педантич	r	0,055	0,005	0,182	-0,055	0,143	0,170	,233*	-0,059
	p	0,605	0,965	0,087	0,606	0,180	0,110	0,027	0,581
тривож	r	0,019	,237*	,220*	0,143	0,193	,216*	0,043	,251*
	p	0,862	0,025	0,038	0,178	0,069	0,041	0,687	0,017
циклотим	r	-0,038	,260*	,242*	0,106	,226*	0,135	,293**	,237*
	p	0,722	0,013	0,021	0,321	0,032	0,206	0,005	0,025
демонстр	r	0,118	-0,052	-0,002	-0,116	-0,043	-0,001	,261*	0,033
	p	0,268	0,623	0,982	0,276	0,686	0,991	0,013	0,758
збудлив	r	,216*	,221*	,394**	0,058	,230*	,326**	0,205	-0,004
	p	0,041	0,037	0,000	0,585	0,029	0,002	0,053	0,970
дистиміч	r	0,058	0,121	,210*	-0,029	,244*	0,149	-0,108	0,161
	p	0,589	0,258	0,047	0,787	0,020	0,160	0,310	0,130
екзальтов	r	0,118	0,153	,300**	0,140	0,163	0,090	0,162	0,094
	p	0,269	0,150	0,004	0,189	0,126	0,399	0,127	0,379
сит.тр	r	-0,104	,231*	,279**	,309**	,330**	0,096	0,045	,365**
	p	0,329	0,028	0,008	0,003	0,001	0,367	0,675	0,000
особ. тр	r	-0,054	,259*	,375**	,313**	,286**	0,159	0,010	,282**
	p	0,614	0,014	0,000	0,003	0,006	0,133	0,922	0,007

Примітка: r — коефіцієнт кореляції Пірсона.

p -значення — ймовірність того, що виявлений зв'язок є випадковим.

ДОДАТОК К

Результати кореляційного аналізу між усвідомленими особистісними особливостями в групі дівчат за методиками А.Баса-А. Даркі,
К. Леонгарда і Г. Шмішека та Ч. Д. Спілбергера.

		Фізична агресія	Непряма агресія	Роздратування	Негативізм	Образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Почуття провини
фіз.агр.	r	1	,524**	,349**	,262*	0,182	,231*	,368**	-0,020
	p		0,000	0,001	0,013	0,087	0,029	0,000	0,852
непряма	r	,524**	1	,357**	0,116	,430**	,357**	,334**	0,154
	p	0,000		0,001	0,277	0,000	0,001	0,001	0,148
роздрат	r	,349**	,357**	1	0,149	,376**	,310**	,296**	,309**
	p	0,001	0,001		0,161	0,000	0,003	0,005	0,003
негатив	r	,262*	0,116	0,149	1	0,197	0,133	,394**	0,090
	p	0,013	0,277	0,161		0,063	0,213	0,000	0,397
образа	r	0,182	,430**	,376**	0,197	1	,405**	0,187	,236*
	p	0,087	0,000	0,000	0,063		0,000	0,078	0,025
підозр	r	,231*	,357**	,310**	0,133	,405**	1	0,044	,267*
	p	0,029	0,001	0,003	0,213	0,000		0,684	0,011
верб.агр.	r	,368**	,334**	,296**	,394**	0,187	0,044	1	0,028
	p	0,000	0,001	0,005	0,000	0,078	0,684		0,791
поч.пров	r	-0,020	0,154	,309**	0,090	,236*	,267*	0,028	1
	p	0,852	0,148	0,003	0,397	0,025	0,011	0,791	
гіпертим	r	,305**	0,071	0,129	0,065	0,048	-0,088	0,056	-0,129
	p	0,003	0,505	0,225	0,541	0,652	0,408	0,600	0,227

Примітка: r — коефіцієнт кореляції Пірсона.

p -значення — ймовірність того, що виявлений зв'язок є випадковим.

Продовження додатку К

Характ.		Фізична агресія	Непряма агресія	Роздратування	Негативізм	Образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Почуття провини
ригідн	r	,232*	0,164	0,205	,310**	,312**	0,202	0,201	0,170
	p	0,028	0,122	0,052	0,003	0,003	0,056	0,058	0,109
емотивн	r	-0,166	-0,027	0,050	0,108	0,162	-0,004	-0,025	,241*
	p	0,117	0,798	0,642	0,310	0,126	0,968	0,813	0,022
педантич	r	-0,112	-0,123	-0,057	-0,030	,211*	0,122	-0,071	0,193
	p	0,295	0,250	0,591	0,781	0,046	0,251	0,505	0,068
тривож	r	-0,071	0,076	0,091	-0,012	,294**	0,103	-0,078	,215*
	p	0,507	0,479	0,395	0,912	0,005	0,335	0,465	0,042
циклотим	r	0,130	,243*	,313**	0,196	,329**	0,153	,461**	0,074
	p	0,222	0,021	0,003	0,064	0,002	0,150	0,000	0,488
демонстр	r	0,183	0,085	0,082	0,152	,215*	0,188	-0,045	0,008
	p	0,084	0,426	0,442	0,153	0,042	0,076	0,676	0,942
збудлив	r	0,176	0,183	0,090	0,116	,273**	0,120	,224*	0,204
	p	0,097	0,084	0,399	0,277	0,009	0,258	0,033	0,053
дистиміч	r	-0,006	-0,012	0,192	-0,015	0,076	0,141	-0,022	0,122
	p	0,955	0,908	0,069	0,888	0,479	0,186	0,840	0,253
екзальтов	r	-0,192	0,053	0,103	0,147	0,185	0,064	0,154	,309**
	p	0,069	0,623	0,334	0,166	0,081	0,548	0,148	0,003
сит.тр	r	0,187	0,137	,267*	0,143	,290**	,295**	0,149	,318**
	p	0,077	0,198	0,011	0,179	0,006	0,005	0,162	0,002
особ. тр	r	,209*	0,111	,307**	0,166	,268*	,270*	0,128	,378**
	p	0,048	0,298	0,003	0,117	0,011	0,010	0,229	0,000

Примітка: r — коефіцієнт кореляції Пірсона.

p -значення — ймовірність того, що виявлений зв'язок є випадковим.

ДОДАТОК Л

Результати кореляційного аналізу між досліджуваними складовими агресивності, соціальними факторами та неусвідомленими особистісними особливостями в групі хлопців за методикою психогеометричного тестування Сьюзен Делліндже.

Характер.		Фізична агресія	Непряма агресія	Роздратування	Негативізм	Образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Почуття провини
Квадрат	rs	-0,027	0,030	0,066	0,041	-0,062	-0,045	-,209*	0,064
	p	0,804	0,780	0,535	0,700	0,564	0,670	0,048	0,548
Трикутник	rs	-0,077	-0,103	0,079	0,129	0,115	0,136	-0,045	-0,062
	p	0,468	0,332	0,459	0,227	0,280	0,201	0,671	0,561
Прямокутник	rs	0,189	-0,033	0,043	-0,034	0,004	0,091	0,042	0,099
	p	0,075	0,759	0,690	0,747	0,968	0,392	0,698	0,355
Коло	rs	0,000	0,179	-0,022	-0,032	0,010	0,056	0,019	-0,054
	p	0,996	0,091	0,838	0,762	0,924	0,597	0,862	0,613
Зигзаг	rs	-0,030	-0,040	-0,102	-0,077	-0,023	-0,168	0,139	-0,024
	p	0,779	0,707	0,341	0,469	0,832	0,113	0,192	0,821
Скільки сиблінгів	rs	0,055	-0,123	0,057	0,073	0,102	0,122	-0,031	0,081
	p	0,608	0,249	0,591	0,496	0,341	0,251	0,775	0,447
Років/розлад	rs	-0,095	-0,063	0,083	0,065	0,101	0,195	0,031	0,111
	p	0,375	0,558	0,436	0,543	0,344	0,066	0,775	0,298
Освіта матері	rs	0,100	0,106	0,173	0,055	0,130	0,130	0,179	0,019
	p	0,348	0,319	0,103	0,610	0,221	0,221	0,092	0,858
Освіта батька	rs	0,171	0,088	0,105	0,020	0,193	0,206	0,121	-0,028
	p	0,106	0,408	0,327	0,855	0,068	0,051	0,257	0,794
Скільки часу в соцмережі	rs	-0,106	0,028	-0,206	0,050	-0,109	-0,052	-0,015	0,014
	p	0,319	0,790	0,052	0,637	0,305	0,629	0,890	0,895
Оцінка впл.війни	rs	-0,105	0,131	0,061	-0,179	-,216*	-0,049	-0,026	-0,032
	p	0,327	0,219	0,568	0,092	0,041	0,648	0,811	0,764
Оцінка поточн.стану	rs	0,099	0,001	0,045	0,015	-,234*	-0,058	0,119	-0,165
	p	0,352	0,992	0,671	0,890	0,026	0,587	0,264	0,121

Примітка: rs — коефіцієнт кореляції Спірмена,

p -значення — ймовірність того, що спостережуваний зв'язок є випадковим.

ДОДАТОК М

Результати кореляційного аналізу між досліджуваними складовими агресивності, соціальними факторами та неусвідомленими особистісними особливостями в групі дівчат за методикою психогеометричного тестування Сьюзен Делліндженр.

Характер.		Фізична агресія	Непряма агресія	Роздратування	Негативізм	Образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Почуття провини
Квадрат	rs	-0,001	0,049	-0,064	0,098	-0,037	-0,049	0,124	0,027
	p	0,990	0,646	0,547	0,359	0,728	0,650	0,244	0,797
Трикутн.	rs	0,146	0,173	0,169	0,179	0,093	0,020	0,181	-0,012
	p	0,169	0,103	0,112	0,091	0,383	0,851	0,088	0,910
Прямокутн.	rs	-0,052	0,059	0,082	0,037	0,193	-0,066	0,057	-0,028
	p	0,627	0,583	0,442	0,728	0,068	0,539	0,594	0,790
Коло	rs	-0,027	-0,048	-0,019	-0,039	-0,157	0,195	0,031	0,137
	p	0,798	0,655	0,859	0,715	0,139	0,066	0,771	0,197
Зигзаг	rs	-0,051	-0,148	-0,122	-,223*	-0,036	-0,124	-,291**	-0,126
	p	0,635	0,163	0,250	0,035	0,739	0,245	0,005	0,238
Скільки сиблінгів	rs	-0,154	-0,105	-0,046	0,034	0,006	-0,115	-0,093	0,121
	p	0,147	0,324	0,668	0,749	0,959	0,279	0,385	0,256
років/розлад	rs	0,123	0,110	0,037	0,037	-0,041	0,082	-0,066	0,129
	p	0,246	0,301	0,732	0,727	0,700	0,441	0,539	0,225
Освіта матері	rs	-0,120	-0,069	0,024	0,060	0,188	-0,164	,207*	0,069
	p	0,261	0,521	0,822	0,573	0,076	0,122	0,050	0,519
Освіта батька	rs	-,325**	-0,207	-0,090	-0,192	0,031	-0,152	-0,014	0,075
	p	0,002	0,050	0,399	0,070	0,774	0,154	0,897	0,480
Скільки часу в соцмережі	rs	,224*	0,149	0,186	-0,030	0,135	,217*	0,064	0,115
	p	0,034	0,162	0,080	0,778	0,204	0,040	0,550	0,278
Оцінка впл.війни	rs	-0,142	-0,193	0,037	-0,080	-0,021	0,111	-,235*	0,130
	p	0,180	0,069	0,729	0,456	0,843	0,296	0,026	0,220
Оцінка поточн.стану	rs	0,054	0,046	-0,001	0,106	0,038	-0,168	0,130	0,008
	p	0,610	0,665	0,996	0,322	0,724	0,114	0,221	0,943

Примітка: rs — коефіцієнт кореляції Спірмена,

p -значення — ймовірність того, що спостережуваний зв'язок є випадковим.

ДОДАТОК Н

Результати кореляційного аналізу між досліджуваними складовими агресивності та іншими соціальними факторами в групі хлопців.

Характ.		Фізична агресія	Непряма агресія	Роздратування	Негативізм	Образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Почуття провини
Проживає з батьками	r	0,110	0,091	-0,051	-0,090	-0,064	-0,076	-0,028	-0,045
	p	0,302	0,393	0,635	0,399	0,551	0,474	0,793	0,675
Проживає лише з мамою	r	-0,091	-0,085	0,067	0,056	0,067	0,077	0,049	-0,015
	p	0,394	0,424	0,532	0,603	0,530	0,473	0,647	0,889
Проживає лише з батьком	r	-0,019	-0,048	0,074	0,050	-0,019	0,060	-0,186	0,105
	p	0,860	0,652	0,489	0,640	0,860	0,576	0,080	0,323
Проживає з мачухою	r	-0,109	-0,034	0,076	0,035	-0,068	-0,055	-0,131	0,118
	p	0,308	0,751	0,479	0,743	0,527	0,607	0,220	0,267
Проживає з вітчимом	r	-0,075	0,026	-0,015	0,144	0,137	0,173	0,068	-0,021
	p	0,482	0,810	0,890	0,175	0,199	0,103	0,521	0,846
Проживає з баб і дід.	r	0,060	-0,119	0,085	-0,024	,210*	-0,002	-0,014	-0,074
	p	0,577	0,265	0,423	0,825	0,047	0,987	0,893	0,486
Є домашня тварина	r	-0,114	0,171	0,131	0,129	-0,084	-0,004	-0,013	0,138
	p	0,286	0,107	0,219	0,224	0,433	0,970	0,902	0,193
Перша дитина в сім'ї	r	-0,068	0,105	-0,032	-0,052	-0,092	0,010	0,017	-0,198
	p	0,522	0,326	0,763	0,624	0,388	0,928	0,876	0,061
Єдина дитина в сім'ї	r	-0,077	-0,081	-0,104	-0,120	-0,079	-0,144	0,047	-0,047
	p	0,471	0,446	0,328	0,260	0,461	0,177	0,660	0,662
Є сиблінги в сім'ї	r	0,088	0,046	0,126	0,132	0,077	0,145	-0,027	0,021
	p	0,412	0,669	0,236	0,216	0,471	0,173	0,798	0,846
Був розпад сім'ї	r	-0,122	-0,076	0,048	0,061	0,077	0,105	0,029	0,097
	p	0,251	0,479	0,654	0,566	0,471	0,322	0,787	0,361

Примітка: r — коефіцієнт кореляції Пірсона.

p -значення — ймовірність того, що виявлений зв'язок є випадковим.

ДОДАТОК П

Результати кореляційного аналізу між досліджуваними складовими агресивності та іншими соціальними факторами в групі дівчат.

Характ.		Фізична агресія	Непряма агресія	Роздратування	Негативізм	Образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Почуття провини
Проживає з батьками	r	-0,079	-0,133	-0,111	0,007	-0,024	-0,110	0,029	-,227*
	p	0,462	0,211	0,297	0,948	0,826	0,303	0,786	0,032
Проживає лише з мамою	r	0,006	0,168	0,145	0,011	0,058	0,096	-0,036	,208*
	p	0,957	0,114	0,174	0,921	0,585	0,368	0,734	0,050
Проживає лише з батьком	r	0,085	0,033	-0,067	-0,147	-0,009	0,116	-0,021	-0,008
	p	0,424	0,757	0,528	0,167	0,929	0,277	0,846	0,942
Проживає з мачухою	r	0,064	-0,040	-0,038	0,017	-0,147	0,031	0,118	0,063
	p	0,550	0,711	0,719	0,875	0,166	0,774	0,269	0,558
Проживає з вітчимом	r	0,128	-0,003	0,092	0,177	0,011	-0,005	0,005	0,066
	p	0,228	0,980	0,386	0,095	0,915	0,963	0,966	0,537
Проживає з баб і дід.	r	-0,155	-0,140	-0,016	-0,062	-0,110	0,023	-0,052	0,091
	p	0,145	0,190	0,880	0,563	0,303	0,829	0,625	0,391
Є домашня тварина	r	-0,046	-0,043	-0,049	-0,006	,248*	-0,156	0,094	0,009
	p	0,669	0,685	0,644	0,958	0,019	0,143	0,380	0,931
Перша дитина в сім'ї	r	0,128	0,122	0,038	0,117	0,010	0,112	0,117	-0,103
	p	0,231	0,251	0,725	0,271	0,924	0,294	0,271	0,333
Єдина дитина в сім'ї	r	0,206	0,017	0,141	0,082	-0,047	0,150	0,125	-0,095
	p	0,051	0,875	0,186	0,443	0,659	0,159	0,240	0,374
Є сиблінги в сім'ї	r	-0,194	-0,043	-0,126	-0,040	0,041	-0,103	-0,148	0,140
	p	0,067	0,688	0,238	0,711	0,698	0,334	0,165	0,190
Був розпад сім'ї	r	0,063	0,149	0,081	-0,051	0,005	0,105	-0,096	0,187
	p	0,554	0,160	0,450	0,633	0,960	0,325	0,368	0,077

Примітка: r — коефіцієнт кореляції Пірсона.

p -значення — ймовірність того, що виявлений зв'язок є випадковим.

ДОДАТОК Р

Результати кореляційного аналізу між досліджуваними складовими акцентуацій характеру, соціальними факторами та тривожністю у хлопців.

ТАБЛ. Р. 1.

		гіпертим	ригідн	емотивн	педант	тривож	циклот	демонст	збудл	дистим	екзальт
Сит.тр	r	-0,126	0,035	0,101	0,146	,261*	0,204	-0,174	,243*	0,168	,213*
	p	0,236	0,743	0,345	0,171	0,013	0,053	0,101	0,021	0,114	0,044
Особ. тр	r	-0,007	0,110	0,077	0,040	,252*	,325**	-0,122	,264*	0,183	,414**
	p	0,947	0,301	0,472	0,710	0,016	0,002	0,254	0,012	0,085	0,000
Проживає з батьками	r	0,109	0,024	0,083	-0,087	-0,098	-0,184	0,024	-0,075	0,008	-0,176
	p	0,307	0,819	0,435	0,414	0,357	0,082	0,825	0,485	0,940	0,097
Проживає з мамою	r	-0,041	-0,006	-0,050	0,101	0,116	0,153	-0,005	0,066	-0,032	0,206
	p	0,703	0,954	0,643	0,345	0,278	0,150	0,961	0,539	0,763	0,051
Проживає з батьком	r	-,307**	-0,183	-0,009	-0,023	0,140	0,125	-0,096	0,022	0,034	0,056
	p	0,003	0,085	0,931	0,829	0,188	0,242	0,366	0,838	0,753	0,599
Проживає з мачухою	r	-,276**	-,244*	-0,007	-0,178	0,074	0,088	-0,042	-0,100	-0,187	0,102
	p	0,008	0,021	0,951	0,092	0,489	0,412	0,692	0,348	0,078	0,337
Проживає з вітчимом	r	-0,134	-0,138	-0,185	-0,180	-0,019	0,050	-0,007	-0,008	-0,121	-0,016
	p	0,207	0,196	0,081	0,090	0,859	0,640	0,950	0,940	0,254	0,878
Проживає з баб. і дід.	r	-0,188	-0,058	0,108	-0,141	-0,173	0,071	-0,102	0,025	0,104	-0,027
	p	0,076	0,590	0,311	0,185	0,102	0,506	0,338	0,813	0,330	0,797
Є домашня твар.	r	0,060	-0,050	0,010	-0,093	0,168	0,130	-0,088	0,034	-0,084	0,165
	p	0,575	0,639	0,924	0,381	0,113	0,224	0,412	0,751	0,431	0,121
Є першою дитиною.	r	,307**	0,036	0,105	,232*	-0,002	-0,020	0,139	0,194	0,088	-0,111
	p	0,003	0,736	0,326	0,028	0,982	0,850	0,191	0,066	0,411	0,298
Є єдиною дитиною	r	0,098	0,032	0,055	0,040	-0,012	-0,001	,211*	-0,004	0,085	-0,027
	p	0,358	0,763	0,604	0,709	0,908	0,996	0,046	0,970	0,423	0,797
Є в родині сиблінги	r	-0,109	-0,051	-0,094	-0,027	0,058	-0,035	-,213*	0,023	-0,099	0,022
	p	0,307	0,631	0,379	0,803	0,588	0,741	0,044	0,828	0,351	0,837
Був розпад сім'ї	r	-0,108	-0,013	-0,140	0,083	0,116	0,173	-0,037	0,097	-0,107	0,183
	p	0,309	0,900	0,189	0,435	0,278	0,102	0,726	0,364	0,317	0,085

Примітка: r — коефіцієнт кореляції Пірсона.

p -значення — ймовірність того, що виявлений зв'язок є випадковим.

ТАБЛ. Р. 2.

Результати кореляційного аналізу між досліджуваними складовими акцентуацій характеру та іншими соціальними факторами (хлопці).

		гіпертим	ригідн	емотивн	педант	тривож	циклот	демонст	збудл	дистим	екзальт
скільки сиблінгів	rs	-0,148	-0,029	-0,065	-0,049	-0,030	0,000	-0,016	0,037	-0,104	0,082
	p	0,164	0,790	0,544	0,646	0,780	0,999	0,878	0,729	0,329	0,445
освіта мат	rs	0,060	-0,095	0,122	-0,004	-0,007	0,046	0,062	0,049	0,107	-0,078
	p	0,575	0,375	0,253	0,970	0,944	0,664	0,560	0,647	0,315	0,467
освіта бат	rs	-0,044	0,079	0,100	0,071	-0,027	0,036	0,093	0,064	0,036	-0,059
	p	0,677	0,461	0,347	0,506	0,804	0,738	0,385	0,552	0,735	0,582
соцмер	rs	0,106	0,198	-0,105	-0,064	-0,049	-0,042	0,080	-0,057	-0,055	-0,070
	p	0,322	0,061	0,326	0,550	0,644	0,693	0,453	0,592	0,605	0,515
впл.війни	rs	0,022	-0,080	0,041	-0,105	-0,116	,220*	-0,113	0,096	-0,037	0,172
	p	0,833	0,452	0,699	0,324	0,276	0,038	0,288	0,367	0,730	0,105
поточн.стан	rs	0,090	-0,189	-0,170	-0,130	-,308**	-0,173	0,008	-0,180	-0,129	-0,071
	p	0,398	0,074	0,110	0,221	0,003	0,103	0,940	0,089	0,224	0,505
гіпертим	rs	1,000	,230*	,247*	,245*	-0,131	0,169	,549**	0,047	-0,130	0,204
	p		0,029	0,019	0,020	0,219	0,111	0,000	0,660	0,220	0,053
ригідн	rs	,230*	1,000	0,167	,347**	,249*	,320**	0,121	0,124	,290**	0,047
	p	0,029		0,115	0,001	0,018	0,002	0,254	0,245	0,005	0,657
емотивн	rs	,247*	0,167	1,000	,260*	0,179	,233*	,285**	0,190	0,089	0,176
	p	0,019	0,115		0,013	0,091	0,027	0,006	0,073	0,406	0,098
педантич	rs	,245*	,347**	,260*	1,000	,256*	0,142	0,134	,342**	0,195	0,028
	p	0,020	0,001	0,013		0,015	0,183	0,207	0,001	0,066	0,793
тривож	rs	-0,131	,249*	0,179	,256*	1,000	0,165	-0,011	,409**	,321**	0,088
	p	0,219	0,018	0,091	0,015		0,121	0,919	0,000	0,002	0,409
циклотим	rs	0,169	,320**	,233*	0,142	0,165	1,000	,278**	,245*	0,016	,416**
	p	0,111	0,002	0,027	0,183	0,121		0,008	0,020	0,884	0,000
демонстр	rs	,549**	0,121	,285**	0,134	-0,011	,278**	1,000	0,070	-0,114	,213*
	p	0,000	0,254	0,006	0,207	0,919	0,008		0,514	0,283	0,044
збудлив	rs	0,047	0,124	0,190	,342**	,409**	,245*	0,070	1,000	,325**	,229*
	p	0,660	0,245	0,073	0,001	0,000	0,020	0,514		0,002	0,030
дистиміч	rs	-0,130	,290**	0,089	0,195	,321**	0,016	-0,114	,325**	1,000	0,040
	p	0,220	0,005	0,406	0,066	0,002	0,884	0,283	0,002		0,706
екзальтов	rs	0,204	0,047	0,176	0,028	0,088	,416**	,213*	,229*	0,040	1,000
	p	0,053	0,657	0,098	0,793	0,409	0,000	0,044	0,030	0,706	

Примітка: rs — коефіцієнт кореляції Спірмена,

p -значення — ймовірність того, що спостережуваний зв'язок є випадковим.

ДОДАТОК С

Результати кореляційного аналізу між досліджуваними складовими акцентуацій характеру, соціальними факторами та тривожністю у дівчат.

ТАБЛ. С. 1.

		гіпертим	ригідн	емотивн	педант	тривож	циклот	демонст	збудл	дистим	екзальт
Сит.тр	r	-,270*	,216*	0,102	0,113	,222*	0,088	0,185	,303**	,351**	0,182
	p	0,010	0,041	0,337	0,291	0,036	0,408	0,081	0,004	0,001	0,086
Особ. тр	r	-0,199	,308**	0,090	0,041	,280**	0,099	0,013	,267*	,388**	,234*
	p	0,060	0,003	0,401	0,702	0,007	0,353	0,902	0,011	0,000	0,027
Прожив з батьками	r	,214*	0,012	0,018	-,238*	0,005	,219*	0,004	0,003	-,243*	-0,150
	p	0,043	0,909	0,869	0,024	0,963	0,038	0,972	0,975	0,021	0,157
Проживає з мамою	r	-,252*	0,040	-0,029	0,196	-0,085	-0,147	-0,044	0,009	,245*	0,190
	p	0,017	0,708	0,785	0,064	0,426	0,166	0,682	0,930	0,020	0,073
Проживає з батьком	r	0,091	-0,002	-0,067	0,018	0,131	-0,014	0,150	-0,043	-0,098	-0,052
	p	0,395	0,985	0,528	0,870	0,217	0,898	0,159	0,691	0,356	0,624
Проживає з мачухою	r	0,071	-0,036	-0,057	0,100	0,153	0,011	0,136	-0,098	-0,169	0,095
	p	0,507	0,737	0,591	0,351	0,151	0,920	0,200	0,360	0,112	0,372
Проживає з вітчимом	r	-0,179	0,002	0,003	0,080	-0,006	-0,075	-0,076	0,094	,269*	0,067
	p	0,091	0,982	0,980	0,453	0,952	0,483	0,474	0,379	0,010	0,528
Проживає з баб. і дід.	r	-,319**	-0,143	-0,008	0,093	0,015	0,198	-0,115	0,155	0,205	0,155
	p	0,002	0,179	0,938	0,386	0,888	0,061	0,281	0,143	0,053	0,145
Проживає з іншими	r	-0,002	0,059	0,085	-0,188	0,073	0,078	0,044	-0,003	-0,103	0,003
	p	0,989	0,578	0,424	0,076	0,492	0,462	0,678	0,980	0,335	0,979
Є домашня твар.	r	-0,128	-0,037	0,027	0,065	-0,023	0,039	-0,166	0,044	-0,045	0,100
	p	0,229	0,731	0,798	0,545	0,829	0,718	0,118	0,679	0,674	0,350
Є першою дитиною	r	-0,024	-0,016	-0,020	-0,089	-0,196	0,043	0,063	-0,038	0,056	-0,143
	p	0,821	0,884	0,854	0,403	0,064	0,687	0,553	0,719	0,603	0,180
Є єдиною дитиною	r	,209*	-0,048	-0,164	-0,027	-,268*	-0,076	-0,002	-0,114	0,055	-0,119
	p	0,049	0,653	0,124	0,803	0,011	0,474	0,988	0,286	0,608	0,264
Є в родині сиблінги	r	-,224*	0,094	0,182	0,013	,268*	0,066	0,037	0,119	-0,065	0,097
	p	0,034	0,377	0,087	0,903	0,011	0,536	0,727	0,263	0,544	0,362
Був розпад сім'ї	r	-0,175	0,057	0,030	,235*	0,064	-,251*	0,035	-0,001	,221*	,209*
	p	0,099	0,596	0,780	0,026	0,550	0,017	0,740	0,995	0,036	0,048

Примітка: r — коефіцієнт кореляції Пірсона.

p -значення — ймовірність того, що виявлений зв'язок є випадковим.

ТАБЛ. С. 2.

Результати кореляційного аналізу між досліджуваними складовими акцентуацій характеру та іншими соціальними факторами (дівчата).

		гіпертим	ригідн	емотивн	педант	тривож	циклот	демонст	збудл	дистим	екзальт
скільки сиблінгів	rs	-0,198	0,117	0,023	0,079	,240*	0,001	-0,007	0,143	0,051	0,100
	p	0,061	0,271	0,830	0,460	0,023	0,991	0,944	0,179	0,636	0,348
освіта мат	rs	-0,101	-0,016	0,044	0,028	-0,168	0,120	-0,137	0,090	-0,117	-0,003
	p	0,342	0,880	0,677	0,793	0,114	0,259	0,199	0,402	0,271	0,975
освіта бат	rs	-0,092	-,246*	0,001	-0,030	-0,188	-0,029	-,251*	-0,144	0,003	-0,117
	p	0,389	0,020	0,991	0,777	0,077	0,784	0,017	0,176	0,981	0,270
соцмер	rs	0,191	-0,061	0,090	0,023	0,000	0,098	0,125	0,048	0,039	0,055
	p	0,071	0,566	0,398	0,831	0,997	0,358	0,241	0,651	0,716	0,608
впл.війни	rs	0,066	-0,067	,247*	0,206	,258*	0,033	-0,095	0,045	,247*	0,017
	p	0,540	0,531	0,019	0,052	0,014	0,756	0,372	0,672	0,019	0,871
поточн.стан	rs	0,150	0,149	0,142	0,022	0,020	-0,061	0,070	-0,122	-,251*	0,016
	p	0,159	0,161	0,183	0,834	0,851	0,570	0,513	0,250	0,017	0,878
гіпертім	rs	1,000	-0,027	0,173	-0,056	0,049	0,055	,252*	-,210*	-0,135	-0,108
	p		0,800	0,102	0,601	0,650	0,608	0,017	0,047	0,205	0,312
ригідн	rs	-0,027	1,000	,219*	0,144	0,065	,305**	,350**	,355**	0,124	,298**
	p	0,800		0,038	0,176	0,540	0,003	0,001	0,001	0,243	0,004
емотивн	rs	0,173	,219*	1,000	0,076	,291**	,239*	0,180	-0,034	0,002	0,205
	p	0,102	0,038		0,478	0,005	0,023	0,089	0,751	0,988	0,053
педантич	rs	-0,056	0,144	0,076	1,000	0,196	-0,083	0,188	,291**	0,171	,357**
	p	0,601	0,176	0,478		0,064	0,439	0,076	0,005	0,107	0,001
тривож	rs	0,049	0,065	,291**	0,196	1,000	0,171	0,052	0,107	0,073	0,175
	p	0,650	0,540	0,005	0,064		0,107	0,624	0,315	0,492	0,098
циклотим	rs	0,055	,305**	,239*	-0,083	0,171	1,000	0,075	,362**	0,053	,325**
	p	0,608	0,003	0,023	0,439	0,107		0,482	0,000	0,620	0,002
демонстр	rs	,252*	,350**	0,180	0,188	0,052	0,075	1,000	0,153	-0,020	0,116
	p	0,017	0,001	0,089	0,076	0,624	0,482		0,149	0,850	0,275
збудлив	rs	-,210*	,355**	-0,034	,291**	0,107	,362**	0,153	1,000	,384**	,345**
	p	0,047	0,001	0,751	0,005	0,315	0,000	0,149		0,000	0,001
дистиміч	rs	-0,135	0,124	0,002	0,171	0,073	0,053	-0,020	,384**	1,000	,219*
	p	0,205	0,243	0,988	0,107	0,492	0,620	0,850	0,000		0,038
екзальтов	rs	-0,108	,298**	0,205	,357**	0,175	,325**	0,116	,345**	,219*	1,000
	p	0,312	0,004	0,053	0,001	0,098	0,002	0,275	0,001	0,038	

Примітка: rs — коефіцієнт кореляції Спірмена,

p -значення — ймовірність того, що спостережуваний зв'язок є випадковим.

ДОДАТОК Т

Результати кореляційного аналізу між досліджуваними складовими агресивності та неусвідомленими особистісними особливостями в групі хлопців за методикою «Неіснуюча тварина»

«Неісн.твар»		Фізична агресія	Непряма агресія	Роздратування	Негативізм	Образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Почуття провини
Збільш. рисунок	rs	-0,048	,213*	0,185	0,113	0,106	0,019	-0,018	0,034
	p	0,654	0,044	0,080	0,289	0,319	0,858	0,865	0,747
Зменш. рисунок	rs	-0,163	-0,124	-0,066	,244*	0,125	0,137	0,027	0,207
	p	0,125	0,245	0,535	0,021	0,242	0,197	0,800	0,051
Рисунок догори	rs	0,094	0,098	-0,033	-0,175	-0,168	-0,183	-0,045	-0,187
	p	0,376	0,357	0,758	0,098	0,115	0,085	0,673	0,078
Рисунок донизу	rs	-0,175	-0,045	-0,077	,282**	0,110	0,089	0,105	,352**
	p	0,099	0,675	0,472	0,007	0,301	0,406	0,326	0,001
Рисунок за край	rs	-0,001	,271**	0,117	0,164	0,050	0,041	-0,039	-0,032
	p	0,991	0,010	0,271	0,122	0,641	0,700	0,717	0,765
Рисунок у кутку	rs	-0,043	-0,129	-0,062	-0,065	-0,040	0,086	-,246*	0,014
	p	0,687	0,227	0,560	0,542	0,706	0,420	0,019	0,898
Очі порожні	rs	-0,088	-0,138	-0,154	-0,028	-0,121	-0,027	0,034	0,021
	p	0,408	0,196	0,148	0,795	0,255	0,801	0,753	0,841
Очі із зачорненою радужкою	rs	0,088	0,138	0,154	0,028	0,121	0,027	-0,034	-0,021
	p	0,408	0,196	0,148	0,795	0,255	0,801	0,753	0,841
Очі з віями	rs	,291**	-0,017	,234*	0,100	-0,026	0,036	0,129	0,030
	p	0,005	0,877	0,026	0,346	0,807	0,738	0,227	0,778
Великі вуха	rs	0,154	0,078	0,079	-0,018	-0,028	-0,060	0,099	-0,196
	p	0,148	0,463	0,459	0,870	0,791	0,574	0,353	0,064
Відсутність вух	rs	-0,166	-0,091	-0,083	0,022	0,033	0,073	-0,097	0,184
	p	0,118	0,394	0,435	0,834	0,755	0,496	0,361	0,082
Рот з язиком	rs	-0,094	-0,114	-0,002	-0,207	-0,050	-,224*	-0,016	0,064
	p	0,376	0,286	0,984	0,050	0,638	0,034	0,883	0,548
Промальовані губи	rs	-0,094	0,068	-0,022	0,178	0,065	0,136	-0,032	0,127
	p	0,376	0,526	0,838	0,093	0,540	0,200	0,765	0,232

Примітка: rs — коефіцієнт кореляції Спірмена,

p -значення — ймовірність того, що спостережуваний зв'язок є випадковим.

Продовження таблиці додатку Т

«Неісн.твар»		Фізична агресія	Непряма агресія	Роздратування	Негативізм	Образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Почуття провини
Наявність зубів	rs	,313**	,326**	,227*	0,172	,245*	0,109	,445**	-0,089
	p	0,003	0,002	0,031	0,104	0,020	0,308	0,000	0,402
Голова збільш	rs	0,036	0,113	0,122	0,088	-0,067	-0,054	0,042	-0,037
	p	0,734	0,289	0,253	0,410	0,533	0,613	0,696	0,729
Голова зменшена	rs	-0,066	0,037	0,158	-0,009	-0,109	0,023	-0,126	-0,034
	p	0,535	0,731	0,136	0,933	0,309	0,826	0,236	0,753
Пір'я	rs	-0,128	0,007	-,241*	-0,077	-0,158	0,018	0,090	0,114
	p	0,230	0,945	0,022	0,468	0,138	0,864	0,397	0,283
роги	rs	,346**	,424**	,238*	,236*	0,163	0,153	,393**	-0,108
	p	0,001	0,000	0,024	0,025	0,126	0,150	0,000	0,310
Багато склад. част	rs	-0,057	0,088	-0,087	-0,017	-0,021	0,039	-0,013	-0,036
	p	0,596	0,411	0,413	0,875	0,844	0,716	0,905	0,738
Мало елемент	rs	0,057	-0,088	0,087	0,017	0,021	-0,039	0,013	0,036
	p	0,596	0,411	0,413	0,875	0,844	0,716	0,905	0,738
гострі кути	rs	,301**	,314**	,329**	0,123	,255*	0,167	,482**	-0,089
	p	0,004	0,003	0,002	0,247	0,015	0,115	0,000	0,404
Колоподібний малюнок	rs	-,218*	-0,048	-0,063	-0,018	-0,008	0,129	-0,079	0,054
	p	0,039	0,651	0,556	0,864	0,943	0,227	0,458	0,612
Луска, панц	rs	-0,134	-0,108	-0,016	-0,090	-0,112	-0,071	-0,078	0,010
	p	0,208	0,312	0,884	0,401	0,294	0,506	0,465	0,923
Шипи/голки	rs	-,222*	-0,096	-0,159	-0,132	-,249*	-,313**	0,013	0,000
	p	0,035	0,368	0,135	0,213	0,018	0,003	0,902	1,000
зброя	rs	,280**	,358**	,313**	0,190	,330**	,255*	,469**	-0,007
	p	0,008	0,001	0,003	0,073	0,001	0,015	0,000	0,947

Примітка: rs — коефіцієнт кореляції Спірмена,

p -значення — ймовірність того, що спостережуваний зв'язок є випадковим.

Продовження таблиці додатку Т

«Неісн.твар»		Фізична агресія	Непряма агресія	Роздратування	Негативізм	Образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Почуття провини
Хвіст/правор	rs	-0,100	-0,175	-0,081	-0,020	0,037	-0,058	-0,096	-0,043
	p	0,348	0,100	0,448	0,853	0,731	0,590	0,369	0,688
Хвіст/лівор	rs	0,046	0,112	-0,027	-0,036	0,042	0,063	-0,142	0,076
	p	0,670	0,292	0,798	0,734	0,696	0,558	0,182	0,476
хвіст/догори	rs	-0,041	-0,120	-0,094	-0,162	0,024	0,005	-0,194	-0,019
	p	0,702	0,261	0,379	0,127	0,824	0,964	0,067	0,856
хвіст/дониз	rs	-0,067	0,089	-0,023	,234*	0,074	0,000	-0,049	0,080
	p	0,529	0,405	0,832	0,026	0,490	1,000	0,646	0,454
гарний хвіст	rs	0,045	0,059	0,085	0,124	-0,042	0,050	0,009	-0,001
	p	0,675	0,583	0,427	0,243	0,693	0,643	0,932	0,996
Надм.кільк. ніг	rs	-0,030	0,026	-0,026	0,105	-0,107	0,011	0,011	0,015
	p	0,778	0,808	0,805	0,327	0,314	0,917	0,917	0,890
Слабк.натиск	rs	-0,061	-0,108	0,050	-,211*	-0,015	-0,027	-0,119	0,032
	p	0,568	0,312	0,639	0,046	0,889	0,804	0,265	0,763
Сильн. натиск	rs	,299**	,360**	,297**	,268*	0,178	0,106	,365**	0,080
	p	0,004	0,000	0,005	0,011	0,093	0,322	0,000	0,455
Надсил.натиск	rs	,231*	0,183	0,076	0,017	0,152	0,188	,307**	-0,180
	p	0,029	0,084	0,478	0,873	0,153	0,076	0,003	0,089
Людинопод. малюнок	rs	0,044	0,064	0,098	0,049	-0,015	-0,034	0,187	-0,019
	p	0,683	0,551	0,357	0,649	0,887	0,749	0,077	0,859
Багато механ.част	rs	-0,021	0,118	-0,051	-0,008	-0,012	0,047	0,024	-0,072
	p	0,844	0,268	0,630	0,941	0,909	0,659	0,826	0,501
оригінал. малюнок	rs	-0,116	0,004	0,030	0,097	,269*	0,064	0,027	0,181
	p	0,277	0,969	0,778	0,363	0,010	0,549	0,804	0,088

Примітка: rs — коефіцієнт кореляції Спірмена,

p -значення — ймовірність того, що спостережуваний зв'язок є випадковим.

ДОДАТОК У

Результати кореляційного аналізу між досліджуваними складовими агресивності та неусвідомленими особистісними особливостями в групі дівчат за методикою «Неіснуюча тварина»

«Неісн.твар»		Фізична агресія	Непряма агресія	Роздратування	Негативізм	образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Почуття провини
Збільш рисунок	rs	-0,025	-0,057	0,028	-0,062	0,042	0,143	-0,117	0,082
	p	0,815	0,593	0,791	0,563	0,693	0,179	0,273	0,440
Зменш рисунок	rs	0,031	0,048	-0,021	0,076	-0,045	-0,130	0,111	-0,069
	p	0,771	0,651	0,844	0,477	0,672	0,220	0,300	0,517
Рисунок догори	rs	-0,038	-0,009	-0,103	-0,011	0,111	0,133	-0,152	0,024
	p	0,723	0,929	0,332	0,919	0,296	0,213	0,152	0,825
Рисунок донизу	rs	0,086	-0,008	0,060	0,000	-0,080	-0,127	0,070	-0,025
	p	0,421	0,937	0,572	0,997	0,455	0,232	0,510	0,814
Рисунок за край	rs	0,132	0,165	,252*	0,090	,354**	,373**	0,050	0,149
	p	0,214	0,121	0,016	0,398	0,001	0,000	0,643	0,162
Рисунок у кутку	rs	0,091	0,040	0,172	,222*	0,167	0,191	0,128	0,096
	p	0,394	0,710	0,105	0,036	0,116	0,071	0,229	0,369
Очі порожні	rs	0,136	0,024	0,164	,229*	0,190	0,176	0,139	0,157
	p	0,201	0,825	0,123	0,030	0,074	0,097	0,191	0,138
Очі із зачорненою радужкою	rs	-0,137	-0,030	-0,170	-,231*	-0,190	-0,175	-0,146	-0,165
	p	0,197	0,776	0,110	0,028	0,073	0,100	0,171	0,121
Очі з віями	rs	-0,108	-0,043	-0,017	-0,014	0,064	0,126	-0,051	0,036
	p	0,312	0,688	0,870	0,897	0,547	0,237	0,631	0,735
Великі вуха	rs	-0,155	-,272**	-0,156	-0,069	-,225*	-,323**	0,059	-,278**
	p	0,146	0,010	0,141	0,518	0,033	0,002	0,580	0,008
Відсутність вух	rs	0,158	,275**	0,168	0,073	,220*	,329**	-0,045	,288**
	p	0,138	0,009	0,113	0,491	0,037	0,002	0,670	0,006
Рот з язиком	rs	-0,024	0,090	0,198	0,007	0,156	0,042	0,133	0,154
	p	0,819	0,398	0,061	0,950	0,141	0,695	0,213	0,147
Промальовані губи	rs	0,048	-0,134	-,244*	0,036	-0,159	-0,016	-0,114	-0,115
	p	0,657	0,207	0,021	0,739	0,134	0,884	0,284	0,279

Продовження таблиці додатку У

«Неісн.твар»		Фізична агресія	Непряма агресія	Роздратування	Негативізм	образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Почуття провини
Наявність зубів	rs	0,032	-0,036	0,082	-0,172	-0,036	-0,112	-0,041	0,074
	p	0,761	0,734	0,442	0,105	0,734	0,292	0,702	0,491
Голова збільш	rs	-0,041	0,013	0,063	-0,020	0,016	0,062	0,091	-0,096
	p	0,702	0,901	0,553	0,853	0,881	0,564	0,391	0,367
Голова зменшена	rs	,242*	0,206	0,129	0,012	0,190	0,141	0,041	0,010
	p	0,022	0,051	0,224	0,912	0,073	0,185	0,701	0,923
Пір'я	rs	0,197	0,130	0,201	,249*	0,064	-0,166	0,114	0,043
	p	0,063	0,221	0,057	0,018	0,546	0,119	0,285	0,685
роги	rs	0,186	0,158	,229*	0,133	0,153	-0,057	0,038	0,032
	p	0,079	0,137	0,030	0,211	0,151	0,594	0,725	0,763
Багато склад. част	rs	0,034	-0,017	-0,012	0,107	0,080	-0,007	-0,177	-0,047
	p	0,749	0,871	0,910	0,314	0,451	0,948	0,095	0,663
Мало елементів	rs	-0,030	0,024	0,022	-0,106	-0,075	0,014	0,182	0,055
	p	0,782	0,819	0,836	0,319	0,484	0,898	0,087	0,608
Гострі кути	rs	,401**	,332**	,223*	,259*	0,055	0,165	0,203	-0,111
	p	0,000	0,001	0,034	0,014	0,609	0,121	0,055	0,296
Колоподібний малюнок	rs	-0,205	-0,069	-0,193	-0,116	-,303**	-0,038	-0,133	-0,001
	p	0,053	0,519	0,068	0,276	0,004	0,721	0,212	0,992
Луска, панц	rs	-0,072	-0,095	-0,084	0,020	-,247*	-0,077	-0,073	-0,096
	p	0,501	0,374	0,432	0,854	0,019	0,469	0,496	0,368
Шипи/голки	rs	,405**	,328**	,224*	,253*	0,063	0,172	0,192	-0,100
	p	0,000	0,002	0,034	0,016	0,552	0,105	0,070	0,348

Примітка: rs — коефіцієнт кореляції Спірмена,

p -значення — ймовірність того, що спостережуваний зв'язок є випадковим.

Продовження таблиці додатку У

«Неісн.твар»		Фізична .агресія	Непряма агресія	Роздратування	Негативізм	образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Почуття провини
Наявність крил	rs	-0,096	-0,119	0,143	,218*	0,022	0,008	-0,101	0,071
	p	0,366	0,263	0,179	0,039	0,835	0,940	0,345	0,508
Хвіст/правор	rs	0,010	-0,051	-0,005	0,112	0,078	-0,020	-0,100	-0,015
	p	0,922	0,634	0,965	0,294	0,466	0,851	0,349	0,885
Хвіст/лівор	rs	-0,045	-0,180	0,101	0,124	-,215*	-0,049	0,011	-0,006
	p	0,672	0,090	0,346	0,244	0,042	0,649	0,915	0,954
хвіст/догори	rs	0,007	-0,098	0,040	0,169	0,041	-0,039	-0,005	0,025
	p	0,944	0,357	0,706	0,110	0,703	0,715	0,961	0,815
хвіст/дониз	rs	0,040	-0,008	0,078	0,045	-0,146	0,044	-0,105	-0,114
	p	0,711	0,940	0,463	0,675	0,169	0,684	0,323	0,285
гарний хвіст	rs	-0,052	-0,060	,220*	0,149	0,012	0,007	0,094	0,157
	p	0,629	0,574	0,037	0,162	0,910	0,946	0,380	0,140
Надм.кільк. Ніг	rs	-0,107	0,079	-0,130	-0,100	-0,075	0,187	-0,091	0,088
	p	0,314	0,461	0,222	0,347	0,483	0,077	0,396	0,412
товсті ноги	rs	-0,083	-0,197	0,025	0,061	-0,178	-0,104	0,032	-0,006
	p	0,434	0,062	0,815	0,569	0,093	0,328	0,763	0,956
Слабк.натиск	rs	-0,071	-0,127	-0,053	0,041	-0,182	-0,105	-0,059	-0,039
	p	0,507	0,234	0,623	0,703	0,086	0,323	0,578	0,712
Сильн. натиск	rs	0,009	-0,051	0,106	-0,101	-0,019	-0,034	-0,030	-0,002
	p	0,930	0,633	0,319	0,343	0,860	0,748	0,776	0,983
Надсил.натиск	rs	,308**	,236*	0,147	,246*	0,027	0,040	,247*	-0,052
	p	0,003	0,025	0,166	0,019	0,804	0,709	0,019	0,627
Людиноп. малюнок	rs	-0,065	0,110	-0,074	-0,084	-0,034	-0,146	0,000	-0,102
	p	0,546	0,304	0,486	0,431	0,753	0,169	1,000	0,341
Багато мех.част	rs	0,000	0,008	0,007	0,089	0,101	0,089	-0,107	0,084
	p	1,000	0,939	0,946	0,405	0,346	0,404	0,317	0,431
ориг.малюнок	rs	0,174	0,104	0,087	0,200	-0,053	-0,068	0,205	0,042
	p	0,100	0,328	0,415	0,059	0,619	0,521	0,053	0,691

Примітка: rs — коефіцієнт кореляції Спірмена,

p -значення — ймовірність того, що спостережуваний зв'язок є випадковим.

«Психея»
АСОЦІАЦІЯ ДИТЯЧИХ, СІМЕЙНИХ І ПЕРИНАТАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІВ, МЕДИКІВ І ПЕДАГОГІВ

«Psychea»
ASSOCIATION OF CHILDREN, FAMILY AND PRENATAL PSYCHOLOGISTS, MEDICAL DOCTORS AND TEACHERS

№_____
«15» 4 2024р.

ДОВІДКА

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження Архипової Тетяни Миколаївни на тему: «Психосоціальні детермінанти агресивної поведінки підлітків» на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 053 Психологія.

Теоретичні та науково-практичні результати дисертаційного дослідження аспірантки кафедри клінічної та практичної психології ОНУ ім. І.І. Мечникова Архипової Т.М з проблеми психосоціальних детермінантів агресивної поведінки підлітків впроваджені у 2024 році у практичну діяльність психологів психологічного центру «Психея». Сформульовані в науковій дослідницькій роботі висновки та пропозиції щодо корекційно-психотерапевтичної програми та превенції агресивної поведінки підлітків використовуються в роботі психологів центру. Результати апробації, розробленої Т.М. Архиповою, програми психологічної корекції агресивності підлітків з урахуванням психосоціальних детермінантів, засвідчили доцільність та перспективність її використання в процесі збереження психологічного благополуччя підлітків України.

УКРАЇНА
ПОДІЛЬСЬКА МІСЬКА РАДА

ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ЛІЦЕЙ №2
ПОДІЛЬСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ
ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

провулок. Незалежності, 2, м. Подільськ, Одеська область, 66302 тел. +380993800237
E-mail: zosh5-podilsk@ukr.net веб-сайтhttps://gkotzosh5.odessaedu.net/uk Код ЄДРПОУ 24772828

27.05.2024 № 385

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Архипової Тетяни Миколаївни на тему: «Психосоціальні детермінанти агресивної поведінки підлітків» на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 053 Психологія.

Теоретичні та емпіричні результати дисертаційного дослідження Архипової Тетяни Миколаївни з питань психосоціальних детермінантів агресивної поведінки підлітків впроваджено у навчально-виховний процес ліцею №2 Подільської міської ради Подільського району Одеської області .впродовж 2024 р.

Отримані результати дисертаційного дослідження дозволяють зрозуміти особистісно-психологічні та соціальні детермінанти агресивної поведінки підлітків і надати своєчасну психологічну підтримку з урахуванням запропонованої автором психологічної програми для покращення психологічного благополуччя підлітків і поліпшення їх успішності в ліцеї №2 Подільської міської ради Подільського району Одеської області .

Результати апробації, розробленої Т.М. Архиповою у дисертаційній роботі програми дослідження психосоціальних детермінантів агресивної поведінки підлітків, засвідчили доцільність та перспективність її використання в процесі психологічної корекції та підтримки.

Директор Олена ПОГОРІЛА

ПОДІЛЬСЬКА МІСЬКА РАДА
ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ЛІЦЕЙ № 6 ПОДІЛЬСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

бульвар Бірзульський, 48, м. Подільськ, Одеська область, 66 тел. (04862) 7-34-97
E-mail: zosh6_podilsk@ukr.net веб-сайт http://schoolkot6.odessaedu.net/ Код ЄДРПОУ 24772813

10.06.2024 р.№ 342

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Архипової Тетяни Миколаївни на тему: «Психосоціальні детермінанти агресивної поведінки підлітків» на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 053 Психологія

Теоретичні та науково-практичні результати дисертаційного дослідження аспірантки кафедри клінічної та практичної психології ОНУ ім. І.І. Мечникова Архипової Т.М з проблеми агресивності підлітків впроваджені у 2024 році у практичну діяльність ліцею № 6 Подільської міської ради Подільського району Одеської області.

Сформульовані в науковій дослідницькій роботі висновки та пропозиції щодо корекційно-психотерапевтичної програми та превенції агресивної поведінки підлітків використовуються в роботі ліцею № 6 Подільської міської ради Подільського району Одеської області.

Результати апробації розробленої Т.М. Архиповою програми психологічної корекції агресивності підлітків в період воєнного стану з урахуванням психосоціальних детермінантів, засвідчили доцільність та перспективність її використання в процесі збереження психологічного благополуччя підлітків України.

Директор 24772813 Оксана ТИМЧИК